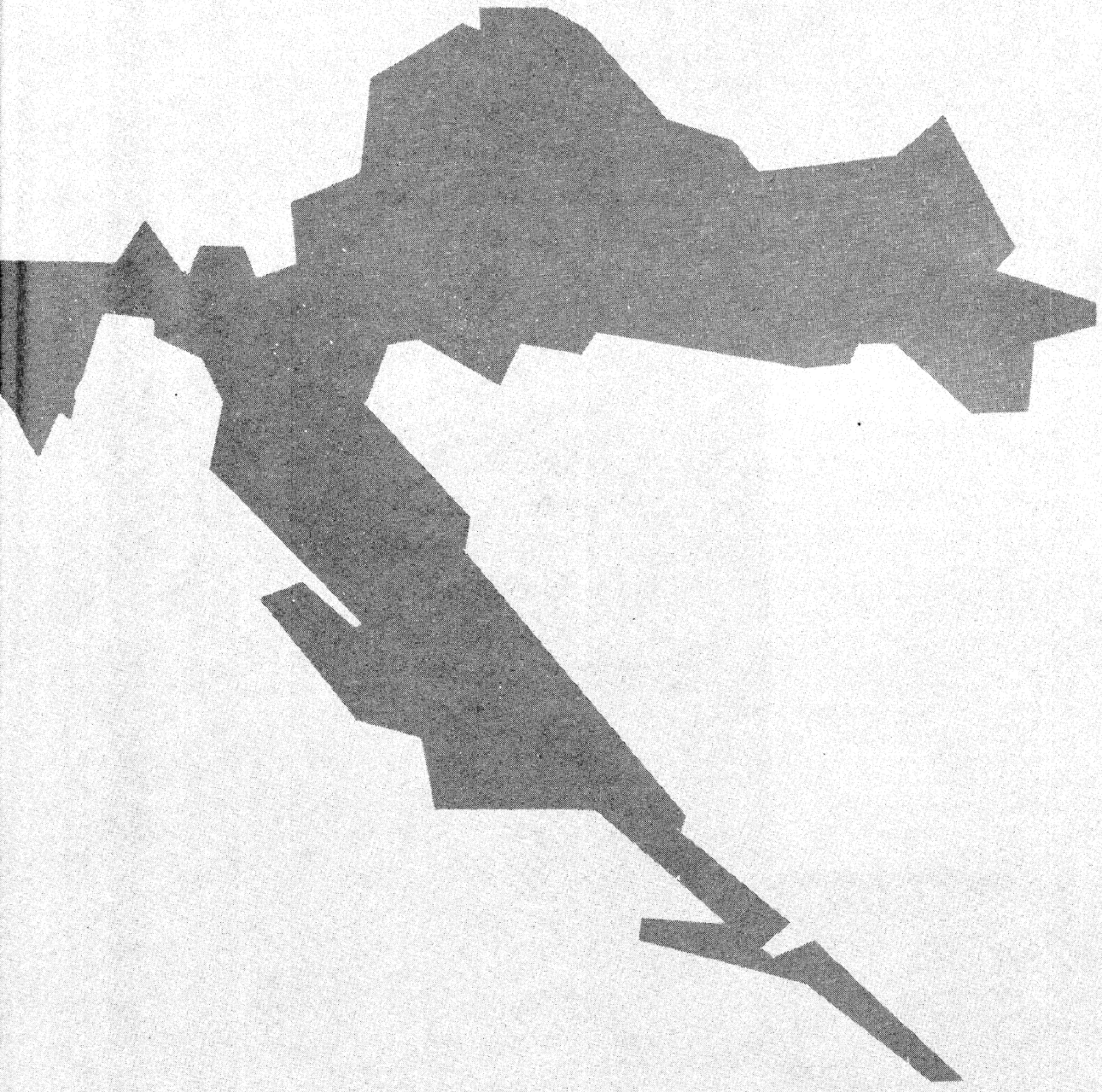

DRAGO ROKSANDIĆ

SRBI U HRVATSKOJ

VJESNIK

VJESNIK
političkí dnevnik,
novinsko-nakladničko poduzeće, p. o.,
Zagreb

Biblioteka
VJESNIK VREMENA
Glavni i odgovorni urednik
HIDO BIŠČEVIĆ
Urednik
MIROSLAV LEŽAJA

(Naslovna stranica: Pajo Jovanović, »Seoba Srba 1690. godine pod Arsenijem III. Čarnojevićem«)

DRAGO ROKSANDIĆ

SRBI U HRVATSKOJ

od 15. stoljeća do naših dana

VJESNIK
posebno izdanje

Zagreb
1991.

Predgovor

Zahvaljujući podršci »Vjesnika«, feljton »Srbi u Hrvatskoj od 15. stoljeća do naših dana«, objavljivan u tom političkom dnevniku od 7. rujna do 13. listopada 1990. godine, pojavljuje se pred čitaocima kao posebno izdanje, u knjižnom obliku. Time listu »Vjesnik« pripada čast da objavljuje prvi, znanstvenopopularno pisani pregled povijesti srpskoga naroda u Hrvatskoj koji je uopće napisan. Tako na najizvorniji način potvrđuje ono shvaćanje interkulturalizma koje pisac već dulje vrijeme dosljedno zagovara, smatrajući ga jedino primjerenim modernim civilizacijskim i kulturnim normama, odnosno i hrvatskim i srpskim nacionalnim interesima u Hrvatskoj.

Ovo izdanje ne nastaje slučajno, štoviše, i ono samo ima svoju povijest, koja je također izrazito interkulturalistički intonirana. Još 1986. godine, na inicijativu Ante Bežena, tadašnjega direktora »Školskih novina«, povjereno mi je da napravim koncepciju priručnika za nastavnike u osnovnim i srednjim školama u Hrvatskoj, koji bi sadržavao i zbirku povijesnih izvora, a kojim bi na primjeren način bila sintetizirana povijest Srba u Hrvatskoj. Odlučno se zalažući za timsku izvedbu ponuđene koncepcije, pošao sam od uvjerenja da su znanstvena istraživanja u vezi s poviješću Srba u Hrvatskoj, neovisno o svim razlikama u stupnju istraženosti regionalnih, vremenski ograničenih, predmetno definiranih fenomena, isuviše nedostatna da bi na bilo koji drugi način bilo moguće bilo što znanstveno vrijedno napraviti.

Vrijedi i danas istaći da su se mnogi najugledniji povjesničari, prije svega hrvatski, ali i srpski, muslimanski i slovenski odazvali pozivu da napišu povjerene dijelove teksta. Pisci su tekstova, koji pokrivaju razdoblje od 15. stoljeća do suvremenoga doba, prof. dr. Josip Adamček, dr. Miroslav Bertoša, mr. Mile Bjelajac, prof. dr. Ljubo Boban, mr. Momčilo Diklić, prof. dr. Mirjana Gross, dr. Fikreta Jelić-Butić, prof. dr. Mira Kolar-Dimitrijević, dr. Stanko Korać, prof. Fedor Moačanin, dr. Nenad Moačanin, mr. Željko Pajić, prof. dr. Janko Pleterski, prof. Branka Prpa-Jovanović, dr. Drago Roksandić, dr. Fehim Spaho i prof. dr. Nikša Stančić.

Iako se poviješću Srba u Hrvatskoj kontinuirano bavim dvadesetak godina, kao glavni urednik ovoga priručnika najviše sam »profitirao« upravo posljednjih nekoliko godina, intenzivno surađujući sa suradnicima u pisanju priručnika. Nažalost, iako je većina dogovorenih priloga napisana već u prve dvije godine, manji dio, koji »pokriva« razdoblje od 16. do 18. stoljeća, ostao je nenapisan do danas. Iako spremnost »Školskih novina« i njihova sadašnjeg direktora Ante Selaka da okončaju taj projekt nije ništa manja nego prije, činjenica je da se na njemu još radi.

U toku posljednje dvije godine, politički dnevnik »Vjesnik« u više je navrata obnavljao ponudu da na svojim stranicama objavi iscrpniji feljton o povijesti Srba u Hrvatskoj. U iščekivanju kraja rada na priručniku, feljton je nekoliko puta odgađan. Dramatična kriza u nacionalnim odnosima u Hrvatskoj potkraj prošloga ljeta bila je glavni razlog da sam prihvatio pisati tekst feljtona kao vlastitu znanstvenopopularnu sintezu u isto tako dramatičnim okolnostima, iz dana u dan, nastavak za nastavkom. Zahvaljujući koncepciji »Vjesnikovih« feljtona, bilo je moguće dnevno uvrštavati i fragmente povijesnih izvora, kao i slikovne priloge. Time je poslije više od mjesec dana izuzetno intenzivnog rada nastala cjelina

u kojoj se zrcale i iskustva stečena u radu na priručniku u »Školskim novinama«, ali možda još i više suština mojih shvaćanja o povijesti Srba u Hrvatskoj u polumilenijskom rasponu i iz srpske i iz hrvatske perspektive.

Feljton je također nastao s ambicijom da odrazi i kulturu povijesnoga mišljenja koja je primjerena jednoj od tradicija »nove historije«.

Dakle, tekst koji sadržava ova knjiga tek je jednim svojim vidom pregled povijesnih zbivanja, nastao po bar nekim feljtonističkim, znanstvenopopularnim regulama, dok je u ostalome predložak mogućega pristupa iscrpnijim istraživanjima, ozbiljnijim promišljanjima.

Takav predložak nesumnjivo ima smisla u situaciji u kojoj su manje ili više sva pitanja suživota Hrvata i Srba u Hrvatskoj otvorena, kao što su otvorena i u jugoslavenskim razmjerima, ali također i u situaciji u kojoj se i sa srpske i s hrvatske strane pita o samoj suštini povijesnoga bića Srba u Hrvatskoj, koje se u nekim izjavama sa srpske strane proteže u trinaestostoljetnom kontinuitetu, odnosno »importira« u hrvatski prostor kao sasvim skorašnja pojava pravoslavnogarašaninovske inspiracije, prema nekim izjavama s hrvatske strane. U otporu takvim ideologizacijama s jedne ili druge strane, u nastojanju da se rekonstruiraju procesi i pojave koji povijest Srba u Hrvatskoj i čine autentičnom vrijednošću i srpske i hrvatske povijesti, kao i srpske i hrvatske kulture, prije svega je i nastao ovaj rad, kao izraz dubinske pojave da se posvjedoči da u humanističkoj perspektivi srpsko rodoljublje i hrvatsko domoljublje nisu iluzije fantasta izvan vremena i prostora, nego temeljne implikacije čitava povijesnog iskustva Srba u Hrvatskoj.

Sav je ovaj rad i pokušaj da se pridonese traganju Srba u Hrvatskoj, osobito intelektualaca, za vlastitim identitetom, za onim vrijednostima kojima će se ukorjenjivati kao slobodni i ravnopravni pojedinci i zajednica i u hrvatskom društvu i u srpskoj naciji, doživljavajući svoje dvojstvo kao mogućnost većih stvaralačkih izazova, kao šansu za brže uključivanje u evropski multikulturalizam, a ne obrnuto, kao izraz povijesne nesreće.

Jedino u takvu resubjektiviranju Srbi u Hrvatskoj mogu izaći iz kruga vječitih autonegacija, iluzija o svojim povijesnim »pozivima«, iz kruga opsjednutosti svojim tragizmom kao alibijem za izbjegavanje svih suštinski važnih pitanja i svih suštinski važnih odgovora.

U toku rada na spomenutom priručniku u »Školskim novinama« jedan od najistaknutijih hrvatskih povjesničara rekao je da je takav priručnik izvorna potreba hrvatske kulture i iz hrvatske nacionalne perspektive. Doista, srpska »komponenta« hrvatske povijesti ili hrvatske kulture toliko je bogata da se slobodno može reći, bez straha da će se pogriješiti, da je jednostavno nemoguća bilo kakva sinteza hrvatske povijesti ili povijesti hrvatske kulture koja bi ih mogla ignorirati, a da time ne dovede samu sebe u pitanje u znanstvenom pogledu. U tom smislu valja vrednovati čitav ovaj rad.

Nema dvojbe da bi bila velika greška ako bi se u ovom radu tražilo ono čega u njemu jednostavno ne može biti s obzirom na okolnosti u kojima je nastao i ulogu koju je izvorno imao. Njegov je jedini zbiljski smisao u otvaranju novih dijaloških prostora, kako među znanstvenicima, tako i u kulturnoj javnosti, ali i među Srbima i među Hrvatima, podjednako.

Zahvaljujemo Institutu društvenih znanosti Sveučilišta u Zagrebu koji nam je dao na uvid rezultate svojih recentnih istraživanja o nacionalnim odnosima u Hrvatskoj, koja će uskoro biti i objelodanjena. U izboru foto-priloga sudjelovali su i Povijesni muzej Hrvatske u Zagrebu i Muzej revolucije naroda Hrvatske u Zagrebu, na čemu im također zahvaljujemo. Osobitu zahvalnost dugujemo NIRO »Školske novine« koje su osigurale korištenje prikupljenih tekstova za svoju publikaciju »Povijest srpskog naroda u Hrvatskoj«.

U Zagrebu, u siječnju 1991. DRAGO ROKSANDIĆ

1

Prožimanja u porazima

Izvjesno je da su i kosovska (1389.) i mohačka bitka (1526.) događaji u kojima se ispreplićу srpska i hrvatska povijest. Neovisno o svim mogućim, suštinskim razlikama u komparativnom vrednovanju jedne i druge u povijesnim procesima dugoga trajanja u Hrvata i Srba, ta dva događaja svjedoče o fazama pomicanja etničkog težišta jednih i drugih s juga prema sjeveru, kao i o uvjetno usporedljivoj promjeni globalne orijentacije od Sredozemlja prema srednjoj Evropi.

Dok su na jugu, u balkanskim masivima, u srednjovjekovnim životnim uvjetima, povijesti jednih i drugih mogle biti relativno neovisne iz vlastitih obzorja, na sjeveru, u Panonskoj ravnici, »sapetoj« i jednim riječnim slivom, one sve učestalije utječu jedna na drugu, u mnoštvu pojava.

Na razini događajne historiografije, u mnoštvu mogućih simboličkih potvrda takva procesa, valja istaći sporazume o vazalskom odnosu srpskog despota Stefana Lazarevića (kneza od 1389. do 1402. i despota od 1402. do 1427. godine) i ugarskog i hrvatskog kralja Žigmunda Luksemburškog (1387.-1438.) 1403/1404. i 1411. godine, kojima Srbija u biti ulazi u istu državnu zajednicu s Hrvatskom, a despot postaje jedan od najmoćnijih ugarskih velikaša. Jedno i drugo ima dalekosežne posljedice, prividno najuočljivije u čitavu stoljeću koje slijedi.

Tragika povijesnoga iskustva

Iako će u toku 15. stoljeća srpsko-mađarska prožimanja biti neusporedivo jačega intenziteta nego srpsko-hrvatska (potonja su najuočljivija u kraljevini Slavoniji), i Hrvati i Srbi suočit će se na povijesno nov način. To što iskustva tih suočavanja danas redovito svodimo na epizode, s obje strane, vjerojatno je istodobno posljedica i međusobnih zaziranja i nedovoljne istraženosti povijesnih izvora i usporene primjene metodoloških inovacija, ali su i te epizode indikativne. Jedna od njih je u vezi s Katarinom (Katakuzinom) Branković, kćerkom despota Đurđa, koja se 1433. godine udala za grofa Ulricha II. Celjskog, slavonskog bana i veleposjednika, i koja je i poslije muževljeve smrti 1456. nastojala do 1461. godine, odlučno, ali neuspješno, održati muževljevo nasljedstvo u »gornjoj« Slavoniji, uključivši i gospodstvo nad gradovima Zagrebom (Gradecom) i Varaždinom.

Druga je epizoda u vezi s Vukom Grgurevićem (Brankovićem), srpskim despotom od 1471. do 1485., koji je u ugarskoj službi bio od 1465. godine, oženjenim Barbarom Frankopan, posjednikom grada Bijele Stijene, kao i stotinjak sela u Posavlju između Siska i Gradiške te u donjem Pounju, ratnikom na mnogim ratištima srednje i jugoistočne Evrope (ovjekovječenim u narodnim pjesmama pod imenom Zmaja Ognjenog Vuka)... Jedna od sačuvanih pjesama nastala je na motivu pobjede hrvatske vojske, u kojoj je i despot Vuk imao istaknut udio, nad turskom vojskom na Brodu Zrinskog (kod današnjega Bosanskog Novog) 29. i 30. listopada 1483. godine (»Ban Zrinjanin i despot Vuk«).

Treća je pak epizoda u vezi s hrvatskim velikašima Berislavićima, Ivanišem i Stjepanom (Stefanom), koji su u toku prva tri desetljeća 16. stoljeća srpski despoti, poslije smrti despota Jovana Brankovića 1502. godine, i koji svojim životo-

pisima sažimaju svu tragiku povijesnoga iskustva i Hrvata i Srba toga doba, izazivajući manje-više trajno istraživačko zanimanje i s jedne i s druge strane.

Ako je epizoda Katarine Branković većma osobne, čak intimističke naravi iz današnje perspektive, druge dvije, u vezi s Grgurevićem i Berislavićima, nedvojbeno su povodi za mnogo slojevitija istraživanja. Uvijek valja imati na umu da sva tri slučaja, osobito drugi i treći, uključuju mnoštvo ljudskih sudbina i sa srpske i s hrvatske strane, kao i mnoštvo drugih, u dugotrajnom srazu civilizacija i kultura – srednjoevropskih i jugoistočnoevropskih te azijskih, odnosno latinskih, bizantskih i islamskih.

Iseljavanje masovnih razmjera

Dok se u razdoblju od 1403/1404. i 1411. do 1459, tj. do pada Despotovine, iz nje u ugarske i hrvatske zemlje pretežno iseljavaju pojedinci i manje skupine, pripadnici svih staleža i slojeva, poslije pada Despotovine, osobito poslije 1480/1481., iseljavanje je masovnih razmjera, naročito nakon ratnih pohoda južno od Save i Dunava, tako da je prema raznim izvorima više od sto, čak 200.000 ljudi preseljenih u Podunavlje i Posavlje, Potisje i Pomorišje.

Komparirajući raspoložive kvantitativne pokazatelje, dakako – uveliko nepouzdane, Sima Ćirković osjetno snižava procjenu o razmjerima iseljavanja, ne dovodeći u pitanje razmjere etnodemografskih i drugih promjena i južno i sjeverno od Save i Dunava. Njih su bili svjesni i suvremenici daleko izvan tih prostora, pa se tako na geografskim kartama od početka 16. stoljeća Srijem, dijelovi Slavonije na zapadu i Banata na istoku nerijetko označavaju kao *Rascia* ili *Razen* (Raška ili Rašani).

Masovni razmjeri iseljavanja obično se interpretiraju kao posljedica stila ratovanja, tradicionalno uvriježenog na turskoj strani. Akindžijsko devastiranje i još više depopuliranje prostora, kao odlučujuće faze osvajanja, obvezivalo je i drugu stranu na istovrsne protuudare, tako da je stanovništvo Srbije iseljavano milom ili silom, s tim da u takvim pohodima podjednako nemilosrdno sudjeluju i Srbi u ugarskoj službi. Međutim, činjenica je da se podložničko, zemljoradničko stanovništvo, koje je daleko najbrojnije među iseljenicima u tom razdoblju, pretežno naseljava na posjedima srpske vlastele u ugarskim i hrvatskim zemljama, a to upućuje i na kulturološke oblike pojave, uključujući i religijske i ideologijske.

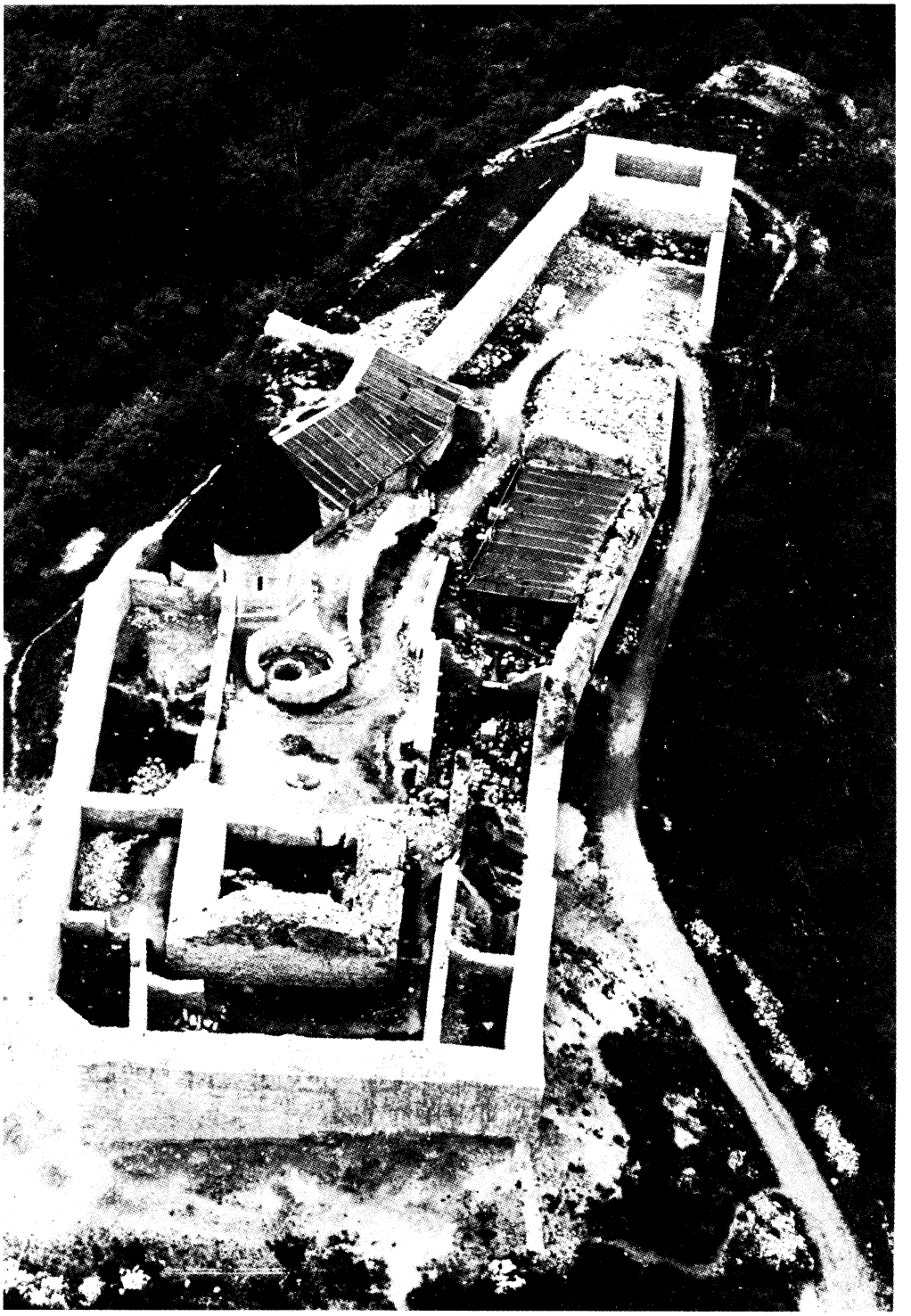
Hrvatski etnici s korijenom »srb«

Da je taj najstariji srpski etnički sloj u današnjoj sjeverozapadnoj Hrvatskoj, srednjovjekovnoj »gornjoj Slavoniji«, gdje je bio mnogo disperziraniji nego u prije navedenim područjima i ograničeniji u jurisdikciji srpske vlastele, uistinu takva porijekla i iz 15. stoljeća, svjedoče današnji, gotovo isključivo hrvatski etnici s korijenom *srb*. Tako »Leksik prezimena Socijalističke Republike Hrvatske« (Zagreb 1976.) bilježi ove oblike: *Srb, Srbak, Srbalj, Srbanić, Srbelj, Srbić, Srbijan, Srbijanović, Srbin, Srbinčić, Srbinović, Srbiš, Srbjan, Srbjanović, Srblan, Srblić, Srblin, Srblinović, Srbljan, Srbljanec, Srbljanić, Srbljanin, Srbljanović, Srbljenović, Srbljin, Srbljinović, Srbotnjak.*

Iako je u nekim od navedenih primjera moguće i sporiti takvu korijensku interpretaciju, iako su neki oblici i mlađega, novoštokavskoga porijekla itd., dovoljno ih je koji potvrđuju iznesenu pretpostavku. Najvećim su dijelom disperzirani u prostoru kajkavskoga dijalekta, ali ih ima i u srednjoj Istri.

Na sličan je način indikativan i etnik *Rašan* (lat. Rascianus), koji se, prema spomenutom izvoru, nalazi u prostoru bjelovarskih sela Babinac, Lasovac, Orovac, Ravneš, Šandrovac i Veliko Trojstvo, potom u đurđevačkom Virju te ludbreškoj Subotici i koprivničkim selima Cenkovec, Drnje, Đelekovec, Hlebine, Imbriovec, Koprivnički Ivanec, Novigrad, Sigetec i Velika Mučna.

U današnjoj Slavoniji, srednjovjekovnoj »donjoj Slavoniji«, u tom su smislu indikativni etnici s korijenom *rac*, koji potječe od mađarskog izgovora pojma *Rascianus*. Međutim, potonji etnici su manje pouzdani kada se radi o najstarijim doseljenicima jer Mađari (i ne samo oni) kontinuirano nazivaju Srbe Racima do

MEDVEDGRAD: Jedan od hrvatskih gradova u posjedu Katarine Brankovic sredinom 15. stoljeca

najnovijih vremena. U sjeverozapadnoj Hrvatskoj, naprotiv, već od 16. stoljeća, prije svega u krajiškom prostoru, naseljava se novo srpsko stanovništvo, koje je drugačijeg *vlaškog* statusa, koje u načelu odbija mogućnost integracije u tradicionalne ruralne zajednice i koje se time nesravnjivo teže asimilira. Naprotiv, s pravnim sređivanjem krajiškoga statusa u 17. stoljeću, krajiške zajednice su privlačne i za hrvatske kmetove. Novo srpsko stanovništvo, koje ustrajava u obrani svoga vlaškog statusa, teže može imati prethodno navedene etnike, iako i takvih slučajeva ima.

Srbi kao vojnici

Ipak, srpsko seljačko stanovništvo u ugarskim i hrvatskim zemljama i u 15. stoljeću podložnije je vojnim obavezama, u skladu s razmjerno velikim udjelima srpske vlastele u kraljevoj vojnoj sili. Najistaknutiji velikaši moraju se odazvati kraljevu pozivu u vojnu sa svojim *banderijem*, u skladu sa saborskim zaključcima, od četiristo konjanika. Srpski despot istodobno ima banderij u jačini od 1000 konjanika. S opadanjem razine privređivanja u zemljoradnji, u drugoj polovini 15. stoljeća umjesto nekadašnjih dvadeset kmetskih kuća jednog ratnika oprema 36 kuća, osim u graničnim oblastima, gdje takva obaveza pada na 24 kuće. Dakle, izvjesno je da se i srpske seoske zajednice na novim staništima pojačano militariziraju.

Vojnici u raznovrsnim oblicima službe i u različitim statusima sljedeća su najbrojnija skupina srpskog stanovništva, koja je zbog neprestanih vojnih i ratnih obaveza na raznim stranama (ni izdaleka samo protiv turske vojske) najpromjenljivijega sastava.

Srbi su manje brojni u elitnim rodovima, koji pretpostavljaju vrlo velika ulaganja, što ne znači da najuglednija srpska vlastela, počevši s despotom, ne raspolažu i s teškom konjicom. Srbi su najuočljiviji u rječnim flotilama, kao *nasadisti* i poslije *šajkaši*, najvećma na Dunavu, ali i na drugim rijekama. U saživljavanju s novim prostorima sjeverno od Save i Dunava njihova su iskustva od iznimne važnosti.

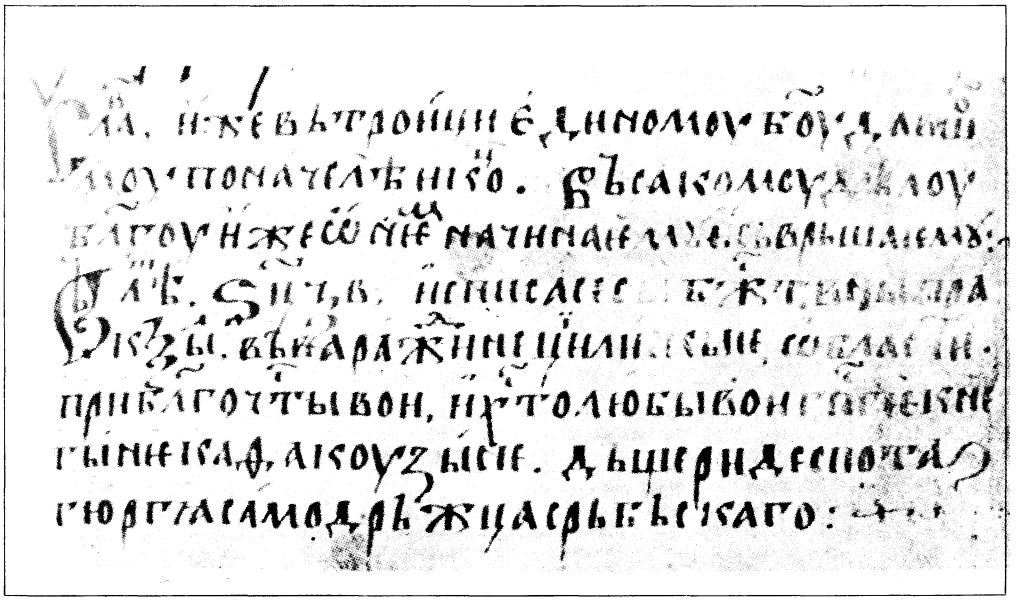
Srbi nisu rijetki ni u posadnim službama u mnoštvu slučajeva u toku 15. stoljeća. Posljednjih godina Nada Klaić i Fedor Moačanin pridonose spoznajama u vezi sa Srbima u gradskim posadama Medvedgrada, Rakovca, oba Kalnika i Koprivnice u doba prije i poslije smrti Ulricha II. Celjskog 1456. godine. Srpski plemić Bogovac Milaković medvedgradski je kastelan i turopoljski *komeš* svakako u doba poslije Ulrichove smrti, a možda i prije. U jugoistočnoj Slavoniji i Srijemu takvih je slučajeva mnogo više, osobito u potonjem razdoblju. Izvjesna je djelatnost pravoslavnoga svećenstva u to doba i među Srbima u hrvatskim zemljama, doduše, mnogo manjeg opsega nego u ugarskim. Koliko je takva svećenstva općenito bilo, najbolje svjedoči bula pape Nikole V. (1447.-1455.) despotu Đurđu Brankoviću, koja ne samo osigurava slobodu pravoslavne vjeroispovijedi nego i pravo podizanja devet manastira.

2
Dijaspora, rat i kultura

Iseljava se u toku čitava toga razdoblja i gradsko stanovništvo iz različitih srpskih zemalja, većma prema jugu nego prema sjeveru. Doduše, svako primirje, čak ratno zatišje koristi trgovačkom prometu, do kojega je iz vlastitih interesa stalo svim sukobljenim stranama. Ipak, sjeverno od Save i Dunava u čitavu razdoblju (i prije i poslije pada Despotovine) u gradskim naseljima nema onakvih srpskih zajednica kakvih će u istim prostorima biti u poznijem 16. i u toku 17. stoljeća, pod turskom vlašću.

U čitavu panonskom prostoru, osobito u razdoblju 1490.-1526. godine, slabi privredna djelatnost, slabe kraljevska vlast i financije, sistem obrane je sve decentraliziraniji i sve ovisniji o plemićkim banderijima, naročito u pograničnim oblastima (otud povećan udio i Hrvata i Srba u obrani), i o što jeftinijim najamnicima, osobito na južnim granicama.

Istodobno, sve veća ekonomska moć turske strane osigurava i dizanje sve veće vojne sile i profesionalno usavršavanje vojske i napredak ratne tehnike, a time i odlučujuće ratne uspjehe 1521. (zauzeće Beograda), 1526. (mohačka bitka) i 1529. godine (prodor do Beča).

NAJSTARIJA SRPSKA RUKOPISNA KNJIGA U HRVATSKOJ: Zapis iz »Varaždinskog praksapostola«

Srpski ratnici u ugarskoj i hrvatskoj vojsci su među najizloženijima u neravnopravnom sukobu s Turskim Carstvom. Njihov staleški nepodijeljeni san o obnovi Despotovine južno od Save i Dunava, koji je rasuta srpska zajednica legitimno dijelila sjeverno od tih rijeka, raspršuje se s turskim osvajanjem Beograda. Tada ne pada samo tvrđava neusporedive strateške i simboličke važnosti nego stradava i najjača koncentracija Srba u Srijemu. Devastiranost i depopuliranost prostora užasnih su razmjera: »Slavnu i divnu zemlju despotovu Turci popleniše, a lepi grad Kupinik razoriše«, unio je Božidar Goraždanin u knjigu čije je štampanje upravo završavao.

U potonjim godinama obrambeni napori despota Stjepana Berislavića i Marka Jakšića, naprimjer, nemaju gotovo nikakvu potporu kraljevske vlasti, tako da je u nekim oblicima obrambena agonija okončana i prije 1526. godine.

Duboka podjela smanjene srpske zajednice u dinastičkom pitanju poslije 1526. godine ubrzava njezin privremeni nestanak s povijesne scene u ovom prostoru, doduše, u spektakularnoj epizodi samozvanoga srpskoga cara Jovana Nenada (Crnog Čovjeka), koja izaziva pozornost dvorova većega dijela evropskoga kontinenta. Osiromašeni despot Stjepan Berislavić pada u nemilost 1529. i okončava svoj život u mračnim okolnostima 1535. godine kao turski vazal, kao srpski despot protukralja Ivana Zapolje, također turskoga vazala!

SRBI U FLOTI MATIJAŠA KORVINA

Po nekom talijanskom izvještaju, brojila je ratna mornarica na Dunavu za Matijaša Korvina do 364 lađe, među njima i velikih galija s topovima i podsadnim strojevima; mornara (šajkaša) bilo je na njima 2600, a vojnika 10.000. U dunavskoj mornarici služili su velikim dijelom doseljeni Srbi. Glavna postaja šajkaška bila je kod Beograda, a odavle redale su se postaje po Dunavu do Đura, a po Savi negdje do Jasenovca... Šajkaši nisu tada davali nikakvih daća; plaća bila im je po 2-3 forinte na godinu, osim toga imali bi dobivati soli i sukna za odijelo. Dakako da toga nisu redovito primali; pa se tako moglo dogoditi da su šajkaši uoči podsade Beograda (1521) doplovili pred Budim da traže zaostalu plaću.

(Vjekoslav Klaić, »Povijest Hrvata, V.«, Zagreb 1973.)

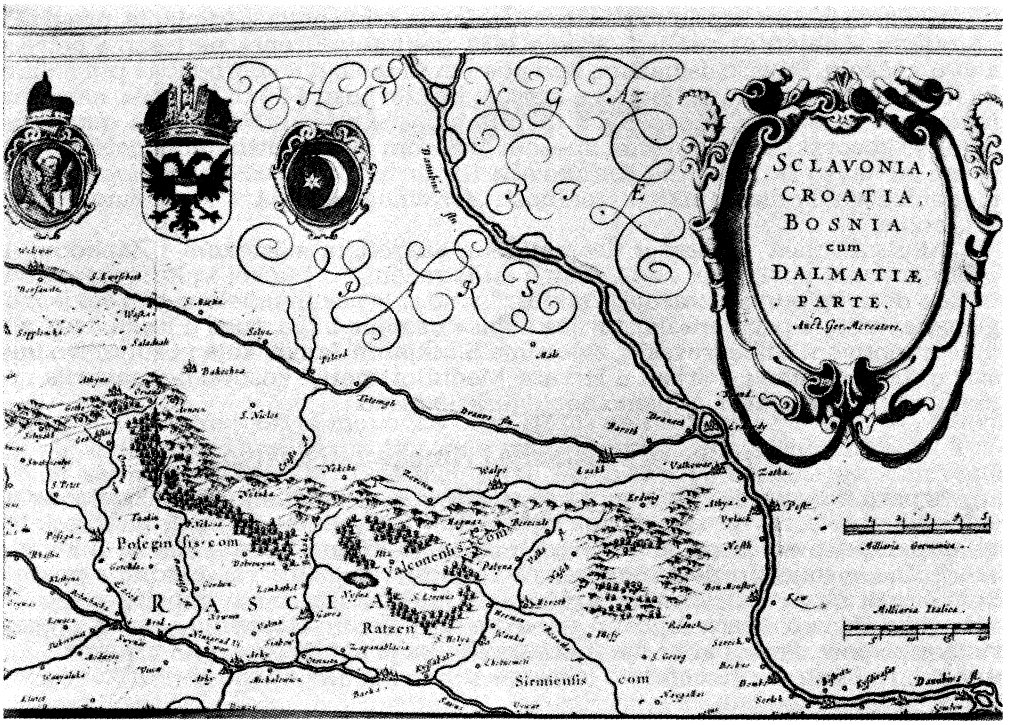
ČITAVA SILA TURSKA BI RAZBIJENA

U iscrpnom opisu bitke »kod broda Zrinskoga« Vjekoslav Klaić citira nepoznatoga hrvatskog ljetopisca (»Let gospodnjih 1483. tada tecaše, kada Gerebi Matijaš, ban hrvatski, i Vuk despot i gospoda hrvatska Turke pobiše na brodu Zrinskoga, pobiše je prez čisla.«) i navodi pismo Matijaša Korvina papi Sikstu IV.:

»Kad su naime neprijatelji, prešavši Unu i zatim Savu, udarili na Karnioliju i Štajersku, kao i druga susjedna mjesta carskoga veličanstva, ban je naš hrvatski, Matijaš Gereb, skupivši vojsku, odmah pošao na mjesto kojim su Turci bili prošli, pa razdijelivši svoju vojsku na troje, zapovjedio nekim četama da idu za stopama neprijatelja i da blizu njih jašu; te neka ne samo paze kamo idu, nego neka također gledaju da bi neke od njih mogli bud uhvatiti bud poubijati. Turci su se pak, pošto su divljim i barbarskim bijesom brojna mjesta carskoga veličanstva razasuli i poharali, stali vraćati vukući više nego vodeći sa sobom veliko mnoštvo sužnjeva. Dočuvši međutim za velike priprave banove, zadržaše se više dana obilazeći amo tamo i tražeći na svaki način kako bi ili bez traga mogli pobjeći ili kako bi našega bana od broda (prijelaza) preko rijeke (Une), na kojem su prije prešli, odmamili, pa ga sami zauzeli. Ovo im je i pošlo za rukom. Jer kako je banu dodijalo dugodnevno očekivanje kod broda, ostavio je brod i podigao vojsku da se s njima ogleda gdje god ih zatekao.

Turci međutim, čuvši za banov odlazak od rijeke, pohitaše što brže k brodu i, zauzevši ga, već su jednoga vojvodu s 50 konjanika prevezli, kad je naš ban s vojskom onamo dotrčao te ih od broda otjerao. Započeti boj prekide noć, jer se počelo boriti na izmaku dana, a bilo je to dvadeset i devetoga listopada. Neprijatelji su nedaleko od podnožja nekoga brda, smjestivši na vrhuncu njegovu sužnjeve, na konjima noć proveli. Sutradan u zoru svom se snagom stalo boriti, te je planuo krvav i žestok boj, u kojemu je milosrdni Bog udijelio pobjedu nama i kršćanskomu puku. Čitava naime sila turska bi razbijena; zarobljene biše dvije vojvode i 2000 Turaka; ostali biše koje ubijeni, a koje se potopiše kad su htjeli rijeku preplivati. Za onima koji su utekli pošli su naši u potjeru. I premda po pravu i pravici pripada pobjednicima sve što su silom oružja oteli pobijeđenima... ipak smo zapovjedili da su svi oni (kršćanski) sužnjevi – a bilo ih je na broj preko deset tisuća duša – puste da se vrate u svoj zavičaj. Bilo je među njima više žena i djece nego muških glava...«

(Klaić, »Povijest Hrvata, IV.«, Zagreb 1973.)

RAZMJERI ISELJAVANJA: Raška (Rascia) u Slavoniji

Mnogovrsne demografske promjene u srpskoj dijaspori ubrzavaju razvoj srpskoga jezika, koji u 14. i 15. stoljeću dobiva svoj današnji lik u najvažnijim pojedinostima, ali je teško govoriti o narodnom jeziku Srba u hrvatskim zemljama u 15. stoljeću. Može se pretpostaviti da većina govornika pripada ekavskom tipu, s obzirom na svoje pretežno geografsko porijeklo, iako već tada u nekim ograničenim prostorima, kao što je kalničko u doba Hercegovića, ne mogu biti isključeni govornici koji pripadaju ijekavskom tipu jezika.

Kult Lazara i Brankovića

Kako su vlastela koja su porijeklom iz srpskopravoslavnoga kulturnoga kruga ukorijenjena u kalničkom području čitavo stoljeće (1434.-1537.), prema Radoslavu Grujiću, moguće je pretpostaviti, do pouzdanijih istraživanja, da je to jedini slučaj u »gornjoj Slavoniji« u kojem je očuvan srpski etnički kontinuitet, za razliku od Podunavlja sa slavonske strane gdje se o takvu kontinuitetu pouzdanije može suditi.

Izvjesno je da se ni jezik gornjih srpskih slojeva u svom dvojstvu narodnoga i srpskoslavenskoga u tom prostoru ne izdvaja u odnosu prema situaciji drugih. Tome je izvrstan dokaz i najstarija, dosad poznata, srpska rukopisna knjiga u Hrvatskoj »Varaždinski praksapostol«, pisana srpskom ćirilicom 1453/1454. godine »pri blagočestivoj i hristoljubivoj gospođi i knjeginji Katakuzini, kćeri despota Đurđa samodršca srpskog«.

Sve do pada Beograda 1521. godine u njemu je i crkveno, srpskopravoslavno središte, koje ima jak utjecaj s obje strane državne granice, pridonoseći na taj način i održanju srpskoga kulturnog jedinstva. U tome ništa manji nije udio srpskog plemstva sjeverno i južno od srpske etničke matice, osobito Brankovića, koji i kad čitav život provode u drugim kulturnim sredinama ne napuštaju svoju kulturu u njezinoj srpskobizantskoj tradiciji.

Uočljivo je da u srpskom društvu ideologija crkvenoga sjedinjenja, proglašena bulom »Laetantur caeli« 5. srpnja 1439. godine u Firenci, ne izaziva potrese kao u grčkom. Štoviše, isihazam, kao poetika i ideologija »borbenog« pravoslavlja (Dimitrije Bogdanović) širi se u srpskoj književnosti 14. i 15. stoljeća, nasuprot izazovima i s Istoka i sa Zapada. U toku 15. stoljeća na kult Nemanjića »nadograđuje« se kosovski kult sa svetim knezom Lazarom kao središnjom ličnošću te sjeverno od Save i Dunava kult Brankovića. Kulturna, bolje rečeno ideologijska homogenizacija kontrapunkt je realnosti državnoga sloma i etnodemografske disperzije.

Akulturacijski procesi u dramatičnim susretima s Istokom i Zapadom, u promijenjenoj povijesnoj zbilji, manje su istraženi i u pučkoj kulturi vjerojatno dolaze do svog punog izražaja, s jakim vlastitim, srpskim udjelom, kao što je moguće naslutiti iz primjera najstarijeg zapisa usmene bugarštice u Italiji, 1497. godine, s motivom smederevskog zatočenja Sibinjanin Janka, koja nesumnjivo ima svoj duboki smisao i u Srba i u Hrvata. Međutim, motivi kosovskog martirija nemaju samo državno i crkvenoideologijski smisao.

Srpsko pravoslavlje i rimokatoličanstvo

Srpska dijaspora s vremenom se suočava sa sve temeljnijim pitanjima vlastitog identiteta, na »pragu« novog vijeka. Kako ona nigdje ne može imati osjećaj mira, perspektive i kako ne može izaći iz kruga beskrajnih konflikata u kojima se »troši«, nestaje, do potpunog besmisla, motivi mučeništva, zajedno s povratkom čitavu nizu tradicionalnih kršćanskih nadahnuća, imaju dubok smisao. Život svakodnevno stvara mučenike, u svim društvenim slojevima, u svim prostorima dijaspore. Personalizacija u Lazarevu liku je simbolička, ali i pragmatička, u tom smislu što se mučeništvo iskazuje kao motiv kolektivne identifikacije, volje za samoodržanjem.

Uočljivo je da takvo srpsko pravoslavlje i napreduje i nazaduje u prostorima u kojima se prožima s rimokatoličanstvom. Budući da o tome još nemamo nijednu uistinu egzaktnu, komparativnu analizu, isuviše ovisimo o parcijalnim uvidima, nerijetko »stranački« ograničenim. (Uostalom, konverzije u trokutu pravoslavlje-katoličanstvo-iislam u srpskom i hrvatskom etničkom prostoru u 15., 16., 17. i 18. stoljeću još ostaju jedan od najvećih izazova obje historiografije i kulture.)

Saborski članci iz 1412., 1428., 1450., 1455., 1464, 1473., 1477, 1481., 1495., 1503., i 1536. godine konstituiraju privilegijalno pravo bez kojeg je nemoguće zamisliti srpskopravoslavne povlastice iz razdoblja poslije 1690. godine, a ipak su vjeroispovijedne slobode i pitanje plaćanja desetine katoličkom svećenstvu vječni povodi sporenjima, prema ograničeno sačuvanim izvorima.

Ipak je izvjesna i ona granica vjerske trpeljivosti koja je osigurala podizanje manastira Krušedola u Srijemu (1512.-1521.), čiji je ktitor Đorđe Branković, potonji mitropolit Maksim: »... ovaj će manastir postati i glavni rasadnik kasnijih svetiteljskih kultova članova despotske porodice Branković, sa čijim nastajanjem srpska crkva istovremeno zaključuje i svoje procese kanonizacije naših feudalnih vladara...« (Dejan Medaković).

3

Vlasi jabuka razdora

Od krbavske (1493.) i mohačke bitke (1526.) do bitke kod Siska (1593.), čitavo stoljeće, na hrvatskom tlu traje tragično, neizvjesno nadmetanje s Turskim Carstvom, koje Hrvatsku svodi na »ostatke ostataka«, ali kojim ona također postaje jedno od onih poprišta na kojima se iscrpljuje turska prodorna moć prema Zapadu.

Iako je u tom obračunu u hrvatskom prostoru nesumnjivo najveći udio samih Hrvata, dakako, svakog staleža i sloja na različit način, nemoguće je apstrahirati njegov povijesni, geostrateški ambijent, tj. činjenicu da se obračun s Turskim Carstvom u hrvatskom prostoru izvodi uz sudjelovanje mnoštva nehrvatskih činilaca iz srednje, južne i jugoistočne Evrope. Jedan od njih je nesumnjivo i srpski. Ni jednoga među njima nije jednostavno vrednovati, neovisno o tome je li je riječ o habsburškom dvoru, unutrašnjoaustrijskim staležima, Svetoj stolici ili bilo kom drugom, ali sa sigurnošću se može ustvrditi da upravo srpski izaziva najviše nedoumica, naprosto zato što se najviše prepliće s hrvatskim.

»Vlaško pitanje«

U toku čitavoga stoljeća težište je obračuna među samim južnoslavenskim stanovništvom, prije svega hrvatskim i srpskim, izdijeljenim trima vjerama. Vodi se rat, u toku čitava stoljeća, kao i prije i poslije njega, objavljeni ili neobjavljeni, međudržavni ili »mali«, uključivši i neprekidne megdane junaka s raznih strana granice (koja nikada nije dovoljno jasna), u zbilji ili narodnoj epici, između Hrvata-katolika i Hrvata-muslimana, Srba-pravoslavnih i Srba-muslimana, ali i Srba-pravoslavnih i Srba-pravoslavnih na jednoj i drugoj strani, itd. U svim tim slučajevima *nerijetko* je još nešto zajedničko, što i jest glavni izvor hrvatsko-srpskih nedoumica u ovom slučaju, a to je *vlaški status i jednih i drugih i trećih (u vjerskom smislu) na jednoj i drugoj strani granice.*

»Vlaško pitanje« još i danas izaziva bezbrojna podozrenja i među stručnjacima i među nestručnjacima. Slaba je utjeha da ono nije jabuka razdora samo među Srbima i Hrvatima. Nema naroda u jugoistočnoj Evropi koji se ne suočava s »vlaškom komponentom« u svojoj povijesti. Ima istraživača koji su u toku svoga radnog vijeka misaono prolazili sve interpretativne mogućnosti kontroverze. U hrvatskom slučaju, naprimjer, vrlo je indikativan Vjekoslav Klaić. U trećoj knjizi »Povijesti Hrvata« Klaić piše:

»Vlasi su podrijetlom Romani (srodnici današnjih Rumunja), te su u prvoj polovici srednjega vijeka prebivali na istočnoj i jugoistočnoj strani Balkanskog poluotoka. Naročito bijaše ih mnogo u Epiru, Aetoliji i Akarnaniji; najviše pak u Tesaliji koja bi po njima prozvana Velika Vlaška... Već u X stoljeću spominju se i u Macedoniji, pače u bugarskim zemljama; a u XII stoljeću sele i u srpske pokrajine, te prodiru poslije kroz Bosnu i Hum do Dubrovnika i Hrvatske, a napokon dolaze sve na otoke Rab i Krk, pa i u samu Istru... Ali mnogi Vlasi, koji se nastaniše u bugarskim i srpskim zemljama, pretočiše se poslije polagano u Slavene, među kojima su živjeli. Uza sve to ostade im ime Vlasi poradi zanimanja

njihova. Ti Vlasi naime nisu se poput Slavena bavili ratarstvom, nego stočarstvom, pasući svoja stada i trgujući proizvodima stočarstva. Nisu podizali gradova ni velikih naseobina, već su se na neko vrijeme nastanjivali u gorskim krajevima zajedno sa svojom stokom, pa bi onda zalazili u doline na pašu i opet se vraćali u gore.«

Klaić dodaje: »U Hrvatskoj se Vlasi prvi put javljaju oko god. 1320. Ban Mladen II od plemena Šubić borio se s njihovom pomoću... protiv svojih neprijatelja.« Što se tiče prirode vlaške slavizacije, Klaić ne ostavlja mjesta dvojbama: »... golema većina Vlaha, koji su se tijekom XIV stoljeća nastanili u Hrvatskoj, bili su tek potomci pravih Vlaha, koji su kroz više generacija živjeli u Srbiji i Bosni, pa se ondje posve pohrvatili. Tako se ti došljaci nisu sada razlikovali od hrvatskih starosjedilaca govorom (jezikom), nego samo zanimanjem i socijalnim položajem. Većina ih je bila vjere istočno-grčke *(Vlachi schismatici)*, no bilo ih je katolika, ili barem takvih koji su brzo prihvatili tu vjeru.«

Teza o vlaškom krstjanstvu

Međutim, kako u Klaića ima i drugačijih razmišljanja, Branimir Gušić, kome je čitavo pitanje istraživački i iskustveno izuzetno blisko, upozorava:

»Već su Vjekoslav Klaić i Radoslav Lopašić, obojica profinjeni istraživači naše prošlosti, prije više od 90 godina, u nizu svojih radova dokazali da je i u našim hrvatskim planinskim i primorskim krajevima bilo oduvijek stanovnika koji su potjecali od staroga preostalog kasnoantičkog naseljenja, od Latina ili romaniziranih Ilira.« (B. G., »Duboka Bukovica i manastir Krupa«, »Spomenica Josipa Matasovića (1892-1962)«, Zagreb 1972.) Dakle, potpuno oprečno. Gušić, međutim, otvara i pitanje koje je nedavno, prije nekoliko godina, otvorila i Nada Klaić. Htijući objasniti vlašku uočljivost u Hrvatskoj 14. stoljeća, on iznosi sljedeću tvrdnju:

»Ti doseljenici (tj. Vlasi – nap. D. R.) dolaze iz planinskih predjela zapadne Bosne, koji tada pod Šubićima i kraljem Tvrtkom čine s našim podvelebitskim krajem jednu političku cjelinu. Po svemu izgleda da su upravo ovi Vlasi glavni nosioci bogumilstva... Oni su, već poslavenjeni u Bosni, bili nosioci štokavsko-ikavskoga narječja... Svoju štokavštinu primili su svakako prije dolaska u sje-

DOZVOLA ZA GRADNJU KAPELICA

... Pravo sadrži zahtjev koji je onomadne od vaše strane nama predan, da makar su u krajevima Bosne i Vlaške i uz granice Ugarske u kojima vi boravite propovijedajući nevjernicima riječ Božju, izvodeći na put katoličke istine šizmatike, kao i u gradovima i selima u kojima žive vjernici, postavljeni župnici i upravitelji crkava od strane ordinarija (tj. pripadajućih biskupa), koji su zaduženi za vjernike i poje ih spasonosnim učenjem, ipak Vlasima šizmaticima, od kojih neki na pašnjacima i brdima žive napasajući stoku koje imaju u izobilju, ne pružaju skrb propovijedanja i obraćenja, koju im vi pružate, kako izjavljujete, i to više im u budućnosti namjeravate uz Božju pomoć pružati, ubirući ne skromne plodove duša; i da je, kao što isti zahtjev pridodaje, a radi spomenutoga, zauzimanje novih mjesta i izgradnja za vas u onima krajevima tj. u zemljama i mjestima u kojima stanuju vjernici tim više korisna.

Stoga nas smjerno molite, da, imajući na umu spas duša, a moguće je nadati se da će to iz ovoga proizići, vama držimo dostojnim dati dozvolu da zauzmete mjesta i da u njima izgradite kapelice (oratorije) s grobljima i drugim neophodnim građevinama za vaš red, i to u zemljama, kastrumima ili selima, na granicama Ugarske uz Sabete i Veliku Vlašku, uz granice Bosne u Absanu i Corbanii u kojima su biskupije bilo katolika, bilo šizmatika.

Mi, pak, koji želimo spas duša, naklonjeni vašim molbama, dajemo vam mogućnost da zauzmete šest mjesta u krajevima ili spomenutim granicama i da na njima sagradite ili date da se sagrade u mjestima pak zgodnim i pristojnim, u pojedinim pak pojedine kapelice sa zvonicima, zvonima, grobljima i drugim neophodnim građevinama, da bi napor vašeg propovijedanja bolje urodio plodom...

I povrh toga, vašoj braći, koja na ovakvim mjestima koja treba izgraditi, kao što se spominje, budu s vremenom boravila, dajemo da mogu uživati u svim i pojedinim povlasticama, privilegijama, izuzećima, slobodama i oprostima u kojima po običaju braća istoga reda i na drugim mjestima uživaju.

Dano u Avignonu, 1. lipnja 1373. godine.

(Pismo pape Grgura XI. franjevcima u Vlaškoj, Ugarskoj i Bosni u vezi s misionarskim radom među pravoslavnim Vlasima)

(Prevela: Mirjana Matijević-Sokol)

U TURSKOM SUŽANJSTVU:
Kršćanski ratni zarobljenici
(Slavonija?, 16. stoljeće)

vernu Dalmaciju još u Bosni. Možda su ovdje, osobito u Pounju, nosioci štokavštine bili Srbljani. Oni su još, kako se čini, kod seobe zaposjeli veliki dio zapadne Bosne sve do Vrbasa. To su svakako oni 'Sorabi', kod kojih se bio najprije sklonio god 882. Ljudevit Posavski...«!

Dokazujući svoju tezu o vlaškom krstjanstvu, Gušić citira pismo pape Grgura XI. bosanskim franjevcima od 1. lipnja 1373. godine (prema Farlattiju): »... *in partibus Bosnae circa metas Hungariae... Vlachis schismaticis quorum nonnuli in pascuis et montis habitant*...« Međutim, »Vlachis schismaticis« može se odnositi samo na »Vlahe-šizmatike«, tj. »Vlahe-pravoslavne« jer bosanski krstjani nisu šizmatici iz katoličke perspektive.

Kako je izvorno izvjesno da se dio žumberačkih uskoka u 16. stoljeću useljava iz gornjeg, tj. srbljanskog Pounja, ta teza, bez niza drugih Gušićevih pretpostavki, nalazi se u interpretaciji žumberačkih seoba Srbljana u Nade Klaić.

Ime koje se prenosi i na Srbe

Izlišno je upuštati se u iscrpniju analizu izloženih shvaćanja o »etnogenezi« vlaških skupina jer to nije cilj ovoga rada. Vrijedi istaći da je znanstveno još sporno u kojim se dijelovima jugoistočne Evrope, koji su bili u granicama Rimskog Carstva, u toku srednjovjekovnog razdoblja mogu uočiti brojnije skupine kasnoantičkog stanovništva. Znanstveno također još je sporno o kakvu je kasnoantičkom stanovništvu riječ jer je isključena mogućnost da bi ono posvuda moglo biti svedeno na jednu, istu, vlašku skupinu.

Izvjesno je bogatstvo predslavenske kulturne baštine u vlaškim skupinama u Srba i Hrvata u toku novoga vijeka, ali je izvjesna i vrlo velika dijalektalna ujednačenost, nešto veća u ijekavaca nego u ikavaca, kao i izuzetno bogata pučka kultura, koja je u samim temeljima modernog i hrvatstva i srpstva. Kako su novoštokavski govori oblikovani u 14. i 15. stoljeću, kako je u biti izvjestan i kontinuitet srpske i hrvatske pučke kulture, koja se tim govorima realizira i u jednoj i u drugoj tradiciji i u njihovim prožimanjima, proizlazi bar jedan zaključak: u hrvatskom i srpskom slučaju, bar u znanstvenom obzorju, »vlaško pitanje« nadasve treba biti povod novim, metodološki inovativnim, dugoročno projiciranim komparatističkim istraživanjima.

U tom smislu, osim mnogih drugih, uvijek je inspirativan Petar Skok. U članku »Vlah« (»Enciklopedija Jugoslavije« 8, Zagreb 1971.) u nizu pitanja on je sasvim izričit:

»Starohrvatski Vlasi oko Cetine i Velebita u tijesnoj su vezi s onim balkanskim Vlasima koji se prije Kosovske bitke (1389) spominju u Srbiji i prije bitke kod Jajca (1463) u Bosni.« »Srednjovjekovni Vlasi bili su, dakle, pokretno stanovništvo nomadskog karaktera. Ima bezbroj historijskih potvrda da se Vlasi upotrebljavaju za naseljavanje na pustim zemljištima.« »Treba znati da je srednjovjekovna planina, šuma, u pravnom pogledu nešto sasvim drugo nego danas. Ona ne služi za oznaku međa između oblasti i gotovo je *res nullius*. Njeni stanovnici pastiri su slobodni od zakona koji vrijedi za stalnosjedioce.« »Sa lingvističkog gledišta je sasvim razumljivo da se jedno ime koje nije samo etničko nego označuje i socijalnu razliku prema starosjediocu – a osnovna je razlika pokretljivost, premještanje, seljenje iz zimovališta u ljetovalište i obratno – prenosi i na narod slavenskog porijekla, na Srbe. Taj je semantički prijelaz bio to lakši što je onomastički sistem Vlahâ, bili oni u Rumunjskoj ili u staroj srpskoj državi ili Hrvatskoj, u golemoj većini slavenski.«

Novovjekovni vlasi

Skok je mišljenja da su srednjovjekovni Vlasi dvojezičnjaci, a upozorava na izuzetno važnu činjenicu da nigdje u Srednjoj Evropi Vlah ne znači socijalni položaj. Kada tome dodamo i krucijalni oblik unutrašnjih odnosa u vlaškim zajednicama, osobito iz perspektive južnoslavenskih kućnih zadruga, i dalja moguća pitanja i dalji mogući odgovori postaju još jasnijima.

Uočljivo je da Skok dosljedno piše o *srednjovjekovnim Vlasima*. U dužem razdoblju, naročito u drugoj polovini 15. i u prvoj polovini 16. stoljeća, *u skladu s vojnostrateškim potrebama Turskog Carstva, u vlaški status ulazi i mnoštvo zemljoradničkog stanovništva, a u istom razdoblju, u spletu vjerskih promjena, uočljiva je i njihova islamizacija* (Nedim Filipović).

Novovjekovni vlasi u srpskom i hrvatskom etničkom prostoru su prije svega ekonomski i statusno izdvojeni. U jezičnom i pučkokulturnom smislu, novovjekovni vlasi (osim u onim slučajevima kada su posrijedi Ćići i sl.) u samom su korijenu modernog hrvatstva i srpstva. Uostalom, prema najnovijim istraživanjima u nas (Josip Adamček i Ivan Kampuš), obračun kraljevske dike u Hrvatskoj oko 1470. godine otkriva izuzetno velik broj žitelja pod imenom »Walachi«. S tim u vezi, uskočke seobe na Žumberak 1530.-1538. godine u nekim svojim vidovima znanstveno nisu uopće sporne jer je broj sačuvanih, osobito objavljenih povijesnih izvora znatan (Radoslav Lopašić i Aleksa Ivić).

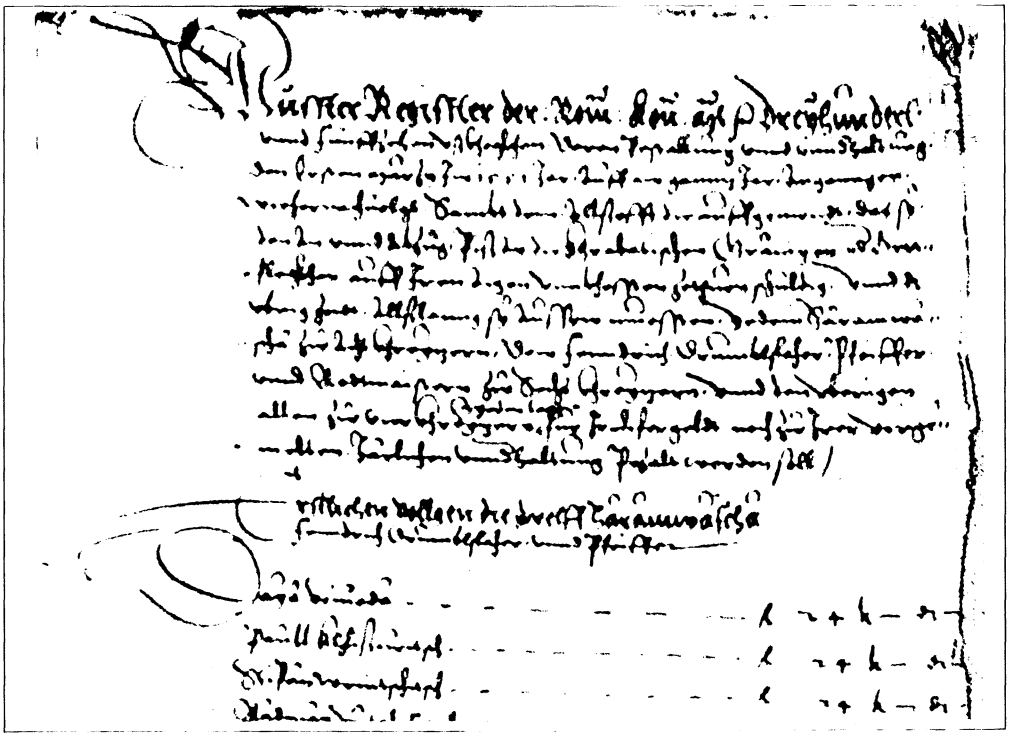
Često se gubi iz vida da se ta masovna seoba izvodi u razdoblju punih učinaka katastrofalnih ishoda mohačke i gorjanske bitke (1526. i 1537. g.) i neposredno poslije turskih osvajanja današnje sjeverne Dalmacije (1522.) te Like i Krbave (1527.-1528.), tj. u doba kada izgledi za uspješan ishod obrane Hrvatske i nisu osobito veliki.

4

U obrani Hrvatske i Kranjske

Čitava obrambena konstrukcija, ugovorena s predstavnicima Ferdinanda I. Habsburškog prilikom njegova izbora za hrvatskoga kralja 1. siječnja 1527. godine, koja se temelji na pretpostavci da će se privredni i vojni potencijal hrvatskoga društva održati, ubrzo se pokazala iluzornom: »Trebalo je da kralj glavna sredstva za obranu crpe iz ratne daće (dike). S tim dakako kralj nije mogao ništa učiniti, jer je ratna daća iznosila 1327 forinti (1554), a troškovi za izdržavanje Slavonske krajine izračunati su na preko 140.000 forinti, a za Hrvatsku krajinu na preko 65.000 (1555)« (Fedor Moačanin).

Istodobno, sredinom 16. stoljeća ubrzano raste broj utvrda koje sve siromašnije hrvatsko plemstvo više ne može braniti, prepuštajući ih kraljevoj brizi. Dok je takvih utvrda 1542. godine deset, u svom »Opisu hrvatskih utvrda...1563 ...«

NAJDAROVITIJI KRAJIŠKI ZAPOVJEDNIK: Fragment Lenkovićeva popisa žumberačkih uskoka iz 1551.

Ivan Lenković registrira ih sedamdesetak koje su to bile, jesu ili trebaju biti (Milan Kruhek).

U takvim uvjetima smanjene hrvatske obrambene moći, nepostojanja mogućnosti jačeg oslonca na strane najamnike (uostalom, teško prilagodljive turskom načinu ratovanja), odluka centralnih turskih vlasti poslije mohačke bitke da ukinu vlaške povlastice i da se vlasima nametnu obaveze kao i običnim seljacima ima dalekosežne posljedice i na jednoj i na drugoj strani granice. Vlaške zajednice s ukorijenjenijim privilegijalnim tradicijama (*vlaški zakon*!), kao i toliko puta u prethodnim razdobljima u okolnostima ugrožavanja njihova statusa, nastoje, osim ostaloga, promijeniti i podložništvo, tj. državu.

U seobama žumberačkih uskoka (1530.-1538.) sudjeluju vlaške zajednice iz gornjega toka rijeke Une, gornjega toka rijeke Cetine i sa Zrmanje. Prve dvije skupine u izvorima se izrijekom navodi kao Srbe ili Rašane *(Serviani seu Rasciani)*, dok je treća, ćićka, vlaška ili staroromanska. Tako se u pismu Nikole Jurišića Ferdinandu I. od 24. listopada 1538. kaže:

»Uz to pišem komandantu, neka Vlasima – koje kod nas nazivaju Starim Rimljanima (»Alt-Römer«), a koji su sad zajedno s ostalima iz Turske prešli –

FERDINAND I. PODJELJUJE PRIVILEGIJE SRBIMA DOSELJENIM NA ŽUMBERAK (1538.)

Ferdinand, po milosti božjoj uvijek uzvišeni kralj rimski i kralj Njemačke, Ugarske, Češke, Dalmacije, Hrvatske i Slavonije .... ovom ispravom dajemo na znanje i saopćavamo svima, kojima se upućuje, da nam je naš voljeni plemić Nikola Jurišić, baron Kiseka, naš generalni kapetan, javio, kako su neki srpski ili raški kapetani i vojvode odlučili da dođu zajedno s ljudima i licima, koja se nalaze pod njihovom vojvodskom časti, da nam služe i da stalno, odano i s nepokolebljivom vjernošću ostanu i ustraju u našoj službi. Stoga mi želimo, da te srpske ili raške kapetane i vojvode, njihove ljude i lica ili spomenute njihove pripadnike izdašno nagradimo nekim milostivim poklonom kraljevske blagonaklonosti i darežljivosti. Da bi oni mogli sve to još jače da potvrde djelom, mi im zbog njihove pobožne namjere i stava prema nama i kršćanskoj zajednici dajemo, poklanjamo, ustupamo, podjeljujemo i obećajemo dolje iznesenu povlasticu s oslobađanjem od izvjesnih obaveza, izvjesna prava kao i slobodu, koju, po našem mišljenju, treba obećati, dati, pokloniti i ustupiti, s ovim sadržajem:

Kad sami srpski ili raški kapetani i vojvode, ljudi i naprijed spomenuta lica, koja su njihovi podanici i pripadnici, budu dali vjeru, da će nam nepokolebljivo služiti, svaka porodica, koja bude stanovala u jednoj kući, pod jednim krovom i na jednom imanju, mora, može i smije u roku od 20 godina bez prekida slobodno živjeti na našem području, u mjestu, koje joj spomenuti generalni kapetan bude odredio, bez ikakvog plaćanja poreza i bilo kakve zakupnine, obrađivati zemlju ili je dati na obradu, primati sav plod i prihod s te zemlje, bez ikakve zapreke ili protivljenja. Zatim ćemo narediti, da se svakom kapetanu ili vojvodi ovih Srba ili Rašana, koji pod svojim vodstvom ili upravom bude imao 200 ljudi, svake godine dade, isplati i izbroji plaća u novcu od 50 rajnskih forinti, dokle se god bude dobro i vjerno držao i nama služio. Osim toga: štogod oni iz ruku nevjernika i stalnih neprijatelja kršćanske vjere, Turaka, dobiju u svoju vlast i zaplijene, sve ima pripasti samim tim Rašanima izuzevši gradova, trgovišta, utvrđenih gradova, kula, kapetana i istaknutih ličnosti, što sve zadržavamo, da time sami raspolažemo. Uz ovo se pak dodaje i uvjet: ako budu primali od nas plaću i ako nešto otmu samim nevjernicima, dok su pod takvom našom plaćom, dužni su, pored spomenutog ograničenja, da doznače i predaju našem blagajniku i trećinu takve dobiti ili plijena, jer se nećemo odricati dobiti ni novca, koji nam se od te trećine ustupi.

Mi smo štaviše spremni, da ponovo, kad se pojavi potreba, podijelimo neku povlasticu ili je izmijenimo u prilog i korist samih Srba ili Rašana, kao da otkupimo zarobljenike, ako tko od njih padne u ruke ili u vlast neprijatelja, ili da nagradimo i naročitu blagodat ukažemo onima, koji se povrh ostalih istaknu nekim izvanrednim i pohvalnim pothvatom za kršćansku zajednicu protiv njezinih stalnih neprijatelja, i kad se doista uvjerimo, da spomenuti vojvode, njihovi ljudi i pripadnici rade za naše dobro i dobro cjelokupne kršćanske zajednice, i kad pokažu, kako zaslužuju da uživaju ne samo ovu jednu povlasticu, koja im je dodijeljena, nego da bi im se mogla pokazati i veća blagonaklonost i milost i od naše strane i od strane cijelog kršćanstva.

Obavezujemo se i obećajemo, da ćemo se ove naše povlastice čvrsto držati, a zahtijevamo i naređujemo, da se nje svi drže. Ovo potvrđujemo svojeručnim potpisom. U našem gradu Linzu, 5. dana mjeseca septembra, godine gospodnje 1538, naših kraljevina 8., a drugih 12. godine.

(Jaroslav Šidak, »Historijska čitanka za hrvatsku povijest, I.«, Zagreb 1952.)

OD STRAVIČNE NEIMAŠTINE DO POVOLJNOG STATUSA: Žumberački uskoci (prema Valvasoru)

dade obećanja i privilegije, koje je Vaše rimsko kraljevsko veličanstvo dalo Srbima.«

U kakvoj su vezi preseljene vlaške zajednice sa »vsi dobri Vlasi svete krune kralev'stva ugarskoga v Hrvatih« u istom prostoru u prethodnom razdoblju istraživački je još otvoreno pitanje. Ako je doista riječ o starohrvatskim vlasima, koji u razdoblju od 1522. do 1528. dolaze pod tursku vlast i koji su suočeni s mogućnošću da bude doveden u pitanje način života »po zakonu vlaškom«, u skladu s povlasticama u hrvatskom prostoru u predturskom razdoblju, onda je odluka o seobama 1530.-1538. godine, koja »epidemijski« zahvaća razmjerno velik prostor, shvatljiva i svjedoči o težnji za pomicanjem slijedom one socioekonomske strukture koja jamči uvriježena prava.

Uostalom, brojnu skupinu cetinskih Srba u seobi 1538. osiguravaju ne samo bihaćki kapetan Erazmo Thurn i njegovi ljudi nego i hrvatski ban Petar Keglević, grofovi Slunjski, Zrinski i Blagajski...! Međutim, nitko među njima više ne može jamčiti »vlaške zakone« kao kralj Ferdinand I., tim više što ratna služba od sporednog postaje glavno zanimanje na novim staništima. Otuda i njihovo ugovaranje seoba s kraljem, tj. s njegovim predstavnicima i otuda (dijelom!) seoba na žumberačko, kranjsko područje... Valovima seoba tada su zahvaćeni i metličko područje, a i ostala područja, sve do Krasa.

Nove povlastice

Kako su dodijeljene povlastice jedno, a kraljeve mogućnosti da ih ostvari nešto drugo, ta brojna uskočka skupina godinama je izložena stravičnoj neimaštini, bez obećanih stalnih staništa, potpore, u manje-više neprestanim sukobima s kmetovima, starosjediocima, s mnoštvom povoda, uključivši i uskočke pljačke. Jedan takav sukob povod je napadu brojne kmetske družine na skupinu uskoka

31. prosinca 1542. godine, u kojem je jedan uskok ubijen, a 780 komada stoke oteto. U siječnju 1543. velika skupina uskoka se vraća preko turske granice, izazivajući šok u obrambenom sistemu. Popisom ostalih ustanovljen je velik broj, oko tisuću sposobnih za oružje. Kako sredinom 16. stoljeća čitav prostor od Jadranskoga mora do Drave brani do 4000 vojnika, pitanje statusa žumberačkih uskoka u obrambenom sistemu doista nije sporedno.

Pošto Ćići napuštaju žumberački prostor, prelazeći u Istru, pitanje žumberačkih uskoka u to doba je i središnje pitanje udjela »Srba ili Rašana« u obrani Hrvatske i Kranjske. Iako žumberačke uskoke u toku jeseni 1543. donekle smiruju nove kraljevske povlastice u vezi s oslobađanjem od maltarine i carine za svu robu koju uvoze za vlastite potrebe, s pravom slobodnog uvoza soli, njihov status suštinski se počinje sređivati tek s imenovanjem Ivana Lenkovića za kapetana u proljeće 1546. godine. Vjerojatno najdarovitiji krajiški zapovjednik u 16. stoljeću, svjestan da je pitanje socioekonomskoga statusa uskoka bitno, Ivan Lenković poduzima više mjera, počevši od onih u vezi s njihovim stalnim staništima. Uspjeh je dovoljno velik da osigura novo naseljavanje skupine cetinskih Srba 1549. godine.

Udio je žumberačkih uskoka u plaćenim vojnim službama u toku druge polovine 16. stoljeća nejednak. Žumberačani su uvijek spremni dati i šeststo pješaka i pedeset konjanika, kako više puta ističu, ali su rijetko kada u toj mjeri u službi. Kako pritisak na plaćene vojne službe u sve siromašnijoj Hrvatskoj u toku druge polovine 16. stoljeća raste, udio Žumberčana u njima čak i pada. Inače, služe širom Hrvatske, pa i Slavonske krajine. Znatan je njihov udio u obrani Bihaća, gdje ih je ljeta 1556. čak trista, doduše, nezadovoljnih što ih vojne vlasti zadržavaju u službi duže nego što je ugovoreno. Služe i u Slunju i u Ogulinu, u Cetinu, Drežniku i Ostrošcu, ali i u Primorskoj krajini.

Demografski uspon, raslojavanje

Kranjski Srbi (a nije jasno da li se to odnosi i na žumberačke) rade plaćene poslove i na podizanju utvrda, kao u slučaju Brinja (1584.), ili u sječi šume, također u Primorskoj krajini... Stabiliziranjem njihova socioekonomskoga statusa u toku druge polovine 16. stoljeća, njihova je zajednica i u demografskom usponu, doduše, uvijek u traganju za prostranijim zemljišnim posjedom.

Istodobno se žumberačka uskočka zajednica sve više raslojava, a od kraja šezdesetih godina više vojvoda dobiva plemstvo. Takav proces integriranja uskočke zajednice u vojnokrajiški sistem isključuje prostor za interesno usklađivanje s kmetovima u buni 1573. godine.

Iako uskočka »elita« ima mogućnosti zadovoljiti svoje statusne aspiracije, uoči bitke kod Siska broj plaćenih mjesta u vojnoj službi smanjen je na dvjesta pješačkih, a od konjaničkih nije ostalo nijedno, iako su kranjske vlasti iste godine mišljenja da u slučaju vojnih pohoda valja naoružati tisuću Žumberčana.

U starijoj srpskoj historiografiji, osobito u radovima Radoslava Grujića i Alekse Ivića, apostrofirano je i više drugih, manjih srpskih skupina u Hrvatskoj i Primorskoj krajini prije 1593. godine. Međutim, krajišku povijest 16. stoljeća valja još mnogo bolje istražiti prije bilo kakva sigurnijeg zaključivanja. Što se ostalih Srba u Hrvatskoj krajini tiče, ključno je pitanje još nepostojeća monografska obrada »privatnih vlaha« na posjedima plemstva.

5
Vlaška prava i povlastice

Povijest srpskoga naroda u Hrvatskoj u toku 16. i 17. stoljeća nerijetko se neopravdano svodi na ustanove vojnokrajiškoga sistema, a time se uveliko otežava objašnjenje i razumijevanje onih dugotrajnih povijesnih procesa u kojima i Vojna krajina, kao i Hrvati i Srbi u njoj, oblikuju svoje povijesno biće. Sredinom 17. stoljeća, naprimjer, samo na posjedima Zrinskih i Erdödyja ima oko sedam tisuća »privatnih vlaha«, obje narodnosti, koji u biti ugovaraju svoj socioekonomski status na vlastelinstvima (Fedor Moačanin).

Istražujući globalne socioekonomske procese u Hrvatskoj od 15. do 18. stoljeća, nekim oblicima fenomena »privatnih vlaha« u suvremenoj hrvatskoj historiografiji najiscrpnije se bavi Josip Adamček, pretežno na temelju novih arhivskih istraživanja. Potpuno je jasno da se čitavo »vlaško pitanje« uopće ne može razumjeti ignoriranjem procesa unutrašnje kolonizacije hrvatskog prostora i privredne obnove evropske poluperiferije, osobito poslije rata 1593.-1606., kojim je stvorena geostrateška ravnoteža s Turskim Carstvom.

Kako poluperifernu Hrvatsku može naseljavati samo stanovništvo susjednih oblasti periferne jugoistočne Evrope, u granicama Turskoga Carstva, bitni su movensi koji otvaraju proces seoba prema zapadu.

Strateška inicijativa

Strukturalna, socioekonomska kriza Turskoga Carstva, poznata kao kriza timarskog sistema, historiografski je uveliko istražena, uključivši i serije buna u različitim društvenim slojevima širom trikontinentalnoga Turskog Carstva. Stanovništvo vlaškog statusa u graničnim hrvatskim oblastima pod turskom vlašću njome je izravnije ugroženo od socioekonomski depriviranijeg stanovništva, raje. Međutim, srpski otpor turskom sistemu sve više se globalizira potkraj 16. i na početku 17. stoljeća i u njemu sudjeluje i hijerarhija u Srba najpovlaštenije Pećke patrijaršije (djelatnost patrijarha Jovana, 1592.-1614.).

Srpsko-turska »idila« traje od pogubljenja velikog vezira Ibrahima (1536.) do prodora Albanaca u vrhove državne uprave potkraj 16. stoljeća, tj. u razdoblju u kojem je u državnoj upravi jak utjecaj islamiziranih Srba, koje simbolizira veliki vezir Mehmed-paša Sokolović i u kojem je obnovljena Pećka patrijaršija (1557.). Kraj »idile« je takav da i simbolički isključuje mogućnost obnove, a to je spaljivanje moštiju sv. Save na Vračaru, u Beogradu 1594., kao turska reakcija na masovni srpski ustanak u Banatu te godine.

U tom je smislu zaštitno pismo nadvojvode Ferdinanda s početka 1597. slavonskim vlasima, koje jamči oslobođenje od svih »nameta, rabota i sličnih tereta«, tj. »vlaška prava« na habsburškoj strani granice, nesumnjivo strateška inicijativa u odnosu i na Srbe-vlahe u turskoj Slavoniji i Hrvatskoj, koji su u vlaškoj populaciji u tom prostoru izrazita većina stanovništva. Jasno je da zaštitnim pismom nadvojvoda obvezuje i hrvatske staleže, iako oni ne sudjeluju u nadvojvodinoj inicijativi. Tim pismom, neizbježnom posljedicom razvoja vojnokrajiškoga sistema od 1578. godine, s presudnim utjecajem unutrašnjoaustrijskih staleža u njegovu funkcioniranju, uveliko je uvjetovan proces unutrašnje kolonizacije Hrvatske u sljedećih stotinjak godina, kao i obnove privrednih djelatnosti.

Danas historiografski više nije sporno da je pogrešno uvriježeno mišljenje da su feudalci u Hrvatskoj odbili većinu useljenika ambicijom da ih pokmete: »Zagrebački biskup 1613. izričito navodi da ne želi vlahe pokmetiti (ut more patrio servitutem subeant), a 1635. predstavnici hrvatskih staleža slično izjavljuju da ne žele vlahe pokmetiti (in colonicalem statum redigere)« (Fedor Moačanin). U tom je smislu još otvoreno pitanje o tome zašto useljenici većinom odbijaju prihvatiti status »privatnih vlaha« na vlastelinstvima hrvatskih plemića, odnosno zašto ga manjinom prihvaćaju.

Kada negdje između 1542. i 1551. godine oveća srpska vlaška skupina, s nekih tisuću duša, pod zapovjedništvom Ivana Margetića (»Rascianus«), naseljuje ludbreško područje, u Slavonskoj krajini, ona dobiva privatnovlaški status vlastelinskih podložnika u vojnoj službi. Takav status ne dobiva Ivan Margetić jer njemu kralj Ferdinand daruje posjed u Štajerskoj, na Muri, 1552. godine, što nije usamljen slučaj u to doba. Lena dobivaju i svi žumberački uskoci, s tim što većina jedva dobiva pola selišta, a zapovjednici takoreći odmah i po tri selišta, sa znatnom mogućnošću nobilitacije.

Jasno je time da je najjači otpor situiranju useljenih Srba i Hrvata vlaha u statusu »privatnih vlaha« neizbježno potjecao iz gornjeg sloja vlaških skupina, kojima je time isključena ili suštinski smanjena mogućnost staleške promocije, tim više što ona načelno nije bila sporna na turskoj strani, osobito u slučaju islamizacije.

Drugo, masovnije izvorište otpora je u neprihvaćanju individualizacije »vlaških prava« sa strane useljenika. Ona je moguća u 16. stoljeću, u uvjetima brojnih pojedinačnih prebjegavanja s jedne strane granice na drugu ili prebjegavanja manjih skupina, ali je mnogo teže prihvatljiva u stubokom promijenjenim uvjetima seoba većih vlaških zajednica, s većim vojnim iskustvom i stočnim bogatstvom, kao što je to osobito slučaj u Slavonskoj krajini potkraj 16. i na početku 17. stoljeća, a u nešto manjoj mjeri i raspršenije i u Hrvatskoj krajini, odnosno Hrvatskoj općenito. Zrinski i Frankopani su donekle spremni ući u pregovore s takvim skupinama, a svi ostali znatno teže.

U takve pregovore najteže mogu ući zagrebački biskupi, neovisno o njihovoj

»STATUTA VALACHORUM« FERDINANDA II.

Članak 1. Svako selo Vlaha, nastanjenih između spomenutih rijeka Save i Drave, neka ima svoga suca ili kneza, čovjeka za to prikladna i sposobna, koga će svake godine, u određeno za to vrijeme, naime u mjesecu travnju prije Jurjeva, birati općina njihova sela na jednu godinu, a o njegovu izboru neka se obavijesti general.

Čl. 2. Sva općina Vlaha, koja boravi na području triju vrhovnih kapetanija – naime križevačke, koprivničke i ivanićke – neka u svakoj pojedinoj kapetaniji napose bira i postavlja po jednoga vrhovnog suca, muža vješta i upućena u zemaljske zakone, koji neka zajedno s osam prisjednika predsjedava sudovima na svom području i neka na osnovu ovih statuta vodi istragu i presuđuje u svima parnicama i sporovima. Izbor pak suca i osmorice prisjednika neka se vrši na Jurjevo ili oko njega na taj način, da se svakako svi knezovi svoga područja, zajedno s dva do tri starješine ili jurata iz svakog sela, sastanu na određenom mjestu u istoj kapetaniji i ondje po običaju izaberu suca i osmoricu prisjednika po područjima njegove kapetanije. Tako izabrani suci i prisjednici u svakoj kapetaniji neka se predlože generalu, i neka ih on potvrdi u naše ime, ako se tome ne protive nikakvi opravdani razlozi, ili neka se odmah nama saopće, ako se čini, da ima nekih opravdanih razloga. Isti pak vrhovni suci neka se svake godine – u vrijeme i na način, kako je navedeno – uklone od službe po knezovima i starješinama sela u svakoj kapetaniji, odnosno, neka se zadrže u toj službi, a general ih opet potvrdi spomenutim razlogom, ako se to bude smatralo shodnim i ako to dobro i korist domovine preporučuju.

Čl. 5. Među dužnosti knezova ne pripada samo to, da im na njihovu području budu poznati svi brojevi kuća i porodica kao i sve muške glave, koje su prevalile sedamnaestu godinu života, te da imaju jedne i druge brojeve popisane u katalogu, nego i to, da svaki starješina porodice prehranjuje u svojoj kući one muškarce, koji su prevalili sedamnaestu godinu i da se za njih u svemu brine.

Čl. 9. Svi sastanci i skupštine – osim onih, koji će se zakonito održavati zbog izbora knezova, sudaca i prisjednika na spomenuti način – zabranjuju se uopće pod kaznom života. A ako se pojavi kakva nužda, neka se održavaju s dopuštenjem generala.

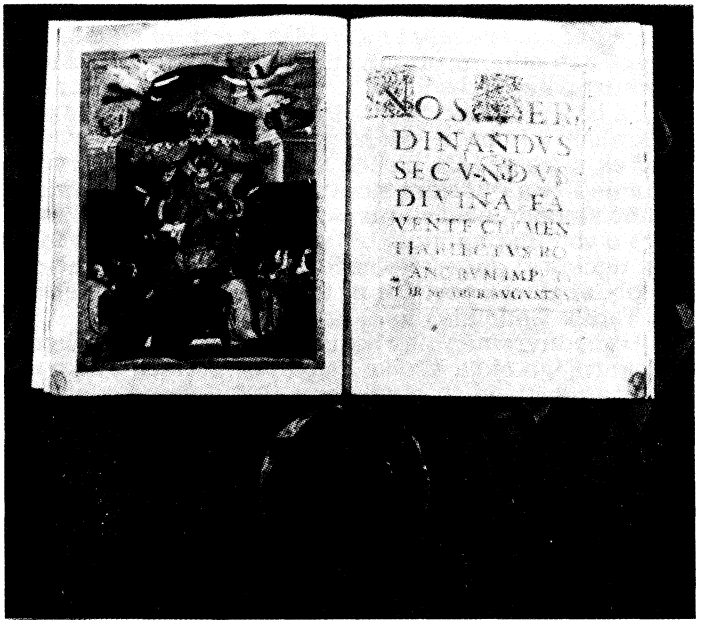
O posjedovanju stvari

Čl. 3. Tko pak bude htio da proda ili založi ili pod kojim god drugim naslovom i iz bilo kojeg razloga dade drugima kuće kao i polja i druge zemlje, neka to učini pred knezom i dva do tri svjedoka, inače neka ugovor nema nikakve vrijednosti.

Čl. 9. Neka bilo kome od Vlaha, kao i drugim stanovnicima bude slobodno i dopušteno, da – prema zakonitom običaju kraljevine i odredbama kraljevim, obdržavajući ono, što treba da se obdržava, i izvršavajući ono što treba da izvršava – po volji prodaje i kupuje, izvozi i uvozi volove, konje, krave, koze, svinje, vino i hranu svake vrste.

Članak 1. Svaku krađu, koja ne prelazi vrijednost od 30 ili – ako je izvršena s razbojstvom – 20 ugarskih forinti, neka kažnjava vrhovni sudac okovima ili javnim radom. Počinitelji pak većih krađa neka se šalju vojnoj vlasti, ko-

PREŠUTNO ISKLJUČENA VLAST HRVATSKOGA SABORA I BANA: »Statuta Valachorum« (1630.)

volji jer se ne mogu odreći svojih crkvenih prava i u odnosu prema pravoslavnima. Kao što piše Ferdo Šišić, hrvatski staleži oduševljeno prihvaćaju zakonski članak XXII. od 1604. godine, koji kralj Rudolf II. svojevoljno dodaje zaključcima Ugarskog sabora u vezi s vjerskim slobodama, posljedica kojeg je sankcioniranje zaključka Hrvatskog sabora o isključivom priznanju katoličke vjere unutar granica Hrvatske i Slavonije (16. siječnja 1608.). Time vlaško statusno pitanje dobiva i konfesionalnu legitimaciju obrane pravoslavlja od rimokatoličanstva, iako u toku 17. stoljeća pitanje nije tako drastično zaoštreno kao što će postati poslije.

S druge strane, kao što je moguće zaključiti iz istraživanja Josipa Adamčeka, hrvatski staleži se sporo prilagođavaju plimnim uvjetima vlaških seoba. Među njima najprije prevladava stav, u skladu s iskustvima protekloga stoljeća, da je

ja neka ne presuđuje na novčane kazne, nego na kazne tjelesne.

Čl. 2. Tako isto ako bi netko bio po drugi ili treći put uhvaćen u krađi, a te bi krađe, počinjene dva do tri puta, prešle 40 forinti, neka se i on preda vojnoj vlasti, da ga ova kazni tjelesnom kaznom.

Čl. 10. Sinove, koji su neposlušni, ili se još teže ogriješe o roditelje, neka suci – prema težini počinjenog djela – bace u tamnicu ili kazne sličnom kaznom, ili neka se također predaju vojnoj vlasti, ako suci smatraju prestup tako velikim; a ako je krivnja sinova lakša, neka se sudbeno ne postupa protiv njih bez tužbe roditelja.

O vojnim poslovima

Čl. 2. Vojvode neka budu vojnici besprijekorna ponašanja i neokaljena predživota i slobodni od bilo kakve sumnje; ako pak kojim slučajem budu osumnjičeni zbog krivnje bilo koje vrste ili optuženi zbog zlodjela, neka se ispitaju pred kapetanom ili potkapetanom i njegovim vojnim službenicima, među kojima neka uvijek bude nekoliko vojvoda – a najmanje tri do četiri – i neka krivcu, prema svome nahođenju, odrede zasluženu kaznu ili ga predaju vojnoj vlasti.

Čl. 3. Tako isto, ako vojvode budu među svojim haramijama imali nekoga, koji bi bio okrivljen ili optužen zbog nekog prestupa, neka ga kapetan ili potkapetan, zajedno s vojnim službenicima i vojvodama, sudbeno ispitaju, pa ako prestup bude lakši, neka krivce kazne prema vrsti krivnje, a u težim ih slučajevima predaju vojnom sudu.

Čl. 5. Na mjesto vojvoda kao i barjaktara i drugih službenika, koji umru, ili pak budu sudbenim putem skinuti sa službe, općina će predložiti generalu druga zaslužna lica.

Čl. 7. Kako se pak sva općina Vlaha u većini posvetila ratnim i vojnim poslovima pa zbog toga uživa posebne povlastice, to su svi oni kao i pojedini među njima – bili oni plaćenici ili ne – dužni da svake godine prave zasjeke u pustinji i šumama između Save i Drave, ostavljajući dovoljno ljudi samo u utvrđenim stražarama, da bi tim radom spriječili Turcima i svima neprijateljima pristup do tih mjesta i upadanje u kršćanske zemlje.

Čl. 8. Jednako će svojim radom pomagati izgradnju tvrđava koje su već podignute, ili će se podići za njihovu obranu.

Čl.11. Ako se pak kada – što neka bog milostivo otkloni – pojavi kakav napadaj ili sumnja zbog većeg pokreta, neka Vlasi iz svih kapetanija – kolikogod ih ima, pa i sami mladići preko osamnaest godina – budu spremni da udruženim snagama smjesta protjeraju Turke i neprijatelje pod cijenu života i krvi. U tu će se svrhu – na znak alarma, koji im general uputi – sakupiti na jednom mjestu za dva ili najviše tri sata sa svom ratnom opremom, uvijek barem šest do sedam tisuća vojnika. Ondje im se mogu pridružiti i oni, koji podalje borave, a na primljeni znak dotrče, ili se oni, ako to bude potreba zahtijevala, mogu prema naredbi generala sakupiti na drugom mjestu.

Čl. 12. Kada budu odvedeni protiv neprijatelja izvan pokrajine, neka slijede bez plaće generalov tabor u turskim pokrajinama četrnaest dana, u drugim pokrajinama osam dana; poslije njihova isteka neka primaju plaću kao i ostali.

(Odlomci iz isprave Ferdinanda II. »Statuta Valachorum« od 5. listopada 1630., koja se sačuvala u originalu /Povijesni muzej Hrvatske/; »Historijska čitanka za hrvatsku povijest, I«, Zagreb 1952.)

pitanje podložničkoga statusa vlaha pitanje onih plemića na čijim se vlastelinstvima oni naseljavaju i ničije više, dakle, ni staleža ni krajiških zapovjednika. Za drugu fazu odnosa prema čitavu pitanju je indikativan stav Hrvatskoga sabora iz predstavke vladaru od 13. veljače 1613. o podlaganju vlaha vlastelinstvima, s tim da ban i Sabor odlučuju o iznosu devetine i s tim da vojnu vlast zadrže i dalje krajiški oficiri, tj. da se vlasi podvrgnu sistemu dvovlašća.

Tek u trećoj fazi, poslije tridesetak godina, hrvatski staleži pokušavaju sporazumjeti se s »vlaškim sinovima«, kao vlaškom zajednicom, predlažući im 1629. godine slobodnjački status (»orsaški kotrigi«), koji im jamči da neće biti kmetovi, da će u vojnim pitanjima biti pod banovom vlašću te da će sa zemaljskom gospodom ugovoriti daće koje neće prelaziti ono što već daju kapetanima i generalu. O slobodi vjeroispovijedi ni taj prijedlog ništa ne sadržava, kao što primjećuje već Tadija Smičiklas 1879. g.

U međuvremenu teritorijalizacija Slavonske krajine u savezu krajiških vlasti i gornjega sloja vlaške zajednice odmiče toliko daleko da zaštitnoj diplomi Ferdinanda II. od 15. studenoga 1627., kojom »vlaški narod« u Slavoniji i Hrvatskoj dolazi pod vladarevu zaštitu i upravu, uskoro slijede i »Statuta Valachorum« (5. listopada 1630.). Njima je status »zajednice Vlaha između Save i Drave« riješen na način koji prešutno isključuje vlast Hrvatskoga sabora i bana. Preskačući pravne oblike pitanja vlasništva nad zemljom, njima se tradicionalna »vlaška prava« usklađuju s potrebama razvoja krajiškog sistema iz unutrašnjoaustrijske perspektive, ali i iz perspektive unutrašnjoaustrijskih staleških interesa.

»Najcjelovitije prijedloge o vlaškom pitanju hrvatski su staleži izradili 3. srpnja 1651. za svoju delegaciju koja je trebala ići u Beč na zasjedanje 'generalne komisije' o Vlasima. Delegati su trebali prvenstveno inzistirati na potpunoj 'restituciji' Vlaha, Slavonaca i Predavaca pod vlast Hrvatske. Staleži su predlagali da svaka vlaška obitelj 'u znak priznavanja vlasti' (*in signum jurisdictionis*) plaća samo pola forinte saboru, a pola forinte vlastelinu« (Josip Adamček). Izlišno je napominjati da se »generalna komisija« nijedanput nije sastala.

Status obrnut od kmetovskoga

Učvršćivanjem vojnokrajiškoga sistema na novim pretpostavkama, marginaliziranju hrvatskih činilaca slijedi marginaliziranje gornjega sloja vlaške zajednice, istog onog koji ima odlučujući utjecaj u uvođenju sistema. U tom je procesu osobito indikativna krajiška buna pod vodstvom velikog suca križevačkog Stefana Osmokruovića (1665.-1666.). Propašću bune u biti su »vlaška prava« ugrožena u ključnoj ustanovi velikih sudaca i anticipiran je proces koji će se u sljedećem stoljeću okončati kao militarizacija Vojne krajine.

S druge strane, »privatni vlasi«, rasuti po vlastelinstvima od Podravine do Primorja, oslobođeni tlake i većine naturalnih podavanja, uz vojnu i nerijetko poštansku službu, dužni su novčana podavanja. U tom je smislu njihov status na vlastelinstvima obrnut od kmetovskoga. Do novca, inače vrlo rijetkog u privređivanju vlastelinskih podložnika u Hrvatskoj, »privatni vlasi« dolaze trgovinom stokom, i ne samo stokom. Time oni zajedno sa slobodnjacima sudjeluju u vrlo važnom procesu razvoja robnonovčanih odnosa u hrvatskoj privredi, koliko god se taj još egzaktno neistraženi udio činio skromnim. Inače, »privatni vlasi« se od slobodnjaka razlikuju prije svega po tome što u toku 17. stoljeća prvi još nemaju selišnu zemlju, baveći se stočarstvom, trgujući ili, rjeđe nego u 16. stoljeću, ratujući.

Doduše, najveći rat u čitavu tom razdoblju, presudan i u povijesti Srba u hrvatskim zemljama, tek slijedi. S njime će i čitavo »vlaško pitanje« izgubiti svoj povijesni smisao.

6

Istarski rubovi dijaspore

U toku 16. i 17. stoljeća Istra je rubno područje srpskih seoba, prostor njihova krajnjega domašaja i iz unutrašnjosti Balkanskoga poluotoka i duž obala Jadranskoga mora. Dok u prvom slučaju realnosti zemalja pod habsburškom vlašću usmjeravaju tokove seoba, u drugom je odlučujući utjecaj interesa mletačkih vlasti. Iako nisu rijetki slučajevi iseljeničkoga prelaska iz jednoga toka u drugi, kao i kružnih kretanja, što se sve reflektira i u samoj Istri, bogatstvo srpskih migracijskih iskustava u velikom je nerazmjeru s etnodemografskom ukorijenjenošću srpskih skupina u istarskom plurietničkom ambijentu.

Sljedeće je obilježje srpske dijaspore u Istri uočljiva izdvojenost crnogorskoga sloja, koji nigdje drugdje u hrvatskom prostoru na taj način ne dolazi do izražaja. U istraživanjima srpske etnodemografske situacije u hrvatskim zemljama uvijek valja imati na umu da je gotovo posvuda manje ili više oblikuju crnogorske skupine kao njezin suštinski važan činilac, koji se nigdje ne izdvaja u posebnu cjelinu.

VJERSKI ŽIVOT: Tipik (1590.)

Srpska dijaspora u Istri, s mletačkim posredovanjem, potječe iz prostora Mletačke Albanije, u jezgri koje su Boka Kotorska i okolica Budve od druge polovine 16. stoljeća, tj. od razdoblja kada Venecija gubi sve svoje ranije posjede u albanskom etničkom prostoru, potom iz Crne Gore i Hercegovine, a s habsburškim posredovanjem i iz drugih dijelova srpskog etničkog prostora.

Ta je dijaspora još slabo istražena, a njezin je najbolji poznavalac u suvremenoj historiografiji Miroslav Bertoša, čije su spoznaje osmišljenije zato što su i istraživački imaginativnije, osmišljene u obzorju istarske multikulturnosti. Njegove su spoznaje osnova i ove interpretacije.

U uveliko depopuliranim istarskim prostorima u toku toga razdoblja, osobito u mletačkim granicama, kolonizacija osigurava dugotrajne

oproste od mnoštva podložničkih obaveza, od pet do dvadeset godina, »ali su kolonisti dobivali gotovo isključivo zapuštenu zemlju punu korova, drača i kamenja koju je bilo teško privesti kulturi i obrađivati«. Podršku mletačkih vlasti, makar načelnu, ne prati i podrška starosjedilaca, dodatno opterećenih teretima, s tim što je njihov odnos prema pravoslavnim doseljenicima još odbojniji:

»Za pravoslavne došljake život u Istri bio je osobito nepovoljan, jer su se oni doseljavali s unaprijed preuzetom obavezom (danom mletačkim vlastima koje su posredovale prilikom seobe) da će prihvatiti katoličku vjeru. Budući da su pravoslavni samo *prelazili* na katoličanstvo taj događaj nije detaljnije dokumentiran kao što je to, npr., bio slučaj s *pokrštavanjem* nekih porodica albanskih muslimana u Poreču, turske djece u Rijeci ili muslimanskih veslača-sužanja na galijama u Puli. Više podataka ima o odbijanju pravoslavnih doseljenika da se pokatoliče (npr. crnogorskih kolonista u Peroju), te o sukobima između katoličkih i pravoslavnih grupa (prilikom diobe zemlje u Puljštini i oko Dvigrada ili u doba hajdučkog boravka u južnoj Istri)« (Miroslav Bertoša).

TAKO SU BIJEDNI DA NEMAJU NIŠTA

Rašporski kapetan G. Priuli piše mletačkom senatu o Crnogorcima u Peroju iz Buzeta 3. veljače 1657:

»Prejasni Kneže, svojim sam prijašnjim poniznim pismom od 25. kolovoza prošle godine upoznao Vašu Prejasnost s koliko spremnosti nastojim izvršiti primljene upute i dukale o smještaju u ovoj Pokrajini trinaest porodica, došlih iz Crne Gore, i što sam sve učinio da ih prehranim, budući da je većina njih oboljela. Učinilo mi se prikladnim da za njihove potrebe posudim novac iz ovoga Fontika (javnog spremišta), pa molim Vašu Prejasnost da se udostoji vratiti taj novac (što dosad nije učinjeno); osim toga, moram nastaviti pomagati doseljenike zbog njihova sažalnog stanja i opasnosti da umru od bijede. Morao sam, prisiljen potrebama jer u Fontiku više nema novaca, da izvršim dalje posudbe iz blagajne bratovština. Budući da su se doseljenici oporavili i vrijeme popravilo krenuo sam u Puljštinu gdje se, kako sam obaviješten, nalazi prikladno mjesto za njihov smještaj. Poslije uobičajenog pregleda i objave proglasa, odlučio sam da rečenih trinaest porodica, s ukupno 77 duša, što muškaraca, što žena i djece, naselim na mjestu na kojem nekoć bijaše selo zvano Peroj, već puno godina pusto i nenastanjeno, u distriktu Pule, udaljeno dvije milje od Fažane.

I davši im to mjesto i kontradu na njihovo zadovoljstvo i na način kako je to uobičajeno činiti najnovijim stanovnicima *(habitanti novisssimi)*, dodijelio sam im državno zemljište — i to u tolikoj količini koja će biti odgovarajuća i prikladna da naporom i radinošću mogu izvući plodove za svoju ugodu, a da pri tom nikoga ne oštete. Pretpostavljajući da bi stari podanici i vlasnici mogli izraziti svoje nezadovoljstvo odjahao sam na samo mjesto i pomno pregledao dobra svakog posjednika i s popustljivošću im dopustio da uživaju i one parcele koje već mnogo godina nisu obrađivali; no, pri tom sam im naložio da ih brzo počnu raditi i obrađivati. Javnom sam mjerniku naredio da izmjeri neke od parcela, ali uz sudjelovanje starih stanovnika čiji posjedi graniče s onima koji će biti ucrtani u mapu posjeda doseljenika, kako nikada ne bi došlo do pometnja i mržnja između staroga i novog žiteljstva, već da dobra uživaju u miru i u skladu s odredbama koje ću izdavati i koje treba da poštuju i najnoviji došljaci. U njima sam otkrio sjajnu naklonost da ustraju u naporima kako bi ostvarili urode, a da ne nanose štetu starim podanicima.

Pristiglih 100 stara kukuruza i 50 sirka već sam podijelio u Peroju, vodeći računa o broju glava u obiteljima; isto sam tako podijelio 300 dasaka, čavala, te motike i pijuke, a opskrbio sam ih i manjom količinom drveta, koje se može upotrijebiti za Kuću Arsenal, kako bi mogli podići nastambe. To će im lako poći za rukom, jer u rečenome selu Peroju ima dosta urušenih i napuštenih kuća. Preostaje još da im što prije nabavim stoku za rad, jer su oni tako bijedni da nemaju ništa. Bez stoke i ne mogu započeti obrađivanje zemlje, a to je glavni temelj njihovog izdržavanja, jer sve ono što je dosad učinjeno i svi izdaci koji su dosad isplaćeni, bez stoke ne bi ništa koristili.

Kada budu sve dovršili ostat će oni zaduženi u javnim knjigama i morat će vratiti dug na uobičajeni način.

Neke se crkve nalaze na rečenome selu, pa sam, budući da oni žele da dobiju jednu od njih, razgovarao s monsinjorom vikarom iz Pule; on mi je najprije davao nadu, a zatim iznosi poteškoće; no njihov obred nije isti kao onih Grka koji se nalaze u gradu. Zato bi bilo potrebno da Vaša Prejasnost izda naredbu kako bi im bila dodijeljena neka od crkvi u kojoj bi vršili svoje propovijedi.«

(Izbor Miroslava Bertoše iz Državnog arhiva u Veneciji)

DOBA SEOBA: Karta Istre (gravura iz djela J. Janssona »Atlas novus«, Amsterdam 1646.)

Obitelji popa Jovana i fra Porube

Kako se u Istru doseljava u pretežnom broju slučajeva u vremenima većih vanjskih i unutrašnjih društvenih potresa, poznata građa o doseljavanju pravoslavnih svjedoči o ljudima »punim bijede«, »loše obučenim i bez ičega na velikoj hladnoći«, »u lošem stanju i bolesni(h), koji trpe oskudicu«, koji »sa sobom nose samo gole živote«. To su svjedočenja iz Poreštine 1611., s imanja Opatije sv. Mihovila nad Limom 1623., itd. To su skupine koje starosjedioci doživljavaju kao »barbarski svijet, željan da se dočepa oranica i vinograda koje su drugi obradili«...

Za razumijevanje prirode vjerskih odnosa u tradicionalnim ruralnim ambijentima važni su primjeri konfesionalnog polariziranja naseljeničkih skupina koje zajednički prelaze dugotrajni, iscrpljujući i pogibeljni put do Istre i konfrontiraju se u samoj kolonizaciji:

»Sačuvali su se, primjerice, podaci o naseljivanju 14 pravoslavnih porodica koje je iz Mrkojevića doveo u Istru pop Jovan potkraj 1622. Došle su zajedno s 12 porodica čiji je glavar bio franjevac Poruba. Mletački su ih rektori pokušavali smjestiti na općinskim područjima Novigrada i Umaga, ali se tome žestoko oduprlo starosjedilačko stanovništvo, a također i biskup novigradske dijeceze. Poslije još jednoga neuspjelog pokušaja da ih naseli u blizini Poreča, pronađena je zapuštena i neobrađena zemlja u Juralu, nedaleko od starog i tada već veoma oštećenog i polunapuštenog srednjovjekovnog kaštela Dvigrada.

Kolonisti su opskrbljeni alatom i materijalom za gradnju kuća. U izvještaju rašporskoga kapetana ostalo je zabilježeno da su počeli krčiti šumu kako bi

stvorili zemlju za obrađivanje. No, tada je u toj, dotad kompaktnoj grupi, došlo do rascjepa: obitelji fra Porube odvojile su se od onih popa Jovana, 'tvrdeći da žive po katoličkom obredu, dok su ostali pravoslavni i da nikad ne bi mogli zajedno opstati u slozi'. Katolička je grupa tada premještena u Poreštinu, dok je srpska/crnogorska ostala u Juralu. U toj je sredini – u kojoj dominira venetski i stari hrvatski čakavski sloj, te doseljenici iz prijašnjih seoba – ova grupa iz Mrkojevića bila podvrgnuta činiteljima akulturacije, pa se postupno stopila s ostalim žiteljstvom« (Miroslav Bertoša).

Tragedija bokeljskih hajduka

Epizode srpsko/crnogorske kolonizacije nastavljaju se 1630.-1632. (poslije epidemije kuge), 1633.-1634., 1637., 1651., 1657., 1658., 1663,... U više slučajeva takve pravoslavne skupine ne izdržavaju u Istri, tražeći druga staništa, kao što to radi i skupina »glavara Nikole Jovanovića iz Obrovca s 32 porodice i oko 200 duša«, koja u Istri dobiva i zemlju i oruđe za rad i žitarice za hranu i sjetvu, ali se u Istri zadržava tek od 23. kolovoza do 6. studenog 1625., da bi se potom potajice prebacila na posjed Zrinskih u Lič, privučena većim grofovim povlasticama. Prema jednom drugom, teško provjerljivom izvoru, oko 2000 kolonista, opterećenih pritiscima starosjedilaca, nobila iz gradskih vijeća i rektora vratilo se »u turski kraj iz kojega je i poteklo«.

Tragična je epizoda naseljavanja bokeljskih hajduka u Puli, 1671.-1675. godine, koje Miroslav Bertoša većinom identificira kao pripadnike srpskoga etnosa. Sedamsto naseljenika nadvišuje u to vrijeme starosjedioce, kojih je tada u Puli šeststo! Teškoće s podjelom zemlje, kao i druge teškoće suživota sa starosjediocima, pretvaraju se u fizičke obračune, silovanja, ubojstva, otmice. Istodobno, febrozna epidemija, koja izbija ljeti 1671. godine, samo u jednom valu odnosi dvjesta hajdučkih duša... U finalu, preživjeli bježe u Dalmaciju.

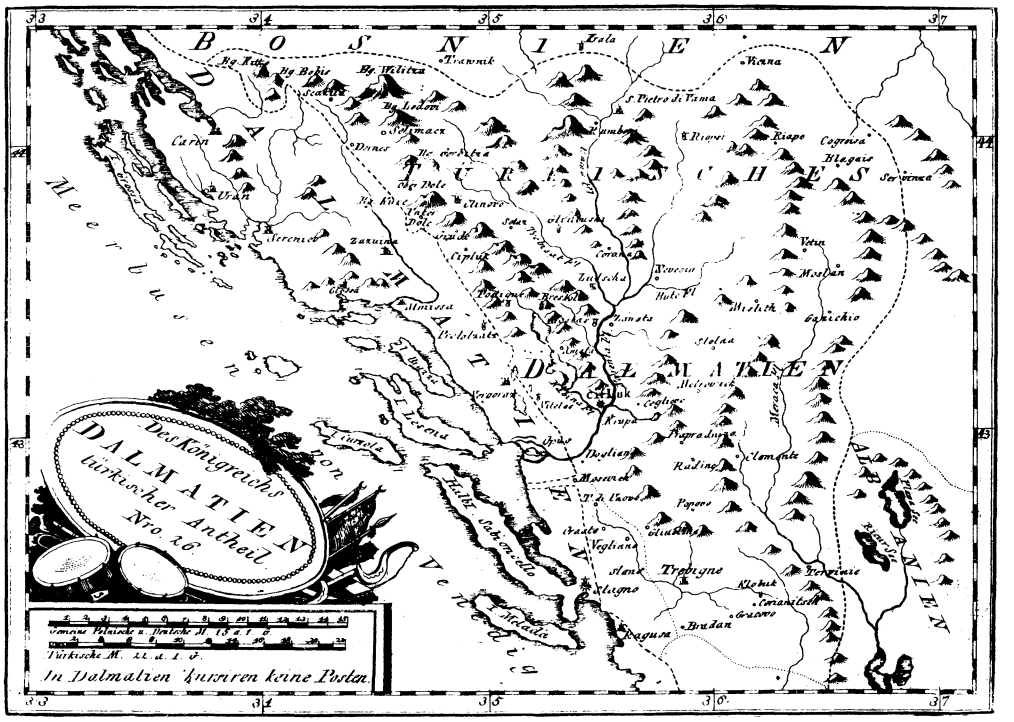
Dakle, osim u Peroju, nigdje u Istri nema ukorijenjivanja srpsko/crnogorskih zajednica. Međutim, iako se pohrvaćuju, one u istarsko biće unose dio svojeg etnosa i svoje kulture, kao što ističe Miroslav Bertoša.

7

Hrvatstvo i srpstvo Dalmacije

Mletačka vlast u Dalmaciji u toku čitava razdoblja od 1420. do 1718. godine jedva da bilo kada ima ambicija prijeći preko obronaka Velebita i Dinare. Na istočnoj obali Jadranskoga mora kontinuirano joj je jedino važno suzbijati turske nasrtaje na gradske distrikte duž morske obale, tj. vezu s Levantom, s glavnim izvorištem njezine moći. Njezin interes za unutrašnjost Balkanskoga poluotoka trajno je marginalan, a time i oprečan interesima njezinih dalmatinskih podanika, koji iz raznovrsnih staleških, etničkih i kulturnih perspektiva također iskazuju trajne interese za hrvatske i srpske, »dalmatinske«, »ilirske« i »slovinske« prostore preko planinskih obronaka.

Jurju Šižgoriću Šibenčaninu, hrvatskom humanistu iz 15. stoljeća, piscu spisa »De situ Illyriae et civitate Sibenici« (»O smještaju Ilirije i o gradu Šibeniku«)

STANJE SVIJESTI STVORENO DUGOTRAJNIM SEOBAMA: Hercegovina kao Türkisches Dalmatien (Turska Dalmacija)

iz 1487. godine, Dalmacija je najuglednija među ilirskim pokrajinama, a za Iliriju kaže, navodeći prethodno razgraničenja mnogih antičkih pisaca: »... sada pouzdano znam, Ilirija sa sjeverne strane ima Ugarsku, sa zapada Furlaniju, s istoka obalu Crnoga mora, a s juga Makedoniju.«

Šižgorićevo južnoslavensko obzorje slijede i mnogi drugi umovi, različitih duhovnih domašaja i epohalnih dvojbi, iz gotovo svih komuna Mletačke Dalmacije, koji u svojim oblikovanjima shvaćanja ilirstva, slovinstva i dalmatinstva u posljednjem na vrlo različite načine razlučuju hrvatstvo i srpstvo, kao što to u 17. stoljeću rade i Ivan Lučić (Lucius) i Franjo Difnik, a i mnogi drugi i prije i poslije. Ističući jedno, Difnikovo shvaćanje, koje je neposredno ovisno o Lučićevu iz njegovih »De Regno Dalmatiae et Croatiae Libri Sex «(»O Kraljevstvu Dalmacije i Hrvatske...«) (1666.), činimo to zato da bismo istakli da je u suvremenika duboko ukorijenjena svijest i o hrvatstvu i srpstvu Dalmacije, dakako, u rimskim ili nekim drugim granicama, ponajmanje mletačkim.

Tom je istom Difniku Primorje ili Krajina, prostor od Cetine do Neretve, »pokrajina u sastavu Hercegovine, zvane kneževina svetog Save«, dok je njegovu nešto mlađem suvremeniku fra Miji Radniću, vizitatoru pokrajine Bosne Srebrene 1684. godine herceštvo sv. Save, kako ga sam imenuje, prostor od Gacka u današnjoj istočnoj Hercegovini do Gračaca u Lici, očigledno kao jedinstvena »morlačka« cjelina, neovisno o državnim granicama. Nasuprot tome, na jednoj je njemačkoj karti s početka 18. stoljeća isti taj prostor koji fra Mijo Radnić shvaća kao Hercegovinu *Türkisches Dalmatien* (Turska Dalmacija).

Teško da ta karta ne izražava i stanje svijesti stvoreno dugotrajnim seobama u čitavu tom hercegovačko-dalmatinskom ambijentu, u kojem se toliko isprepliću i etnosi i vjere da se strogu istraživaču i danas čini da je u brojnim istraživačkim pitanjima u vezi s poviješću Hrvata i Srba u Dalmaciji u toku čitava toga razdoblja od 15. do 17. stoljeća, poslije svega što je historiografski stvoreno, najbolje vratiti se na početak, tj. izvorima, dakako, s novih metodoloških ishodišta. (Ohrabruje što je sve više pristalica takva uvjerenja na obje strane.)

U ZAPADNOM DIJELU HRVATI, ISTOČNO SRBI

U kasnijem opadanju Rimskog Carstva pod Heraklijem St. pod najezdom barbarskih naroda, oko 636. god. poslije Krista, osvojili su je Slaveni zvani Hrvati i Srbi, koji su razrušili nekada slavne gradove Salonu i Epidaur (na čijim ruševinama je kasnije bio sagrađen Dubrovnik, kao što su preostali salonitanski građani nastanili Split, nekada palaču cara Dioklecijana, u koju se on želio povući nakon što se odrekao upravljanja Carstvom). Hrvati su zagospodarili zapadnim dijelom Dalmacije, što se proteže od rijeke Arsije do Tilurija, sada Cetine, te do livanjskog okruga, nazvavši je svojim imenom Hrvatska, dok je istočni dio ostao u posjedu Srba, nazvan i Srbija. Staro ime Dalmacije zadržali su samo gradovi Zadar, Trogir, Split i Dubrovnik s okolnim otocima, dok su ostali još uvijek pod upravom oslabljenog Istočnog Carstva ostali podložni vlasti (onih Srba posebno nazvanih) Neretljani.

(Franjo Difnik, »Povijest kandijskog rata u Dalmaciji«, Split 1986.)

VLAŠKE MOLBE U MLETAČKOM SENATU 1669.

Međutim je u prosincu stigao u Zadar novi generalni providur Antonio Barbaro, a njegov prethodnik Priuli otputovao u Veneciju, povevši sa sobom nekoliko hajdučkih i vlaških starješina. Ovi su, što su već ranije tražili od Senata posredstvom istoga Priulija, zahtijevali da im se dadu u feud najznačajniji gradovi i mjesta što ih je državna vojska oduzela Turcima u Dalmaciji. Osim toga su tražili da im se dodijeli u nadležnost i pravo suđenja ne samo u građanskim sporovima, nego i u krivičnima, zadržavši pravo žalbe na vrhovnom sudu. Smatrajući Senat da nije vrijeme da se tako neprilične molbe otvoreno odbiju, dao im je na znanje da su se uistinu mogli uvjeriti u odličnu naklonost Republike prema njihovim zaslugama, što je do sada potvrđeno dokazima; da će i njihovim sadašnjim molbama Senat posvetiti dužna razmatranja i poduzeti odgovarajuće odluke u nakani da ih što više utješi kao podanike dokazane odanosti i vjernosti. Dali su im da se podijeli određena količina žita i, poklonivši im nekoliko zlatnih lanaca, nagovorili su ih da otputuju.

(Franjo Difnik, »Povijest kandijskog rata u Dalmaciji«, Split 1986.)

HRVATSKO-SRPSKA PROŽIMANJA U DALMACIJI: »Fortezzin pladanj« (lijevo); Šibenik, druga polovina 16. stoljeća – tri središnje scene u vezi su s kosovskom bitkom: jedna od njih (gore) prikazuje na zajedničkoj večeri uoči bitke Đurđa Brankovića-Georgius Despota, koji vlada kao despot od 1427. do 1456., i Miloša Obilića, što svjedoči o »slojevima« kulturnih prožimanja srpskih i hrvatskih

Vrlo jaka kulturna prožimanja

Iz perspektive povijesti srpskog naroda u Hrvatskoj najspornije je istražiti što se događa u kontinentalnom zaleđu Zadra, Šibenika i Splita u toku najtežega razdoblja povijesti Dalmacije koje povezuju turski ratovi s Hrvatskom i Ugarskom do pada Klisa 1537. godine i mletačko-turski ratovi 1463.-1479., 1499.-1502. i 1537.-1540. Bez toga je nemoguće razumjeti i duhovna strujanja u gradovima na obali u toku čitavog razdoblja od 15. do 17. stoljeća.

Što, naprimjer, u perspektivi hrvatsko-srpskih prožimanja u Dalmaciji u toku toga razdoblja znače scene u vezi s kosovskom bitkom na prekrasnom pladnju koji u drugoj polovini 16. stoljeća izrađuje šibenski majstor Oratio Fortezza, imajući u vidu i etnodemografske procese i transfere kulturnih vrijednosti, ideologija itd.? Za razliku od prostora banske Hrvatske i Slavonije u tom razdoblju, u Dalmaciji su kulturna prožimanja između Hrvata i Srba vrlo jaka, iako su vjerske isključivosti veće, a srpski etnos u demografskom smislu razmjerno slabiji prema hrvatskom. Tvrdnja vrijedi i za »morlačku« i za primorsku Dalmaciju, dakako na različite načine.

Komparativnom analizom sistema kulturnih vrijednosti različitih slojeva u obje etničke zajednice, koju doista neće biti jednostavno napraviti, ipak je ne-

sumnjivo moguće otkriti »tajnu« toga fenomena. A tajna je vjerojatno u interkulturnosti, ne samo etničkoj, nego i urbano-ruralnoj, pučko-elitnoj. U čitavu tom prostoru pučka kultura je izuzetno bogata i u srpskoj i u hrvatskoj tradiciji, a ona je u neprestanoj duhovnoj komunikaciji s urbanom i elitnom kulturom u primorskom pojasu. Komunikacija je dodatno ubrzana učestalošću demografskih promjena u »morlačkom« prostoru nasuprot razmjernoj stabilnosti urbanih struktura, u kojima se u dužem trajanju kumuliraju kulturne vrijednosti. Međutim, kada su srpsko-hrvatska prožimanja u vidu, osobito u kulturnoj sferi, ali ne samo u njoj, važna je i komunikacija duž istočne obale Jadranskoga mora između Mletačke Albanije i Mletačke Dalmacije, koja u njima također posreduje.

Zajednički epski ciklus

Iako Mletačka Republika ustrajno nastoji izbjeći ratove s Turskim Carstvom, njezina bilanca se ne razlikuje suštinski od ugarsko-hrvatske ili habsburške. Ona ratuje 1463.-1479., 1499.-1502., 1537.-1540., 1570.-1573., 1645.-1669., 1684.-1699. i 1715.-1718., s tim što su Srbi tek od kandijskog rata (1645.-1669.) njezini masovniji, »morlački« podanici. U tom uskočkom i hajdučkom ratovanju u prostoru od Ravnih kotara do Boke Kotorske, od mora do prilaza Sarajevu, u masovnim pregnućima i junačkim podvizima stvoren je epski ciklus koji pripada i jednom i drugom narodu i koji je jedan dugotrajni rat stranih sila u južnoslavenskom prostoru pretvorio u motiv vlastite povijesne autoidentifikacije. Taj ciklus otkriva i najveći broj »serdara, harambaša i barjaktara, ali i običnih hajduka i uskoka« (Radovan Samardžić). Iako instrumentalizirani, hajduci i uskoci, od kotarskih do bokeljskih, otkrivaju sami sebe u svojim novim ljudskim, povijesnim mogućnostima, ali i suočavaju se sa svojim iluzijama o oslobodilačkim ograničenjima svoga napora, kao što svjedoči i Dif'nikov fragment o slomu iluzija »glavara« u Veneciji.

Svijest o takvu slomu ipak ne dopire do epike jer epsko izražavanje nije kritičko mišljenje, ali imena Vuka Mandušića, Janka Mitrovića, Ilije Smiljanića, Stojana Jankovića, kao i više drugih, u oblikovanju pučke svijesti i u Srba i u Hrvata imaju programatski smisao sve do preporodnih vremena u 19. stoljeću. Osim toga, dok se u prethodnom razdoblju u gradovima u granicama Mletačke Dalmacije s vremena na vrijeme i od mjesta do mjesta može uočiti Srbe u mletačkoj službi, osobito vojnoj, kao što je to slučaj u Šibeniku 1592. godine s jednom takvom skupinom konjanika »koji brane grad i naša mjesta« (Marko Jačov), poslije kandijskog rata oni su činilac koji unutar državnih granica izravno utječe i na političku i privrednu, kao i na vojnu ili konfesionalnu situaciju.

Mletački podanici

Novi srpski i hrvatski podanici Mletačke Republike u zadarskom području, tada najprostranijem mletačkom posjedu na istočnoj obali Jadranskoga mora, imaju i poslije zaključenoga mira obavezu da daju »krajine« u slučaju rata, ali su brojna pitanja njihova socioekonomskog statusa otvorena, to više što se izdvojeni gornji sloj novih podanika u Ravnim kotarima suočava s gradskim interesima u prostoru koji mu i prirodno gravitira.

Mletačka Republika, koja nikada ne napušta svoju politiku ograničenih ratnih sukoba na istočnoj obali Jadranskoga mora i koja svoj odnos prema kontinentalnoj unutrašnjosti Dalmacije uvijek prelama kroz prizmu komunalnih vidokruga (od čega će ograničeno odstupiti tek u 18. stoljeću), u svome obrambenom sistemu poslije kandijskog rata dvoumi se i na novim stečevinama u sjevernoj Dalmaciji između tradicionalnih *černida* (uvjetno: domobranstvo) i krajiškog sistema koji bi bio primjereniji potrebama »morlačkih« zajednica. U tom su smislu mogućnosti usporedbe s istodobnim krajiškim sistemom Hrvatske i Slavonske krajine vrlo ograničene. Ona se javlja tek poslije rata 1684.-1699. godine.

8

Pravoslavlje i katolička obnova

Turska osvajanja u srpskom i hrvatskom etničkom prostoru u toku 15. i 16. stoljeća kronološki se podudaraju s vjerskim pokretima širom evropskoga kontinenta, nerazlučivim od globalnijega procesa stvaranja nove »slike svijeta«. Time se usložnjavaju vjerski odnosi, koji nikada ni u prethodnom, srednjovjekovnom razdoblju nisu jednostavni. Tako recentna »Istorija srpskog naroda, I« (Beograd 1982.) ističe rimsko/latinsko pokrštavanje Srba poslije seobe na Balkanski poluotok, prema kazivanju Konstantina VII. Porfirogeneta, kao i neke pretpostavke o potonjim zbivanjima s tim u vezi:

»O misionarskoj delatnosti među Srbima i najranijoj hrišćanskoj crkvenoj organizaciji nema podataka iz tog vremena. Kako je Vizantija u vreme cara Vasilija I imala pristup do Srbije samo iz svojih uporišta na Jadranu, mogućno je da su misionarski rad obavili sveštenici iz primorskih crkvenih centara u kojima je bogoslužbeni jezik bio latinski. Otuda je u staroj hrišćanskoj crkvenoj terminologiji primetan romanski uticaj.«

U sjeni ekspanzije islama

U svakom slučaju izvjesno je da su u dugom vremenskom razdoblju od doseljenja do kraja 12. i početka 13. stoljeća Srbi između crkvenog Zapada i Istoka. Uostalom, ni potonje, nemanjićko, srpsko pravoslavlje nije moguće shvatiti ako se previđa da je Srbija iz istočne perspektive Zapad, kao što je istodobno i Hrvatska iz zapadne perspektive Istok, što najupečatljivije dolazi do izražaja u slavenskoj liturgiji. Heretička vjerovanja iz perspektive jedne i druge kršćanske crkve, potiskivana i s istoka i sa zapada, a tako ukorijenjena u bosanskom prostoru, uveliko sužavaju prostor susretanja pravoslavlja i katoličanstva u predturskom razdoblju.

U srpskom i hrvatskom prostoru jedno se izravnije suočava s drugim s pomaknutim težištem iz srpskog u hrvatski etnički prostor, ali u sjeni ekspanzije islama i u prostoru pravoslavlja i u prostoru katoličanstva, koja u stopu prati ekspanziju Turskog Carstva.

Još je jedan proces vrlo uočljiv, »paradoksalan« iz evropske perspektive. Dok se katoličanstvo u kontinentalnim razmjerima širi poslije Firentinske unije (1439.), u etničkom prostoru Hrvata i Srba u drugoj polovini 15. i u toku 16. stoljeća širi se pravoslavlje. Ono se prije svega širi masovnim pomicanjima pravoslavnih vjernika s istoka prema zapadu (pojednostavljeno, metaforički rečeno), a u manjoj, premda ne sasvim marginalnoj mjeri, i s prelascima s katoličanstva na pravoslavlje u granicama Bosanskog pašaluka.

Doduše, kako u toku 14. i 15. stoljeća ima i prevjeravanja u obrnutom smjeru, prije svega u Dubrovačkoj Republici i na mletačkim posjedima, izvjesno je da u čitavu razdoblju od 14. do 16. stoljeća, ali i poslije, u 17. stoljeću, uistinu nema prostora za danas toliko stereotipizirana izjednačavanja etničke i konfesionalne pripadnosti u razdoblju koje razmatramo.

Još veće teškoće prouzročuje promjena odnosa između katoličanstva i pravoslavlja u hrvatskom prostoru do koje dolazi s katoličkom obnovom općenito poslije Tridentskog koncila (1545.-1563.) i koja svoj puni zamah dobiva u 17. stoljeću, dakle, u isto vrijeme u kojem općenito slabi utjecaj Srpske, Pećke patrijaršije i u Turskom Carstvu poslije vračarskoga spaljivanja moštiju sv. Save (1594.), u razmjerno kratkom razdoblju poslije obnove Patrijaršije (1557.). Time se otvara proces koji ne samo da će trajati u toku čitava 17. stoljeća, nego koji i uvjetuje strateški, dalekosežnu odluku o seobi 1690. godine, koju donosi Arsenije III. Čarnojević (Crnojević).

Sve više pravoslavnih Srba

U čitavu tom razdoblju, u kojem je i srpsko pravoslavlje sve upućenije otvarati se prema katoličanstvu, u Bosanskom pašaluku dijelom se zbiva i franjevačka »rekonkvista« koja pretežno zahvaća nove seobene valove u pravcu zapada, dok u Hrvatskoj čitavo 17. stoljeće traje u suštini bezuspješan pokušaj uvođenja srpskopravoslavnoga življa u uniju, tj. prelaska u Grkokatoličku crkvu.

Inspirirana Brest-Litovskom unijom (1596.), kao sastavnim dijelom politike crkvene obnove, Katolička crkva u Hrvatskoj suočava se s istim izazovom u toku »dugog rata« (1593.-1606.), s kojim se znatno povećava broj pravoslavnih Srba u »ostacima ostataka«. Izvan tog procesa nemoguće je razumjeti i odluku hrvatskih staleža o isključivom priznanju katoličke vjere unutar granica Kraljevstva (1608.), iako neposredni povod odluci, a nesumnjiva je i njegova važnost, dolazi s ugarske, protestantske strane.

U toku 16. stoljeća ne umnožavaju se samo Srbi u Hrvatskoj, nego i srpsko pravoslavlje, unatoč tome što brojni pojedinci i malobrojnije skupine, manje-više spontano, neizbježno prihvaćaju katoličanstvo. Već u slučaju izolirane (tj. »nenaslonjene« na granice Bosanskog pašaluka i Dabrobosanske mitropolije), ali veće skupine žumberačkih Srba proces crkvenoga sjedinjenja, kako se kaže katoličkom terminologijom, ili unijaćenja, kako se kaže srpskopravoslavnom, traje do 1750. godine, a i tada je arbitrarno, vojnom silom okončan.

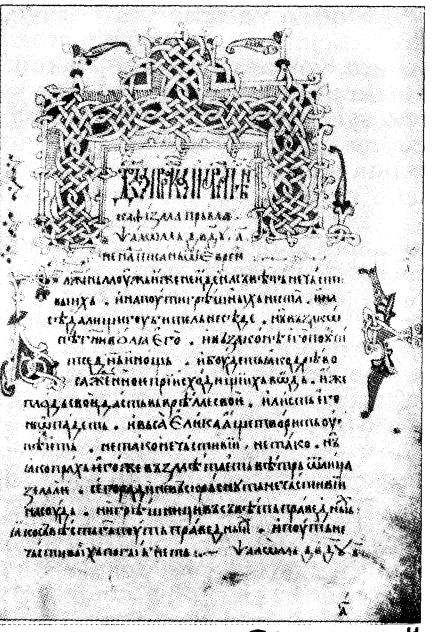
Turska represivna politika prema Pećkoj patrijaršiji potkraj 16. stoljeća uvjetuje da na Srbima gušće naseljenu Slavonsku krajinu između 1578. i 1588. prebjegava dabrobosanski mitropolit Gavrilo Avramović, kojem srpska tradicija pripisuje i osnivanje manastira Marče (između Čazme i Ivanića), a 1595. i požeški episkop (mitropolit) Vasilije. (Radoslav Grujić)

Marčanska eparhija i njezini episkopi

Prvi je srpski vladika u Hrvatskoj Simeon, koga najprije rukopolaže korintski mitropolit Kozma u Đuru, u Ugarskoj (1607.), potom patrijarh Jovan (1609.), dajući mu sinđeliju kojom ga postavlja za episkopa »v oblasti zapadnih stran, Vretanija glagolju«, a što se tada odnosi na prostor od Primorske krajine do Đura i Komaroma u Ugarskoj, na Dunavu. Međutim, vladika Simeon postaje 1611. godine grkokatolik, položivši ispovijed vjere u Rimu, na što ga papa Pavao V. posebnim breveom postavlja za episkopa »platenskog«, sa sjedištem u Marči, a Radoslav Grujić ističe i episkopa *rascianae gentis*. Kraljevsku potvrdu dobiva 1612. godine, od Ferdinanda II., kao episkop »svidnički«.

Fedor Moačanin sugestivno sažima situaciju Marčanske eparhije i njezinih episkopa u 17. stoljeću:

»Marčanska episkopija od svoga postanka stoji u vezi s Pećkom patrijaršijom. Ali episkopi, počevši sa osnivačem episkopije Simeonom, priznaju uniju sa katoličkom crkvom i zagrebačkog biskupa za svoga crkvenog starješinu. Simeon se odlučio za taj korak iz više razloga. Prvo, bez pristajanja na uniju ne bi mogao dobiti carsku potvrdu, a u materijalnom pogledu zavisio je od zagrebačkog biskupa, koji mu je kao unijatu ustupio marčanski posjed. Zagrebački biskup zadovoljio se u prvo vrijeme formalnim priznanjem unije, nadajući se da će zaobilaznim putem ostvariti svoja prava zemaljskog gospodina nad vlasima koji su sjedili na njegovim imanjima. Uskoro se, međutim, pokazalo da se tim putem ne može ništa postići, jer su Srbi čvrsto stajali uz pravoslavlje.

SJEDIŠTE EPISKOPA UNIJATA: Manastir Marča (rekonstrukcija prema izvoru iz 1775.; rukopis u bjelovarskom muzeju)

'Statuta Valachorum' i druge privilegije čuvale su se u manastiru Marči, pa krajišnicima nije moglo biti svejedno tko ih čuva. Izbor vladike zavisio je od kaluđera, vojvoda i drugih istaknutih Srba, koji su ga zajednički birali. Unijat za vladara i biskupa, episkop je za kaluđere i krajišnike morao biti dobar pravoslavac, sve da je i bio iskreno naklonjen uniji. I tako se kroz veći dio XVII v. povlači čudna situacija. Kandidati za vladiku izdaju se za gorljive katolike dok im je potrebna vladareva potvrda. Kako koji stekne potvrdu, postaje ponovo 'shizmatik', iako ne prekida sve odnose sa zagrebačkim biskupom.

Tako episkop Gavrilo Mijakić piše 1668. zagrebačkom biskupu Borkoviću da je voljan sudjelovati u procesiji na praznik Kraljevo i kaže: 'Po vsud sam hodil na procesiju, kadir sam godir bil i u Rimu i vsugder, zašto ne bi i tu hodil. Znamo da je jedna vera i jedan bog.' Poslije uzaludnih nastojanja da provede stvarnu uniju, zagrebački biskup nastoji da se Marčanska episkopija ukine. To nailazi na otpor dvora. I dvor bi htio da Srbe privede uniji, ali na mnogo obazriviji način, jer ne želi da zbog crkvenih stvari riskira bunu među krajišnicima. Posljednji episkop marčanski, koji je samo formalno bio unijat, bio je spomenuti Mijakić (1663-1670).«

Buna pa seoba

Čvrsto povezan sa Zrinskima, a prema jednom izvoru Mijakić prima bana Nikolu Zrinskog za sina i on njega za oca, vladika je poslije sloma urote zatočen i umire u tamnici. Na pokušaj da prvi »pravi« unijat dođe za episkopa (Pavle Zorčić), vjernici reagiraju bunom 1672. godine... Dalji pokušaji crkvenih i vojnih vlasti da je učvrste presječeni su velikom seobom Srba 1690. godine, u toku bečkog rata, nadasve prelaskom patrijarha Arsenija III. u zemlje pod habsburškom vlašću. Vjerske povlastice koje Srbi u Habsburškoj Monarhiji poslije toga dobivaju suštinski su važan činilac u čitavu razdoblju do njezina sloma 1918. godine.

Problemi unijaćenja/crkvenoga sjedinjenja otvoreni su i u Mletačkoj Dalmaciji, ali su uveliko drugačije prirode. Od 1576. godine Mletačka Republika ima grčkoga episkopa u Veneciji, titularnoga filadelfijskog arhiepiskopa, posvećena u Carigradu, koji također priznaje i crkveno jedinstvo. Grčke parohije se održavaju u Zadru, Šibeniku i na Hvaru. U njima sporadično ima i Srba. Situacija se stubokom mijenja kandijskim ratom, kada nekoliko hiljada Srba-morlaka postaju podanici Mletačke Republike. Oni koji ostaju dijelom prelaze u rimokatoličanstvo, a dijelom se suočavaju s unijom/crkvenim sjedinjenjem, koje podržava i Republika, prije svega zbog krajnje odbojnosti prema mogućnosti da Srbi ostanu u crkvenoj jurisdikciji Dabrobosanske mitropolije Pećke patrijaršije.

O uniji episkopa Epifanija Stefanovića 1. studenoga 1648., u Viru (Pontadura), i o petnaest krčkih kaluđera, rasprava među povjesničarima crkve još je otvorena. Dvojbe nema da su njezini učinci krajnje ograničeni. Uostalom, rimokatolička hijerarhija u Mletačkoj Dalmaciji u čitavom tom razdoblju krajnje je suzdržana prema grkokatoličanstvu i preferira prelazak s pravoslavlja na rimokatoličanstvo. Prema prihvatljivoj procjeni Mile Bogovića, od pedeset tisuća stanovnika Dalmacije 1650. godine pravoslavnih je pet do sedam tisuća, a od osamdeset tisuća 1685. godine deset do trinaest tisuća.

Otvoreno je pitanje koliki su tada razmjeri prelaska s pravoslavlja na katoličanstvo u Dalmaciji jer vatikanska građa koju posljednjih godina objavljuje Marko Jačov tek treba biti monografski vrednovana.

9

Srbi u Turskoj, Slavoniji i Srijemu

Koliko god bio izvjestan kontinuitet srpskog etnosa u ovom prostoru iz predturske perspektive, njegova demografska masa naglo se povećava s turskim osvajanjima. Prema istraživanjima Nenada Moačanina, povjesničara turskoga razdoblja u Slavoniji i Srijemu, oko 1570. godine između Ilove i Zemuna živi oko 175.000 osoba u oko 26.000 domova, u kojima je oko 42 posto Srba, 34 posto Hrvata, 20 posto Muslimana i četiri posto Mađara. Osim u Srijemu, Srbi su uočljiviji u podunavskim gradovima uzvodno do Osijeka (u kojima su većina ili dio kršćanskog stanovništva), a najuočljiviji su, kao gotovo jedino stanovništvo, u zapadnom, krajiškom prostoru između Save i Drave. Srpske su skupine u Požeštini, Povučju, u istočnom dijelu osječkoga kadiluka. Srba ima u gradovima i izvan područja njihove veće koncentracije.

Obilje naselne zemlje u Slavoniji utječe i na promjene u vlaškoj privredi. Već u to doba nije neuobičajeno da se vlasi bave većma ratarstvom nego stočarstvom, a da to ne ugrožava vlašku socijalnu strukturu. Dapače, vlaški knezovi i primićuri kao takvi participiraju i u sistemu turske uprave.

VJERA I KULTURA: Četveroevanđelje (kraj 16. stoljeća – početak 17. stoljeća)

Znatni društveni slojevi Srba u Slavoniji i Srijemu sudjeluju u sistemu turske moći. Šajkaši jednostavno prelaze iz jedne službe u drugu, što im osigurava njihov prestiž. Martoloških mahala, »nevjerničkih četvrti« ima u više gradova. Uz spomenute seoske i nahijske starješine ima čak i nešto Srba spahija. Ono što se u Slavonskoj krajini s druge strane granice teško zbiva, na turskoj strani je pravilo. Pomicanjem granica u 16. stoljeću pogranično stanovništvo, uveliko vlaško, gubi svoje statusne povlastice i postaje raja. Do kraja 16. stoljeća oko 80 posto slavonskih i srijemskih Srba su u rajinskom statusu. Zanimljivo je u komparativnoj perspektivi da u toku 16. stoljeća nema kuluka kao podložničke obaveze, koji će se umjereno javiti u

drugoj polovini 17. stoljeća u srednjoj Slavoniji. Desetina (ušur) ostaje nepromijenjena, ali se zato izrazitije mijenjaju novčana podavanja, filurije, harača, džizije, koja se daju državi. Džizija se s financijskim reformama diferencirano plaća.

Vlasi u 16. stoljeću, osim vojne službe, duguju i vlaški porez filuriju, koji iznosi nešto manje od dva dukata. Potkraj 16. stoljeća dažbine se općenito povećavaju, a kada konkretnije budemo poznavali proces pretvaranja vlaha u raju, koji je nesumnjivo u vezi sa seobama s turske strane u Slavonsku krajinu, moći će se odgovoriti i na neka neotvorena pitanja. Koliki je udio, naprimjer, u seobama preko granice s istoka na zapad srpske raje u Slavoniji koja je izgubila vlaški status na turskoj strani i seobom teži da ga obnovi na habsburškoj? To i više drugih pitanja s time povezanim štošta može objasniti u vezi sa zbivanjima u Slavonskoj krajini u 17. stoljeću.

Srpski trgovci posrednici

Treba imati u vidu da turske vlasti u Slavoniji podržavaju razvoj ovčarstva i svinjogojstva, dakako, u stimulativnom smislu, jer je težište politike oporezivanja na desetini od žita i vina. Budući da takse na stoku ne opterećuju rajinske obaveze prema spahijama više od sedam posto, može se zaključiti da raja u stabilnijim vremenima u tom prostoru ne živi loše. Dakako, unutrašnji i vanjski poremećaji uveliko mijenjaju takvo stanje.

POREZNA ZADUŽENJA MANASTIRA KRUŠEDOL

Manastir Krušedol, blizu spomenutog sela Krušedol

Pustoselina Topola s pustoselinom Zovalj, kom. 2

Vinogradi u granicama sela Neradin, kom. 2

Vinogradi blizu spomenutog manastira, kom. 4

Jezero Kovalik blizu varoši Karlovci, kom. 1

Spomenute pustoseline, vinograde i jezero otprije su držali monasi ovog manastira. Ali, zato što su držali bez tapije, na temelju uzvišene zapovijedi koja je prispjela tim povodom, ove su im pustoseline, vinogradi i jezero predani u tapiju. Poslan je čovjek radi toga da im se opet proda manastirske zgrade, podignute prije carskog osvojenja, te je sa znanjem kadije državi predano 32.000 osmanskih akči. Kao protuvrijednost desetine i poreza gore spomenutih pustoselina, vinograda, drugih zemljišta, posjedovanja stoke zavedeno je u starom defteru da se posjedniku zemlje plaća svake godine tisuću akči odsjekom. Sada je prema novom defteru ustanovljeno da njihove mukate (tj. dobra na koja se plaća odsjekom) mogu podnijeti povišenje od tisuću akči, pa neka ubuduće plaćaju kao zamjenu za sve svoje desetine i poreze po starom običaju svake godine u gotovu po dvije tisuće akči.

Prihod od zamjene za desetinu: 2000.

(Opširni defter Srijemskog sandžaka iz vremena vladavine Selima II. Vjerojatno 1568. Izbor Nenada Moačanina prema Bruceu McGowanu, 1983.)

RADOSAV, SIN MIJANOV, POSTAJE MARTOLOS

Nahija Mitrovica u sandžaku Srijem; selo Markovci; Mijan, sin Radiše, martolos

Kako je izvijestio sandžbakbeg, ovaj je Radosav rođeni sin spomenutog pokojnika, a berati koji se nalaze u njegovim rukama nesumnjivo su berati njegova oca prema svjedočenju pouzdanih (ljudi). Budući da je ovaj Radosav zatražio da bude upisan kao martolos spomenutog sela uz uvjet da sa oprostom od desetine i poreza te divanskih i običajnih nameta na baštinu koju je držao njegov pokojni otac Mijan Radišin vraća odbjeglu raju rečenoga sela, naseljava je i izvana dovodi nomade radi obrađivanja i oživljavanja zemlje – a ovi su martolosi zaduženi da kad ustreba idu na vojni pohod i prikupljaju dobro carsko, služe u drugim prilikama i hvataju u šumama spomenutog sandžaka haramije i druge razbojnike, te su, dok na utvrđeni način služe bez mane, oni sami i drugome kao raja neupisani im sinovi i braća što s njima žive oslobođeni harača, ispendže, desetine, poreza, divanskih i običajnih nameta – postavljen je kao martolos na mjesto svoga pokojnog oca Mijana i izdana mu je potvrda na časni berat. (god. 1592/1593.)

(Milan Vasić, »Martolosi u jugoslovenskim zemljama pod turskom vladavinom«, Sarajevo 1967. Izbor Nenada Moačanina)

SEOBE I GRANICE: Karta hrvatskih zemalja potkraj 17. stoljeća i na početku 18. stoljeca

Od sedamdesetih godina 16. stoljeća, usporedo s razvojem gradova, umnožava se i urbano srpsko stanovništvo – trgovci i obrtnici. Obično je u manjini prema muslimanskom, a u većini prema ostalom kršćanskom u Srijemu i istočnoj Slavoniji do Erduta, ali ga, manje ili više brojnoga, ima i drugdje. Izrazit su izuzetak Karlovci, koji broje oko petsto gotovo isključivo srpskih kuća, uključivši i vrlo razvijene zanatske, poput zlatarskih, svilarskih...

Prema recentnim istraživanjima Slavka Gavrilovića, u trgovini između Turskog Carstva i Ugarske u 17. stoljeću uveliko posreduju srpski trgovci, nerijetko s velikim opsegom poslova. Oni u širem prostoru zamjenjuju dubrovačke trgovce, kao što ističe i Nenad Moačanin.

O VLASIMA U POGRANIČNOM VILAJETU

»Spomenuti vlasi stanuju u pograničnom vilajetu na pustoselinama koje su poimence upisane i obrađuju ih. Neki se bave zemljoradnjom, a neki napasaju svoja goveda i ovce. Ako se u defter uvede da se kao protuvrijednost za zemljoradnju i porez na stoku prema vlaškom običaju u drugim vilajetima određuje osamdeset i tri akče na svaku kuću, oni će biti obvezani na čuvanje i nadzor nad ovim pograničnim krajevima i na službu kad osvane carski ferman. Sada je ovo pogranični vilajet, i kad ne bi bilo ovih vlaha ne bi ga se moglo naseliti – a ima i puteva kojima prohode nevjernički lupeži. Za naseljavanje je vilajeta potrebno i korisno da oni nastavaju to mjesto.«

Kad je sandžakbeg podnio ovaj izvještaj podnožju uzvišenog prijestola, određeno je od svake kuće osamdeset i tri akče vlaškog poreza. Ako osim ovih izvana dođe raja, neka se ne prima u vlaški red: neka se pošalje nazad na svoja mjesta, a na ovakva mjesta da se ne šalje. Krivi će biti sandžakbezi. Kad je ovako zapovijeđeno, zavedeno je u novi defter.

(Opširni defter Požeškog sandžaka iz 1545. Odredba o vlasima nahije Drenovac – Voćinski Drenovac. Izbor Nenada Moačanina iz Basbakanlik Arsivi, Istanbul)

U lokalnoj trgovini znatan je udio seljaštva, uključivši i srpskog, jer zakonski nije ograničavana, a nesporno je postojanje agrarnih viškova, bar u nekim razdobljima.

U vlaškom slučaju, osim regularne trgovine uvijek valja imati na umu i »ratnu privredu«, kao što su pljačke, otmice i sl. s druge strane.

Izvorišta vjerskih napetosti

U mirnijim vremenima interkonfesionalni i interetnički odnosi su stabilni, prema istraživanjima Nenada Moačanina. Gradsko stanovništvo je i u Slavoniji i Srijemu razdvojeno po posebnim mahalama, ali u svakodnevnici ima raznovrsnih oblika prožimanja. Represija vlasti i vojske, kao i vjerski pritisci, stvarali su protumuslimanska raspoloženja, a djelatnost katoličkih vizitatora, uvođenje gregorijanskoga kalendara s jedne i ubiranje crkvenih daća među katolicima sa strane pravoslavne hijerarhije, izvorišta su vjerskih napetosti između jednih i drugih. Požeština je ambijent učestalijih vjerskih sukoba katolika i pravoslavnih, a 1639. godine, u pokušajima ubiranja dažbina među katolicima, ubijen je vladika Jevrem.

Inače, srijemsko-slavonsko područje jedno je od vjerski najživljih u Pećkoj patrijaršiji. U tijeku prve polovine 16. stoljeća razvija se većina fruškogorskih manastira, manje na temelju vlastitih izvora prihoda, a više darivanjima, zadužbinama bogatih Srba iz različitih društvenih slojeva, osobito građanskih. Izdvaja se prestižni Krušedol, koji 1670. ima devedeset kaluđera i velik posjed u nekretninama i stoci. Crkvena su i kulturna žarišta u Slavoniji u manastirima Orahovica i Pakra, s tim što je Orahovica i sjedište mitropolita s jurisdikcijom u Požeškom i Cerničkom sandžaku.

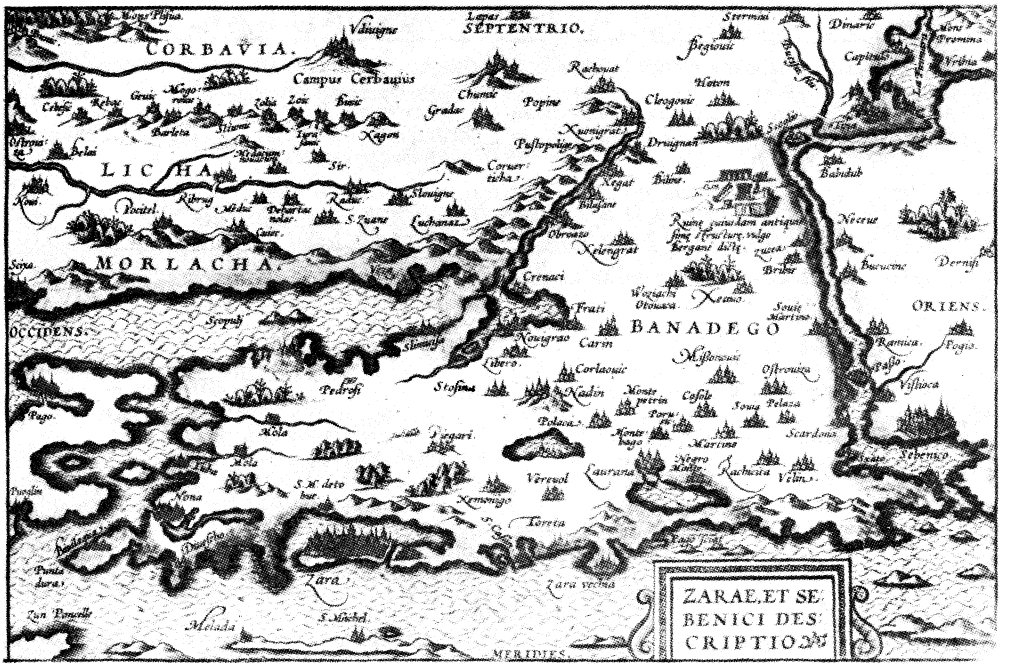
Crkveno graditeljstvo, slikarstvo, izrada umjetnički vrijednih knjiga (cijena kojih je dosizala vrijednost kuće!) sastavni su dio toga ambijenta. Osječki sajam ima i tržište knjiga.

Koliko god se srpska etnička zajednica u Slavoniji i Srijemu u 16. i 17. stoljeću uzdizala u skladu s potrebama Turskoga Carstva, toliko je u raznim svojim slojevima i potiskivana u raznim razdobljima, podnosila marginalizacije, ali i progone.

10
U Kliškom sandžaku

Turski defteri kao najpouzdaniji izvori za etnodemografska istraživanja ne razlučuju katolike i pravoslavne. Osmanski pravni propisi, zasnovani na šerijatu, isključuju etničko strukturiranje stanovništva, a vjerske razlike svode na opreku muslimani-nemuslimani. Međutim, oni omogućavaju uvid u socioekonomsku strukturu stanovništva. Kako su srpska i hrvatska onomastika u 16. stoljeću još uveliko ujednačene, osobito u vlaškim ambijentima, istraživačke teškoće u radovima s etničkim razgraničenjima vrlo su velike. Doduše, one ipak nisu neprelazne, čak i u tom razdoblju. (Vidjeti: Mitar Pešikan, »Ukrštanje onomastikona u Sremu i Slavoniji u drugoj polovini XVI veka«, Beograd 1987.)

Takve teškoće u području Kliškog sandžaka Fehim Spaho, povjesničar koji svoja istraživanja usredotočuje na Kliški i Lički sandžak, rješava i rekonstrukcijom crkvene »infrastrukture«, polazeći od pretpostavke da je stanovništvo iste vjeroispovijedi pretežno skupljeno oko svojih crkava. Taj primjer, a i mnogi dru-

NEPREKIDNO STANJE RATA: Stjecište vlaha/morlaka, hajduka i uskoka

gi, otkriva koliko su duhovno izazovna i odgovorna turkološka istraživanja. Kada se s takvim napomenama uzme u obzir Spahino istraživanje o Srbima u Kliškom sandžaku, jasno je da se o brojnim pitanjima može suditi s velikom izvjesnošću.

U vjerskoj opreci sa susjedima

Usporedo s padom Beograda (1521.) i s mohačkom bitkom (1526.) turska vojna sila prodire kontinentalnim zaleđem Jadranskoga mora do Like i Krbave. S padom Klisa 1537., neobično važnoga hrvatskoga i ugarskoga uporišta u protuturskoj obrani, nastaje iste godine i Kliški sandžak, u kojem su i ovi dijelovi današnjega hrvatskoga teritorija: Sinjsko polje sa Sinjom, Svilaja i Moseć, kontinentalno zaleđe Splita, Trogira i Šibenika, Čikola i Krka s gradovima Drniš, Knin i Skradin, Ravni kotari i Bukovica s Benkovcem i Obrovcem te dijelovi Like i Krbave u području Gračaca i Udbine.

Spahino istraživanje ostaje u granicama današnjega dalmatinskog dijela toga prostora. Izvjesno je da ono s etnodemografskoga stajališta obuhvaća i Liku i Krbavu, koje u razdoblju turske vlasti imaju brojno srpsko stanovništvo. Naime, iako spomenute vrste turskih izvora ignoriraju vjerske razlike među kršćanima, historiografski nije sporno da turske vlasti, osim muslimana, u pograničnim područjima prema katoličkim državama naseljavaju prije svega pravoslavno stanovništvo. Pri tome je manje važno to koliko je ono pouzdano u odnosu prema turskim vlastima, a više da bude u vjerskoj opreci sa susjedima s druge strane granice.

Otuda u čitavu tom prostoru od Drave do Jadranskoga mora, uz granični pojas prema Hrvatskoj, tako brojno srpsko stanovništvo u vlaškom statusu, da i suvremenici bilježe na geografskim kartama *Malu Vlašku* u pobrđu današnje

CRKVA SV. MIHAJLA U MANASTIRU KRKA

Iz izvornoga fragmenta o crkvi sv. Mihajla u manastiru Krka iz 1574.:

Polovica sela Brištani pripada Kistanju... Crkva Sveti Mihajlo, to je polovica sela Brištani i Kriva Draga, u blizini tvrđave Nečven, u posjedu je kaluđera (...) i ostalih sveštenika...

(Napomena Fehima Spahe: Istovjetan ili sličan tekst o ovoj crkvi nalazi se i u svim drugim popisima Kliškog sandžaka.)

CRKVE POZNATA I NEPOZNATA POSVEĆENJA

Navodimo pravoslavne crkve u Kliškom sandžaku u 16. stoljeću.

● Crkve poznata posvećenja:

Dragović, manastir posvećen Uspenju Bogorodice (selo Prhovo u nahiji Vrlika);

Sv. Joakim i Ana, crkva u Bribiru i Vukšiću u nahiji Ostrovica;

Sv. Jovan, crkva u selu Strmica kod Knina;

Sv. Jovan, crkva u cetinskoj nahiji;

Sv. Kuzma i Damjan, crkva u selu Morpolača kod Benkovca;

Sv. Luka, crkva u selu Mokropolje kod Knina;

Sv. Luka, crkva u Ostrovici kod Benkovca;

Sv. Mihajlo, crkva manastira Krke;

Sv. Nikola, crkva u selu Žagrović kod Knina;

Sv. Nikola, crkva u selu Bratiškovci kod Skradina;

Sv. Petar i Pavle, crkva u selu Biočina kod Knina;

Sv. Petar i Pavle, crkva u selu Polača kod Benkovca;

Sv. Stefan, crkva u selu Golubić kod Knina;

Sv. Toma, crkva u nahiji Kotari;

Sv. Trojica, crkva u selu Biskupija kod Knina;

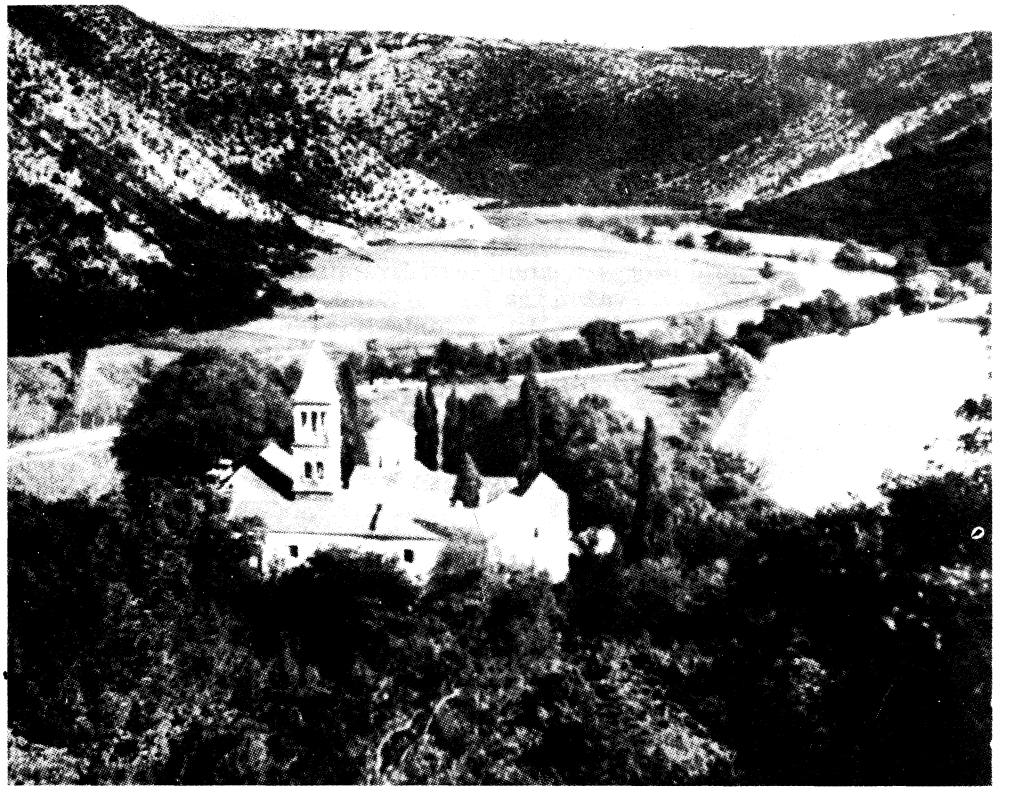
Sv. Vid, manastir Krupa (?);

Sv. Vrači, crkva u skradinskoj nahiji.

● Crkve nepoznata posvećenja:

Biljani kod Benkovca, Prhovo u nahiji Vrlika (crkva Bradina ili Bradija), Dobropoljci kod Benkovca, Drniš, Islam kod Benkovca, Kninsko Polje, Kolarina kod Benkovca, Kosovo kod Knina, Markovac kod Knina, Ostrovica, Plavno kod Knina, Radočić kod Knina, okolica Vrlike, Žegar kod Knina.

(Istraživačka rekonstrukcija Fehima Spahe, a odnosi se na dio Kliškog sandžaka u granicama Republike Hrvatske)

SRPSKOPRAVOSLAVNO SREDIŠTE U DALMACIJI: Manastir Krka

zapadne Slavonije i *Morlakiju* u području Like, Krbave i sjeverne Dalmacije, odnosno *Morlački kanal* (Podvelebitski kanal).

Vlaško stanovništvo

Turska pravna terminologija najjasnije otkriva smisao pojma vlah, jer se u njoj podložno stanovništvo dijeli na ratarsko *(raja)* i stočarsko *(vlasi* ili *eflak).* U Kliškom sandžaku u vrijeme njegova stvaranja vlasi pretežu među žiteljima. Izvjesno je da se vlasi lakše suočavaju s turskim osvajanjima i zbog svoga statusa i zbog većih mogućnosti kretanja, ali i zbog tipa unutrašnjeg uređenja s hijerarhiziranom strukturom (vojvode i harambaše te primićuri i katunari). Kako su u Turskom Carstvu njihove obaveze u odnosu prema sultanu ili beglerbegovima i sandžakbegovima, jasno je da njihov podložnički položaj nije isto što i rajinski, osobito u razdobljima kada su oni sastavni dio turske vojne sile (obično kao martolosi).

Prvi turski popis područja koje je od 1537. u Kliškom sandžaku potječe iz 1528. godine. Iz tog je popisa jasno da čitav taj prostor nije toliko depopuliran kao što se nerijetko ističe u historiografiji. Stanovništvo se očigledno razbježavalo pred turskim osvajanjem, ali se ubrzo i vraćalo na svoja staništa, dakako, tek jednim svojim dijelom.

»Druga bitna karakteristika ovoga područja«, ističe Fehim Spaho, »jeste to da je zatečeno stanovništvo bilo vlaško, odnosno sasvim je vidljiva njegova vlaška organizacija iz činjenice da se navode knezovi i primićuri na čelu vlaških

džemata, odnosno katuna. Interesantno je, međutim, da je takva vlaška organizacija zadržana i kasnije, u turskom vremenu, iako je stanovništvo u pravnom statusu bilo proglašeno rajom, čime su vlasti željele što više ga vezati za zemlju i na taj način osigurati stabilnije prilike. Međutim, kako ovaj kraj u suštini uvijek ostaje pogranično područje, a poznato je da su Turci u takva područja upravo forsirali naseljavanje lako pokretnih vlaha stočara, to ovakva situacija nije dugo potrajala pa je stanovništvo ponovo vraćeno u status vlaha, što se vidi iz kasnijeg popisa za 1550. godinu.« (Iz takva socioekonomskog ambijenta izvedene su seobe na Žumberak 1530.-1538. godine!)

U takvu ambijentu, prema Spahinu istraživanju, jedva da ima bilo kakve islamizacije, iako je strateški važan i za Tursko Carstvo i za Mletačku Republiku i, dakako, za Hrvatsku. Recentno istraživanje Bogumila Hrabaka »Vlaška i uskočka kretanja u severnoj Dalmaciji u XVI stoleću« (Benkovački zbornik 2, Benkovac 1988.) o tome iscrpno svjedoči na temelju nove arhivske građe.

Manastiri Krka, Dragović i Krupa

U tome etnički i konfesionalno miješanom prostoru, manastir Krka, uzvodno od Skradina, kontinuirano je jako srpskopravoslavno središte, i to ne samo u crkvenom i kulturnom smislu. U njemu dalmatinski pravoslavni Srbi (za razliku od Grka) imaju i crkveno središte. Turski popisi iz 1540., 1550., 1574. i 1604. redovito ga spominju. Turci ga i pljačkaju 1674. godine, ali ga bratstvo ubrzo obnavlja.

Turski izvori svjedoče i o manastirima Dragović i Krupa. Fehim Spaho registrira pljačkanje prvoga 1537. i njegovo napuštanje u razdoblju od 1619. do 1694. godine. (Dio Dragovićkog bratstva već 1585. utemeljuje manastir Grabovac u Budimskoj eparhiji u Ugarskoj, kamo čitavo izgladnjelo, ugroženo bratstvo odlazi 1619. godine.) Što se Krupe tiče, ona bi prema njegovu istraživanju turskih izvora morala biti »sakrivena« pod Svetim Vidom.

Spahino istraživanje otvara još jedno važno pitanje. Islamski propisi u Turskom Carstvu dozvoljavaju pravoslavno i katoličko bogoslužje, ali je zabranjeno građenje novih crkava, a zatečene je dopušteno održavati u postojećem stanju. Iz Srijema i Slavonije jasno je koliko je uvjetan takav stav, ali se i u vezi s područjem Kliškog sandžaka otvara pitanje o tome je li je bilo pravoslavnih crkava prije 1528. godine. Srpska historiografija je izričita u tom smislu, s pozitivnim odgovorom (osobito u Nikodima Milaša i Jovana Tomića). Iako se Fehim Spaho izričito ne izjašnjava o tome, ne isključuje takvu mogućnost.

Kriza turskoga sistema potkraj 16. i na početku 17. stoljeća jaka je i u tom području, o čemu svjedoči i neprekidno stanje rata, neovisno o tome kakvi su međudržavni odnosi, u kojima sudjeluju i mnogobrojni uskoci i hajduci iz tog prostora, bez kojih je nemoguće razumjeti kandijski rat i ostale potonje ratove.

11
Bečki rat i velika seoba

Najsudbonosniji događaji u povijesti naroda redovito su i izvorišta najvećih povijesnih dvojbi. Izvjesno je da »velika seoba« Srba 1690. godine, s pomicanjem srpskog etničkog (i ne samo etničkog) težišta s Balkana u Panoniju, iz jugoistočne u srednju Evropu, uoči »stoljeća prosvijećenosti«, pripada takvu krugu zbivanja.

U historiografiji je i poslije tristo godina ostalo sporno to koliko je s demografskoga stajališta »velika« ta seoba, koliko je singularna a koliko pluralna i tako dalje, sve do pitanja o njezinu zbiljskom, povijesnom smislu. Golema bibliografija domaćih i stranih radova kao da postavljena pitanja čini još složenijima.

Sa stajališta povijesti srpskoga naroda u hrvatskim zemljama »velika seoba« još je dvojbenija. Poslije bečkoga rata (1683.-1699.) Srbi u hrvatskim zemljama brojniji su od Srba u ugarskim zemljama. Ipak je utjecaj potonjih osjetno veći u procesima kojima se oblikuje moderna srpska nacija. Golemu ljudsku energiju Srba u hrvatskim zemljama »rasipa« vojnokrajiški sistem, a to se u ugarskim zbiva u osjetno manjoj mjeri.

Naseljeni velikim dijelom u prostorima koji spadaju u najplodnije u Panonskoj nizini, srpski seljaci u Ugarskoj privređuju nesravnjivo više od srpskih seljaka u Hrvatskoj, koji kao krajišnici jedva da i imaju vremena za proizvodnju. Da ne spominjemo razlike u prirodnom okolišu. S izuzetkom Srijema, srpsko građanstvo u Ugarskoj posvuda je jače od srpskoga građanstva u hrvatskim zemljama u toku čitava 18. stoljeća. Ponovo s izuzetkom Srijema, moć srpskoga pravoslavlja u tom je razdoblju mnogo veća u ugarskim nego u hrvatskim zemljama. Najbrojnija srpskopravoslavna eparhija (»karlštatska«, Gornjokarlovačka ili Plaščanska) u istom je razdoblju i prihodima najsiromašnija.

Sukob i povijesni razlaz

Veliki, povijesni uzmak Turskoga Carstva iz najvećega dijela Panonske nizine počinje sa slomom turske vojske u opsadi Beča 1683. godine. Iako je taj uzmak uvelike posljedica pučkih pokreta i ustanaka širom zapadnoga dijela Balkanskog poluotoka, tamo gdje je narodni otpor turskoj vlasti najjači (u dijelovima srpskog, makedonskog i albanskog etničkog prostora), najjači su i turski protuudari.

Izvjesno je da u otporu nijednog drugog naroda u granicama Turskoga Carstva na Balkanskom poluotoku nisu u toj mjeri involvirani svi društveni slojevi kao u slučaju srpskog, te da u slučaju nijednog drugog naroda vjerska zajednica nije u tolikoj mjeri u otvorenom sukobu sa sistemom turske vlasti kao što je to slučaj s Pećkom patrijaršijom. Otuda i sudbonosnost povijesnoga razlaza Srba s Turskim Carstvom 1690. godine, otuda i sudbonosnost »velike seobe« Srba, s patrijarhom Arsenijem III. Crnojevićem/Čarnojevićem na čelu, te iste godine.

Iz perspektive Srba u hrvatskim zemljama, kojih se ta seoba u etnodemografskom smislu rubno dotiče u podunavskom bazenu, »velika seoba« 1690. finale je

seoba koje traju protekla dva stoljeća i koje svoj vrhunac dosežu u prethodnim ratnim godinama, od 1683. do 1690.

Pučki pokreti i ustanci protiv turske vlasti u hrvatskim zemljama narodnosno su zajednički (i hrvatski i srpski) i budući da je još obilje neistražene arhivske građe s njima u vezi, u etničkom ih je smislu teško razlučiti. Izvjestan je velik udio katoličkoga svećenstva u pokretima i ustancima, ali je istraživački još nedovoljno jasna uloga pravoslavnoga klera, iako ne može biti dvojbe o stupnju njegove povezanosti sa srpskim narodnim starješinama. U sjevernoj Dalmaciji, Lici i Krbavi, na područjima pod turskom vlašću, izuzetno je velik njihov neposredni utjecaj na tok ustanka. Mletački izvještaji bilježe imena Vida Kušata, Save Labusojevića, Radoja Ivanišića, Radovana Vurušinića, Cvije Kneževića, Vida Đurđevića, Dragoslava Tepšića, ali i imena knezova Radoša, Jovana, Mihajla, Save, Vuka, Maroja, Vučka, Vukadina... Mletački podanici braća Jankovići, osobito Stojan, ličnosti su koje je nemoguće previdjeti u bilo kakvu sintetičkom prikazu zbivanja u toku čitava razdoblja u tom prostoru i u čijim se životopisima zrcali sva tragika »morlačke« povijesti toga doba.

Pod hrvatskim banom

U dalmatinskom, ličkom i krbavskom području turska vlast konačno prestaje 1689. godine. S njima u habsburško i mletačko podaništvo ulazi i veći broj Srba, sa strahovito devastiranim životnim ambijentom. Čitavo ličko i krbavsko stanovništvo obje narodnosti istoga je socijalnoga statusa, vlaškog, i s podjednakom se odlučnošću odupire uvođenju bilo kakva sistema, neovisno o jurisdikciji, koji bi taj status doveo u pitanje.

S nestankom turske vlasti otvara se i pitanje vjerskoga statusa pravoslavnih, koji listom slijede useljenoga dabrobosanskoga mitropolita Atanasija Ljubojevića, a koje Senjska biskupija nastoji podvrći jurisdikciji marčanskoga, grkokatoličkog episkopa Isaije Popovića. Problem jurisdikcije nad pravoslavnima u čitavu oslobođenom području Hrvatske izuzetno je zaoštren. Nesumnjiv je Ljubojevićev uspjeh kraljeva i banova potvrda prava 1696. u Karlovačko-zrinopoljskoj eparhiji i gradnja manastira Komogovine kod Kostajnice.

KRALJEVA PRIVILEGIJA OD 21. KOLOVOZA 1690.

Mi Leopold ...

Častnome, odanome, Nama ljubaznome Arseniju Čarnojeviću, Srbalja istočne crkve grčkoga obreda arhiepiskopu, episkopima, i svima drugima, crkvenim i mirskim stalešima, kapetanima, podkapetanima, najposle celom obštinstvu istoga grčkoga obreda i naroda srbskoga (. .) milostivo smo zaključili:

Da po običaju Srbalja istočne crkve grčkog obreda i po propisu staroga kalendara slobodono obstojati možete, i da vam kako do sada, tako i u napredak nikoji crkveni ili mirski staleži nikakve dosade činiti ne mogu; i neka vam slobodno bude, između sebe, sobstvenom vlašću, iz srbskog naroda i jezika postavljati sebi arhiepiskopa, koga će crkveni i mirski stalež između sebe birati. I ovaj arhiepiskop neka ima slobodnu vlast raspolagati sa svima istočnim crkvama grčkoga obreda, episkope posecivati, sveštenike po manastirima razređivati, gde bude nužno crkve sobstvenom vlašcu zidati, po varošima i selima srbske sveštenike nameštati: jednom reči, kako i do sada, da bude poglavar nad crkvama grčkoga obreda i nad obštinstvom iste veroispovesti, i da ima vlast njima raspolagati, sobstvenom vlašću crkvenom, po povlasticama, koje vam dadoše prijemnici Naši, nekadašnji blažene pameti kraljevi Ugarske, po svoj Grčkoj, Rasiji, Bugarskoj, Dalmaciji, Bosni, Jenopolju i Hercegovini, kao i u Ugarskoj i Hrvatskoj gde ih faktično ima, i u koliko i dokle Nama svi skupa i pojedince verni i privrženi budu.

Dalje crkvenim staležima, kao arhiepiskopu i episkopima, monasima i svakoga reda sveštenicima grčkoga obreda u manastirima i crkvama neka ostane vlast raspolagati, tako, da niko u predrečenim manastirima, crkvama i rezidencijama vašim nikakva nasilja činiti ne može; nego od desetka, danka i kvartira da budu oslobođeni kao i pre, niti da ima iko od mirjana, osim Nas, nad crkvenim staležom vlast, koga zatvoriti ili zarobiti, nego da arhiepiskop može takove od njega zaviseće crkvene ljude, ako šta skriva, po pravu crkvenom ili kanonskom kazniti. Prilažemo dalje i potvrđujemo, da se grčkoga obreda crkve, manastiri, i što k ovima spada, kao i dobra, što arhiepiskopu i episkopima pripadaju, ma kakva ona bila, kao što su od prejemnika naši priložena, pritežavati mogu; a koje je crkve neprijatelj hrišćanskoga imena Turčina od vas oduzeo, i te kad se osvoje, zapovedicemo, da se u vaše ruke predadu. Najposle kad arhiepiskop, ili episkopi vaši, kad nužda zahteva, manastire i crkve po varošima ili selima obilaze, ili parohe i obštinu poučavaju, nećemo trpiti, da im iko bilo od crkvenih ljudi, bilo od mirjana dosadu kakvu čini.

(Po J. Đorđeviću »Radnja Blagoveštenskog Sabora u Srem. Karlovcima 1861«)

POVIJEST I UMJETNIČKO NADAHNUĆE: Pajo Jovanović, »Seoba Srba 1690. pod Arsenijem III. Čarnojevićem«

ŠTO JE NACIONALNI MIT, A ŠTO STVARNOST

... Ne može (se) kategorički tvrditi da je navedeni broj (od 36 do 40 tisuca porodica, nap. D.R.) apsolutno tačan. Pojedinačna i grupna preseljenja su počela još 1688, a možda i ranije, a preseljavalo se i posle 1690. godine. Sa jednom stvari mora se ovde raščistiti i učiniti je jasnom i ubedljivom, kako na osnovu izvornog i literarnog materijala, tako i na osnovu psihološkog i logičnog rezonovanja i analize ovoga događaja. Svi ovi važni faktori nas nedvosmisleno uveravaju u sledece: seoba Srba pod Arsenijem III Crnojevicem nije se odvijala onako, kako nam se ona u najkasnijim opisima i slikama predstavlja; ona nije imala sliku jednog organizovanog, smišljenog, određenog i preciziranog pokreta i pomeranja naroda; ona sigurno nije izgledala onako, kako ju je predstavio naš ugledni slikar Paja Jovanovic: patrijarh Arsenije III Crnojevic, okružen svojim episkopima, sveštenicima i narodnim predstavnicima, jaši na svome belcu, na čelu nepregledne reke naroda koja ga sledi!

(Protosinđel prof. dr. Stefan Čakic, »Velika seoba Srba 1689/90. i patrijarh Arsenije III Crnojevic«, Novi Sad 1982.)

Prostor u kojem je najduže trajao hrvatski otpor u 16. stoljeću, područje današnjega Korduna, istodobno je i prostor najvećih turskih uspjeha u obrani svoga bosanskoga posjeda. Prodori vojske s Hrvatske krajine prema Cetinskoj, tj. Bosanskoj uspješno su okončani, s vrlo visokom cijenom, na Petrovoj gori i u krstinjskom kraju te još ponegdje, ali su potpuno blokirani pred Bihaćem. I taj dio oslobođenoga prostora pretežno je naseljen srpskim stanovništvom, a to je još više slučaj sa širim prostorom oko Zrinske gore, između vodotokova Kupe, Save i Une, u kojem je granica pomaknuta s Kupe na Unu, a time i čitav sistem obrane u novoj Banskoj krajini.

U izuzetno teškim jurisdikcijskim nadmetanjima, u koja je na različite načine, voljno ili nevoljno, uplitano i novo stanovništvo, veći dio toga međurječja podvrgnut je 1703. godine hrvatskom banu, što je jedini veći, doduše ograničen, uspjeh hrvatskih staleža u to doba u proširenju svojih ovlasti na oslobođenu području.

Dok je u zapadnim dijelovima Slavonije presudan utjecaj franjevaca u usmjeravanju pučkih pokreta i ustanaka, u istočnim dijelovima, a i u Srijemu, područjima operacija redovite vojske, izuzetno je velik udio različitih »rackih milicija« u habsburškoj službi. I jedan i drugi činilac stvara prostor za masovna useljavanja novog, i hrvatskoga i srpskoga stanovništva, koje će čitavih pola stoljeća proživljavati teške društvene i sistemske potrese.

PRIVILEGIJA LEOPOLDA I. OD 4. OŽUJKA 1695.

Mi Leopold I... Našima vernima svima skupa i pojedince, gospodi prelatima, baronima i magnatima, naime pak budućem ahiepiskopu ostrogonske, kaločke i bačke crkve, rečene Naše kraljevine Ugarske knezu palatinu: tako i grofovima, sudiji Naše kraljevske kurije, kao i vrhovnom generalu gornjih predela gorespomenute Naše kraljevine Ugarske, i Naših kraljevina Dalmacije, Hrvatske i Slavonije banu itd...

Najponiznije je pretstavio Veličanstvu Našem Arsenije Čarnojević, Srbalja grčkog obreda arhiepiskop, kako je on pre ne mnogo godina, to jest otkako se vodi ovaj sadašnji rat, koji protiv zakletoga neprijatelja hrišćanskom imenu još i sad bukti, – uspehom pobednog oružja Našeg pobuđen, i jasnim primerom božjeg blagoslova, koji je Naše snage krepio, nagonjen – zajedno sa srpskim (rackim) narodima, koji odavna stenjahu u varvarskom ropstvu, preduzeo da strese jaram otomanskog tiranstva, i u tu svrhu izjavio, ne samo da su oni i potomci njihovi Našem kao zakonog kralja pravu, milosti i blagonaklonosti potčinjeni, nego i to da su, – ostavivši svoje kuće u Turskoj, i napustivši svoje imanje i sermiju, iz svoje domovine prognani i u predele Naše kraljevine Ugarske premešteni, da bi se najgroznijemu neprijatelju i dalje svetili za njegovu svirepost i nju porazili, – pod senkom Naše zaštite neprestano gotovi živeti i mreti, i kako je on ovim osobito vrlim i plemenitim delom, od Našega Veličanstva dobio milostive otpuste i diplome, osobito godine 1690 i 91 izdate, i slobode i preimućstva koja se u njima sadrže.

Po glasu ovih pisama obecano je da će se ne samo staro uvaženje istoga arhiepiskopa i obred srpskoga naroda nepovređeno održati, nego da će im se i potpuna sloboda duhovne uprave, štaviše i u svetovnim stvarima oslobođenje od sviju tereta i dažbina, naime pak od desetka dopustiti. Pokraj svega toga nalaze se neki Naši verni stanovnici obojega staleža koji, ne obzirući se na milostivu volju i na dopuštenje Naše, usuđuju se pretpomenutoga arhiepiskopa i narod srpski u prastarom upražnjavanju njihovog obreda uznemiravati, ili u duhovnoj upravi na put im stajati, ili najposle na davanje desetka, koji im ne pripada, prinuđivati, koje ne biva bez njihove grdne pagube i štete a s očevidnom opasnošću Naše službe. Spomenuti arhiepiskop srpski kod Našeg Veličanstva u pristojnoj molbi najpoznije moli da bi Mi, za bolje oduševljenje njihove službe, njihova pređašnja prava milostivo održati, dostojanstvo arhiepiskopa i njegovo uvaženje (autoritet), da može postavljati episkope svoga obreda, potvrditi, dalje episkopima od svakoga smetanja slobodnu upravu pastirskog zvanja dopustiti, najposle celom narodu slobodno svuda ispovedanje njegova obreda i uobičajeno od desetka oslobođenje ponovo dopustiti, i u ovom obziru u Našu kraljevsku zaštitu i obranu milostivo ih primiti blagoizvoleli.

Kojih ponizna molba kad nam je najponiznije predložena bila, i kad smo u milosti vo rasuđenje uzeli rečenoga naroda srpskog verne usluge protiv opštega hrišćanstvu neprijatelja plemenito prinesene i obilnom plemenitom krvlju zasvedočene, i postojane njinu privrženost i buduće milostivo Nam obećavajući (do Našeg daljeg milostivog raspoloženja i naredbe, koju ćemo po okolnostima vremena izdati), milostivo smo zaključili: da i spomenutom arhiepiskopu staro dostojanstvo, i vlast episkope svojega obreda postavljati (budući mu ovo po pravu i po običaju istoga njegovog obreda pripada), nepovređena ostane, i episkopi, koje je on postavio, a imeno časni: Isaija Đaković, temišvarski, jenopoljski i arhimandrit manastira Kruševdola; Stefan Metohijac, gornjokarlovački i zrinopoljski; Jeftimije Drobnjak, segedinski; Jeftimije Popović, budimski i stolnobeogradski; Jeftimije Tetovac, mohački i sigetski; Spiridon Štibica, vršački; i Jefrem Banjanin, velikovaradski i jegarski (tj. koje Mi silom ovoga pisma nalazimo da se mogu primiti i trpeti), po određenim okružjima, – u kojima se, tojest, po volji Našega pridvornog vojenog saveta naselilo i smestilo u dovoljnom broju porodica naroda rackog ili srpskog, koji je, kao što je spomenuto, iz jarma turskog sužanjstva u Našu privrženost primljen, – da mogu svoja duhovna zvanja bez prepreke otpravljati, krivce ispravljati i za krivce kazniti, stole i prihode crkvene koji im po obredu i starom običaju pripadaju primati, i svoju dužnost (ali bez ikakve pagube Naših prelata i rimokatoličke crkve) otpravljati; najposle i sav narod koji po Našim gradovima, varošima, granicama i predelima, tj. u mestima koja su mu preko komisije pomenutog Našeg pridvornog vojenog saveta ustupljena, ma gde stanuje da ima slobodno vršenje obreda i veroispovesti, bez ikakva straha, opasnosti i štete u telu ili imanju, i da može uživati pređašnju i još u staro doba, po glasu trećega člana petoga dekreta kralja Matije, i poslednjega članka drugoga dekreta kralja Vladislava njima dopuštenu slobodu od desetka, koji desetak neka sam narod obraća i upotrebljava na izdržavanje i prihod episkopa svoga obreda, i da im se nikakve protivne prepone ne čine od strane Naših prelata i komorskih zvaničnika.

Zato, da bi oni u uživanju predloženih sloboda i oslobođenja bezbednije opstati, i od Nas darovanim blagodejanijama bolje se usreciti, a črez to u mrzosti i razdraženosti, koju protiv otomanskog tiranstva imaju, vecma se utvrditi, i Nama pripadajuću privrženost i pohvalnu volju služenja plemenito i postojano održati mogli, našli smo za nužno da njih sve skupa, tj. arhiepiskopa, episkope i srpske narode, u novije doba iz turskog ropstva otete, sa svom porodicom i dobrima, i sa svima stvarima i svom sermijom njihovom u Našu kraljevsku odbranu i osobitu zaštitu i pokroviteljstvo primimo, štaviše, da ih i vašoj zaštiti, odbrani i osobitom pokroviteljstvu poverimo.

Zbog toga vernostima vašim, kojima i gore, svima skupa i svakome pojedince ovim pismom tvrdo nalažemo, blagonaklono preporučujemo i zapovedamo, da ma kad i koliko god puta od pretpomenutog arhiepiskopa i njemu potčinjenih episkopa, o čemu gore navedenom, svi zajedno i pojedince umoljeni budete, njih protiv sviju nezakonitosti i nasilnih napadača, uznemiritelja i oštetitelja, dok stvari onako kao što je gore kazano stojale budu, zaštićivati, pokroviteljstvovati i braniti, i u gore rečenim dopuštenjima i koncesijama Našim čuvati i dajući u ovom obziru Našu kraljevsku važnost, što ište i pravo i pravda; drukčije da ne postupate. Ovo kad se pročita, da se ima pokazatelju vratiti. Dano u Našem gradu Beču u Austriji, dana 4 meseca marta, godine 1695. našega kraljevanja, rimskoga 37., ugarskoga i ostalih 40., a češkoga 39. Leopold. (M. P.) Blazije Žaklin episkop njitranski. Pavle Mednjanski.

(Jovan Radonić i Mita Kostić, »Srpske privilegije od 1690. do 1792«, Beograd 1954.)

12
U krugu morlačkih zajednica

Sa svakim od tri prostorna pomaka Mletačke Dalmacije prema kontinentalnoj unutrašnjosti između 1669. i 1718. godine, sa starom, novom i najnovijom stečevinom, njezine granice obuhvaćaju sve veći broj srpskoga stanovništva. Svako novo razgraničenje s Turskim Carstvom zaključuje i nov ciklus teških društvenih potresa s obje strane državne granice, najvećma u krugu morlačkih zajednica koje i obuhvaćaju većinu stanovništva u čitavu prostoru, uključujući i srpsko. Njegova useljavanja, iseljavanja i preseljavanja u 18. stoljeću, u srpskom slučaju, obuhvaćaju ne samo čitav dinarski prostor u granicama svih triju država, nego i Rusiju (1758.), u doba episkopa Simeona Končarevića, Srijem, temišvarski Banat i Galiciju (1771.-1774.), itd. Useljavajući iz Crne Gore, Hercegovine, Bosne, Like u Dalmaciju, Srbi iz nje i iseljavaju, gonjeni oskudicama i glađu, neriješenim pitanjima socijalnoga statusa, pretjeranim dažbinama, uskraćivanjima vjerskih sloboda te mnoštvom ostalih uzroka i poticaja

PREKRASNIM KĆERIMA I SINOVIMA RODA MOGA: Dositej Obradović (rad Uroša Predića)

Stoga je i vrlo teško procjenjivati srpsko/pravoslavno stanovništvo Dalmacije potkraj 17. i u prvoj polovini 18. stoljeća.

Pravoslavni u popisu

Orijentacijski je moguće prihvatiti procjene Mile Bogovića da je 1650. od 50 tisuća žitelja pet do sedam tisuća pravoslavnih, oko 1687. od 80 tisuća deset do trinaest tisuća pravoslavnih, a 1718. od nešto više od sto tisuća petnaest do dvadeset tisuća. Doduše, Gligor Stanojević na temelju svojih istraživanja zaključuje da su Dalmaciju u toku morejskoga rata pretežno naselili pravoslavni, pozivajući se i na generalnoga providura Moceniga, iz 1720., koji zaključuje da »na granici (žive) i gotovo naseljavaju cio prostor novog osvojenja, tako da bi njihovo povlačenje za tren ostavilo nenaseljenu zemlju u strašnoj pustoši«.

Ocjena je nedvojbeno pretjerana, ali je pitanje i dalje istraživački otvoreno. Iako od sredine 18. stoljeća Mletačka Republika popisuje svoje dalmatinske podanike, tako da 1761. od 220.287 žitelja ima 31.211 pravoslavnih, 1771. od 223.765 ih je 38.652, a 1781. od 236.997 čak 51.996, prema Mili Bogoviću, teškoće iznova stvara suprotan Stanojevićev podatak o 34.149 pravoslavnih u posljednjem popisu u kontinentalnoj Dalmaciji.

Nove državne granice ugrožavaju najukorijenjeniju granu morlačke privrede – stočarstvo, budući da isključuju mogućnost ljetne ispaše na bosanskim pa-

IZ DNEVNIKA MAKARSKOG BISKUPA BJANKOVIĆA

(6. rujna 1716.): »Prešao sam rijeku Neretvu i otišao sam u maloj barci, koja je mogla primiti 8 ljudi, prema utvrdi Smrdan, koja je udaljena od Stona – država dubrovačke gospode – dvije milje morskoga puta, gdje sam našao don Andriju Somanovića, duhovnika te utvrde, gdje sam našao 250 vojnika šizmatika, ćirilskog obreda, kojima sam blagoslovio oružje, potičući ih da dobro rade i da budu vjerni Bogu i Duždu. Upoznao sam njihovo unutarnje zlo (bolest) i dao sam im ublažujuće i lake lijekove u sadašnjim okolnostima, očinski ih moleći da od Boga traže prosvjetljenje. (...) Preporučio sam im da se Boga boje i da dolaze svaki dan u našu crkvu slušati sv. misu, jer se je držala u njihovoj tvrđavi. Učinio sam onoliko koristi koliko sam mogao uz marljivost i sposobnost duhovnu, da ih privučem Bogu, ponavljajući im više puta s oltara na ilirskom jeziku...

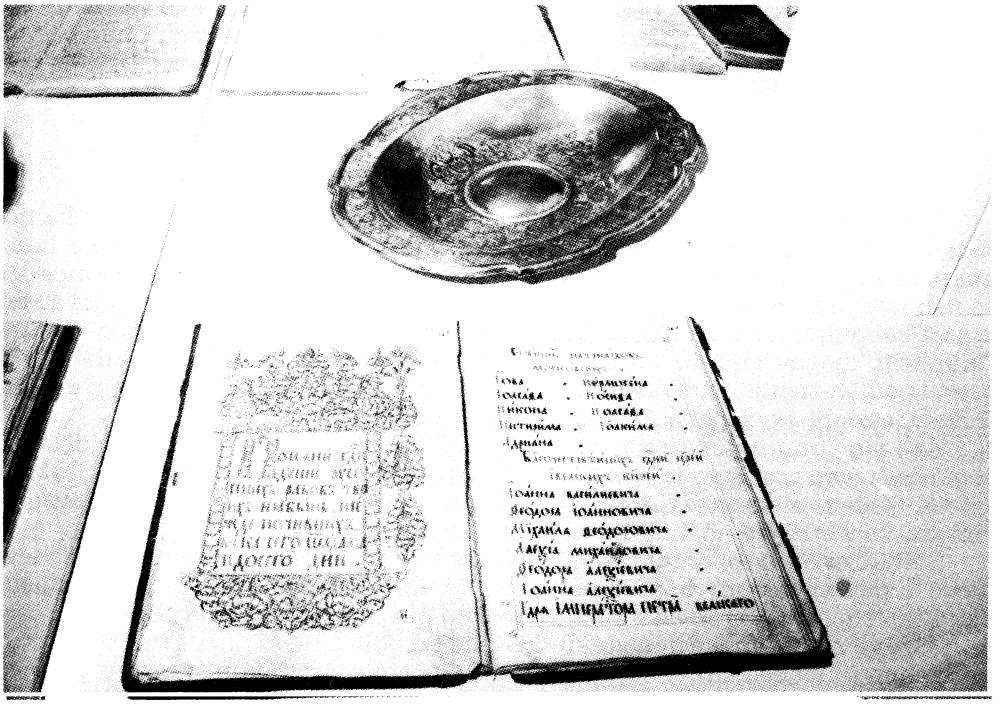
(...) Iz ovih sela sam otputovao u Makarsku, gdje sam našao i vido veliki narod koji je došao iz Turske, više od 600 osoba, kojima sam dao audijencijalno pismo za generalnog (providura), da bi dobili kakvu pomoć od vlasti i dobili su 100 stara žita i vratili su se nakon dva dana pod Biokovske planine, gdje se nalazi više od 12.000 stanovnika, koji su pobjegli od otomanske tiranije. Ovi su u makarskoj biskupiji i imaju veliku potrebu dvojice apostolskih misionara i milosti Propagande vjere, koju neka Bog čuva uvijek na dobro kršćanstva, budući da je najizvrsnija ustanova Crkve Rimske Propagande fide, koja ima za cilj obratiti čitavi svijet i napuniti nebo, kažem, koja čini čudesne stvari u kršćanstvu preko svojih revnih misionara, među kojima sam ja nedostojni radnik u vinogradu Gospodnjem...«

(Dr. fra Andrija Nikić, »Hercegovački katolici između 1683. i 1735. godine«, Mostar 1988; prema Marku Jačovu)

DOSITEJ OBRADOVIĆ U SJEVERNOJ DALMACIJI

U trećem mesecu ftore (druge) godine, budući ovo mesto blizu Bosne, okuže se neke kuće u Golubiću; onda ti kud koji može, beži, i ja pređem u Kosovo, gdi prebudem u domu popa Avrama Simića jedan mesec. Ovi imađaše besede Zlatoustoga na djejanija apostolska; tu ih stanem opet s prilježanijem čitati i neka mesta, koja su mi najugodnija bila, prepisivati. Njegova najstarija kći Jelena zamoli me da joj što iz te knjige prosto srpski napišem. Tada ja sve ono što sam već bio za se prepisao, prevedem na prosto, i za učiniti da onoj prekrasnoj devici čitanje toga bude prijatnije, raspoložim to na glave, počinjući svaku po azbuki. Ona je to tako rado čitala i tome se toliko radovala, koliko da je svu mudrost Solomonovu u ona dva-tri tabaka imala. To su drugi s velikom molbom od nje prosili i prepisivali; i tako se raznese i rasplodi po svoj Dalmaciji pod imenom »Dositeove Bukvice«. Ovo je prvi povod i uzrok da se u meni velika želja začne i rodi da mi samo dotle Bog daruje život dok što srpski na štampu izdam i prekrasnim kćerma i sinovom roda moga soopštim.

(»Život i priključenija Dositeja Obradovića«, Novi Sad 1969.)

CRKVA I SISTEM VRIJEDNOSTI: Zelićev »Pomenik« u manastiru Krupa (1786.)

šnjacima. (»Dobar dio Morlaka, da bi izbjegli turske zabrane ljetne ispaše, podijeliše porodice na dva dijela, od kojih je jedan živio na turskoj, a drugi na mletačkoj teritoriji« /Gligor Stanojević/.) Istodobni interesi vojnokrajiške privrede s habsburške strane za zimskim spuštanjem stoke u Dalmaciju osiguravaju sporazume za dio potreba, koji ipak ne sprečavaju mnogobrojne sukobe. Međutim, zahvaćanje i krčenje zajedničkih pašnjaka, komunica, još više ugrožava stočarstvo.

Kuridžina buna

Ulaženje morlačkih zajednica u svijet zemljoradnje temeljni je motiv agrarne historije u Dalmaciji u toku 18. stoljeća, s krajnje ograničenim domašajima. U nadmetanju u podjeli zemlje na novopripojenim područjima sudjeluju »svi«: mletačka država, koja je pravno posjednik najvećega dijela zemljišnih površina, plemići i građani iz primorskih gradova, crkve, razni slojevi u morlačkim zajednicama (od kolonela, serdara i seoskih starješina dalje) s različitim interesima. U toku 18. stoljeća razvija se mnoštvo kolonatskih i kmetskih odnosa, vrlo zamršeno strukturiranih, u kojima donji slojevi sa sve većim poreznim i dužničkim opterećenjima nerijetko gube svaku mogućnost opstanka u Dalmaciji.

Godišnje ubiranje desetine od svih plodina vlasti daju u zakup, što se pretvara u trajni motiv agrarnih konflikata u kontinentalnoj Dalmaciji. S tim u vezi izbija i buna velikih razmjera, koja traje od siječnja do kraja ljeta 1604. godine, obuhvativši srpsko i hrvatsko stanovništvo kninske, drniške, šibenske i skradinske krajine, s epicentrom u Bukovici, Kotarima i Biogradskom primorju. U kolektivnoj memoriji ostaje kao Kuridžina buna, po popu Petru Jagodiću Kuridži, parohu iz Biovičina Sela.

Izbija kao reakcija na hapšenja dužnika i otimanje stoke, koje za račun zakupnika desetine provodi serdar Gvozden Radasović. Na vrhuncu bune sedam hiljada naoružanih ustanika dolazi sa svojim zahtjevima pod Zadar. Unatoč potresu koji izaziva, buna nema osjetnijega utjecaja na agrarnu politiku. U finalu, pop Kuridža provodi punih četrdeset godina u mletačkoj tamnici.

Utjecaj Grimanijeva zakona

Grimanijevim zakonom od 25. travnja 1756. godine Mletačka Republika nastoji urediti odnose između zemljoposjednika, kmetova i uživalaca zemlje, kao i unaprijediti poljoprivrednu proizvodnju. (S tim u vezi u nekim vidovima moguće su usporedbe s urbarijalnim regulacijama u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji i s krajiškim zakonima iz toga doba!) Iako taj zakon važi do kraja mletačke vlasti u Dalmaciji, njegov zbiljski utjecaj uskoro postaje beznačajan. Sve tendencije u preraspodjeli zemlje, zaduživanju itd. nastavljaju se i dalje, tako da je agrarni sistem u agoniji uoči pada Republike 1797. godine.

Kao što komunalno uređenje u Dalmaciji u toku čitava razdoblja mletačke vlasti zadržava mnoštvo lokalnih vrijednosti, tako ni mletačke krajine u Dalmaciji 18. stoljeća nikada ne dosežu onaj stupanj homogenizacije, u sistemskom smislu, koji ima Vojna krajina u Habsburškoj Monarhiji.

Štoviše, u njihovoj organizaciji prožimaju se mletačke, turske i morlačke tradicije. Krajinama upravljaju koluneli, s vojnim, upravnim i privrednim ovlastima, s tim što providurska naređenja izravno primaju kolunelima podređeni serdari. Granične krajine drugačije su uređene od onih koje to nisu, s tim što se svaka krajina u ponečem razlikuje od ostalih. Općenito, orijentalna baština, počevši od terminologije, mnogo je više uvažena nego na habsburškoj strani, gdje je ona, osobito od sredine 18. stoljeća, sistematski potiskivana.

Pritisci i potresi

Priručnik koji sistematizira krajiška pitanja nastaje tek 1783. godine (objavio ga je Gligor Stanojević 1985. godine) i nadasve svjedoči o razlikama u uređenju krajina, njihovih teritorija, serdarija...

Važnije je da se u tom sistemu izdvaja gornji sloj morlačkih zajednica obje narodnosti, koji je integriran u sistem vlasti, ali reflektira i razvojne potrebe, srpske i hrvatske. Sistem vrijednosti tradicionalnih zajednica Srba-morlaka reproducira prije svega Pravoslavna crkva. U 1758. godini u Dalmaciji su pedeset i dvije parohijalne crkve sa četrdeset i četiri svećenika te devetnaest đakona i klerika i tri manastira (Krka, Krupa i Dragović) s pedeset i dva kaluđera i dvadeset i jednim poslušnikom. Vjernici su okupljeni u crkvenim općinama, koje imaju znatan utjecaj na odnose u vjerskoj zajednici, to veći što u toku čitava 18. stoljeća Mletačka Republika nije sposobna riješiti pitanje jurisdikcije i uspostave eparhije.

Pritisci vlade i još više Katoličke crkve, s crkvenosjediniteljskim/unijatskim ambicijama, u plimama i osekama, traju do pada Republike, a neki slučajevi, kao što je onaj episkopa Simeona Končarevića sredinom stoljeća, potresaju ne samo vjerske odnose. Tek 1796. Gerasim Zelić legalno je izabran za generalnoga vikara. Eparhiju će stvoriti nove, francuske vlasti 1808. godine.

13
Militarizacija Vojne krajine

S Karlovačkim mirom (1699.) najveći dio predratnoga krajiškog prostora u Hrvatskoj prestaje biti granično područje, što utječe na sve činioce involvirane u krajiškom pitanju. Hrvatski staleži pojačavaju svoje zahtjeve za ukidanjem vojnokrajiškoga sistema, odnosno za podvrgavanjem banskoj i saborskoj jurisdikciji. Unutrašnjoaustrijski staleži svode svoj povlašteni interes za Krajinu na ekonomsku, prihodnu stranu. Habsburški dvor u potrazi je za rješenjem koje će omogućiti neograničeno korištenje vojne sile krajišnika za sve imperijalne potrebe, u Monarhiji i izvan nje. Sami krajišnici, iscrpljeni dugogodišnjim ratom, s povlasticama faktično krajnje suženoga domašaja, prije svega teže »starim pravicama«:

»Varaždinski je generalat štajerskim staležima samo na »legalan« način donosio prosječno 25.000 forinti godišnjeg prihoda. Na isto tako »legalan« način zakidali su kranjski staleži u svom dijelu Krajine za oko 54 posto nominalne plaće, a koruški staleži »samo« oko 23 posto. K tome treba pobrojiti razne krajiške službe, primanje mita, pronevjere i otimačine pa da se nasluti koju su korist unutrašnjeaustrijski staleži izvlačili iz dijela Vojne krajine kojim su upravljali.« (Fedor Moačanin)

U novim graničnim područjima u Lici i Krbavi i dalje prema novoj Banskoj i Slavonskoj (Posavskoj) krajini, do linije koja spaja ušće Bosuta s ušćem Tise u Srijemu, čitava prva polovina 18. stoljeća, na različite načine od prostora do prostora, ne izlazi iz stanja stalne »rebelije«, u kojima je apsurdno »vagati« udio Srba i Hrvata jer se jedino može pitati tko se više buni. Različitih vrsta buna, u čitavu prostoru, ima poslije 1699. godine (ne računajući one u toku rata) i 1700., 1701., 1702., 1705., 1706., 1711., 1714., 1715., 1718., 1719., 1722., 1725., 1726., 1728.-1732., 1730., 1735., 1736., 1739., 1743., 1746., 1751. i 1755. godine! Među njima su posebni fenomeni srpske bune protiv unijaćenja 1715., 1718., 1739..., iako se konfesionalni motivi javljaju i u drugim bunama, te nemiri i bune na ratištima u toku austrijskoga nasljednog rata (1742., 1743., 1744., 1745. i 1747.).

Pritom je važno imati u vidu jedno razgraničenje. Dok se u Lici i Krbavi, učestalo i silovito, bune i Srbi i Hrvati, u dru-

NEMIRNI KRAJIŠNICI: Serežan iz Slunjske regimente/pukovnije

gim, novim graničnim područjima nema toliko mnogo otvorenih, masovnih buna koliko ih ima u starim krajinama (Primorskoj, Hrvatskoj i Slavonskoj), što ne znači da su nova granična područja mirnija. Naprotiv! U starim krajinama u bunama većma dolazi do izražaja kolektivni identitet krajišnika, staleški ili vjerski, dok u novima, osobito u Slavoniji i Srijemu, gdje takva identiteta nema, hajdučka anarhija, kao stalna pojava, činilac je koji suštinski utječe na društvena zbivanja, dosežući goleme razmjere do austrijskoga nasljednoga rata, o čemu svjedoče brojna istraživanja, uključivši i posljednja Slavka Gavrilovića.

Kmetovi svojih oficira

S uređenjem Posavske i Podunavske krajine u Slavoniji i Srijemu 1702. godine stanovništvo se dijeli u dvije skupine. Prva, razdijeljena na miliciju, čardaklije i isluženе krajišnike, podvrgnuta je vojnoj vlasti, a druga, »prekobrojno« stanovništvo, civilnoj. Krajišnici dobivaju zemlju kao vojna lena, umjesto plaće, ali su opterećeni i rabotom, najvećma na tvrđavama, općenito utvrdama, koje se pokušavaju osloboditi prirezima:

»No, vlasti su prirez povećale i pretvorile ga u kontribuciju, a uz to ponovno zahtijevale rabotu u naturi. Na taj je način krajišnik stvarno bio više opterećen nego drugi seljak, jer je uz tolike obveze morao vršiti i vojnu službu. Jedan izvještaj iz 1725. kaže da su posavski krajišnici u takvoj bijedi da nemaju ni košulje na tijelu i da posljednju imovinu prodaju da bi mogli platiti kontribuciju. Kontribuciji su se pridružila davanja oficirima kao daljnje opterećenje. Potpunu plaću dobivali su samo viši oficiri. Niži oficiri i podoficiri dobivali su zemlju umjesto polovice plaće. Stoga je plaća nižih oficira jedva dostajala za troškove uniforme i opreme. Bili su, prema tome, upućeni na prihode sa svoje zemlje pa su tjerali krajišnike da im vrše rabotu. Tako su krajišnici postali neka vrsta kmetova svojih oficira.« (Fedor Moačanin)

(Prema tome, popularne predodžbe o povlaštenosti krajišnika, kakvih danas ima u izobilju, od toga vremena nemaju veze sa stvarnošću hrvatskih zemalja, a

»POTEŽČICE« I »TRPLENJA« POBUNJENIH KRAJIŠNIKA

Pobunjeni krajišnici iznijeli su svoje žalbe i želje u predstavci Mariji Tereziji 25. siječnja 1755. Donosimo je u izvatku prema Lj. Ivančanu, »Buna varaždinskoga generalata i pograničnih kmetova g. 1755«, VZA IV., Zagreb 1902. (s nekim pravopisnim promjenama, koliko su one potrebne za lakše razumijevanje teksta).

Naše poteżčice k plenipotenciji deputirtom priloženi i trplenja.

1-vo. Što su naši poglavnici milostivni cesari i vaše kraljevsko veličanstvo milostivno vu privilegijah darovali, ponizno molimo poleg njih vu vsem držati, a ne kako smo čuli, z novijem krajinami doljnje i gornje Slavonije i Horvatcke, koji nijesu kako mi privilegirani i naši starih pomoći i krvotočenijem vašem veličanstvu podloženi, da bi nas nejednačili, ponizno molimo...

2-go. Mondur, kako god naši stari za prvih cesara i za vašeg veličanstva do ovog mondura nosili, i sami vsaki sebi kupovali i z velikijem veseljem vu njem služili, hoćemo i vu napredak, a ovog njemačkog mondura dalje nositi ne moremo, ar ga nijesmo obikli...

3-to. Izpisati ne moremo, koliko god nas sila primorava, da od naših naseljenijeh i kupljenijeh zemalja i z krvijom zasluženijeh vinograd, livad i šumah potrebuju preveliku sumu penezi imati. Vaše veličanstvo! mi smo med zemljami najsiromašniji; ako nam godina rodi dobro kruhom i vinom, težko se hranimo i većem talom, ako dobro ne rodi kruh, kupujemo i ispreko Drave i iz doljnje zemlje, a vnogi kod nas na cijelu godinu ni pet groši dobiti ne možemo, za što bi soli kupili, kod svog doma na cijelu godinu ne more steći; pak sad na nas toliko napisali, da moramo davati; mnogijem cijel imutek dvije godine ne bi mogao platiti, a nami ovdje ne vjeruju, nego vežu i biju po šest na jedan konopec i ištu što nigdar izmoći ne moremo; neka vaše veličanstvo milostivno razsude; kad još i za ovaj mondur vnogi je dužen, i vnogi zemlje, mline i livade zalagao svoje, i od cirkvi posuđivao, kako bi mi siromasi mogli živjeti i vašem veličanstvu službu činiti i ovakvi podanici biti...

6-to. Prosimo vaše veličanstvo, da mi obodvog zakona grčanskog i rimskog vu ljubavi kao i dosad živjeti, a treiteg zakona unijati ne moremo imati med sobom; neg vu tom vaše veličanstvo pomiluju nas i vu starine drže; akoli koj takov dobrovoljno jedan ali drugi zakon prestupi, izmed ovijeh dviju slobodno je, ar voi treiti su samo za jednu veliku confusiju i neslogu.

9-to. Dosad nikakva ordinanca Commendantu niti kapitanu, niti nijednom oficijeru nijesu davali, tak ponizno molimo, da i vu napredak ne dajemo.

10-to. Vu prvo vrijeme Commendanti na pijacu drva kupovali jesu, a sad soldati pod moraš moraju voziti, ako zal, ako dobar put, i ne plaća mu više nego po pet groši, što bi mogao i po osam prodavati; tako molimo, da bi kupovali drva kako i drugi na pijacu.

11-to. Zemlje naše na klaftre izmjeriše, a najveć ovdje

to će još više doći do izražaja s militarizacijom vojnokrajiškoga sistema od sredine 18. stoljeća.) Pokušaj komandirajućeg generala Khevenhüllera da s novim regulamentom (1735.) ukine kontribuciju i ograniči rabotu jedva da ima kakva učinka. Veće su posljedice razgraničenja između civilne uprave i Vojne krajine u Slavoniji 1745. godine, na teritorijalnoj osnovi.

Uspjeh hrvatskih staleža u osiguranju banske jurisdikcije u novoj Banskoj krajini, između Kupe i Une, izvjestan je u odnosu prema potisnutim ambicijama Petrinjske kapetanije Varaždinskog generalata, odnosno unutrašnjoaustrijskih staleža, ali je i krajnje neizvjestan zato što je bečko vijeće, umjesto gradačkog Dvorskog ratnog vijeća, zadržalo vrhovnu vojnu vlast, tj. habsburški dvor. Budući da su interesi hrvatskih staleža većma dolazili do izražaja u svome tradicionalnom feudalnom obliku, banski krajišnici (sa svim uvjetnostima u upotrebi pojma u ovom slučaju) izuzetno se često bune u toku prve polovine 18. stoljeća (1695.-1705., 1701., 1711.-1712., 1730.-1731., u toku austrijskoga nasljednog rata, i 1751.).

Prema istraživanjima Vojina S. Dabića, odnosno Slavka Gavrilovića, pokušajem regulacije 1728. godine, koji se pretežno odnosi na Kostajničku kapetaniju, krajišnici su obvezani ujednačiti naoružanje na vlastiti trošak, udovoljavati rabotnim obavezama na krajiškim utvrđenjima i prometnicama, ali i u korist krajiških starješina (poštanska služba, podvoz, oranje, sušenje sijena, dovoženje drva, davanje hajkača za lov i dr.), davati dažbine u žitu, plaćati mnoštvo vrsta globa, maltarina, skelarina, žirovina... Dakako, sve to pored vojne službe.

Novim regulamentom iz 1750. »dovedeni su u isti, ako ne i gori položaj od kmetova, jer su i po slovu novog regulamenta morali, pored vojne obaveze, da snose i (...) novčane, naturalne i radne obaveze« (Vojin S. Dabić). Buna Teše Kijuka (1751.) reflektira tom prilikom slojevitije uzroke nezadovoljstva.

Najveći potresi zbivaju se u Varaždinskom generalatu, tamo gdje su krajiške povlastice 17. stoljeća i najukorijenjenije (»Statuta Valachorum«). Iz perspektive habsburškoga dvora i njegova Dvorskog ratnog vijeća valjalo je potisnuti i unutrašnjoaustrijske staleže i narodni, starješinski sloj s njegovim pravima te suziti prava krajišnika, s ambicijom izjednačivanja položaja krajišnika u svim

uvrijediše i naše ufanje pogubi se, zašto smo krv točili i, kako smo gore rekli vu treitem punctumu, još postavljamo foršpan i hranu oficijerom morali smo davati: sad pako zaradi stranskijeh oficijera zapovjedaju vu Companije vaski kuće napravljati, jedno da hoćemo morati svojih zemalja odpušćati na naš veliki kvar, drugo da hoće vu našijeh šumah vnogo kvara vučiniti, treite, da će nas velika tegoća doći, da ovakovi oficijeri obtršiti narod, kako već publicijerano je, da hoćemo davati oficijerom pod moraš cent sijena za pet groši, a mi sami radi platiti po deset groši, a zobi kvartu za forint, a mi po taljer plaćamo...

12-to. Vu staro vrijeme imali smo dopušćenje, koji lovom što mogo se pomoći, a pred malijem vremenom publicijerano, da od fedtbeblina pričemši nijedan kopova ne smije držati, i to bi pretrpjeli, a sad zapovedano da lovnog železja imati ne smijemo nit nigdje zapinjati.

13-to. Dosad bilo nam je dopušćeno, kojemu je nevolja i koji zaduživ se, od svoje zemlje, livade, vinograda prodavati i založit, kak bi hlašte živio, a sad čisto prepovjedano niti založiti svojim voljni nismo.

16-to. Zbog šume ali hrastja, ako siromaku za hižnu potreboću sjeći vu svojoj šumi prepovedano od gospode Commendantov pod kaštigu i prepovedano, da sada more za dopušćenje po pečat ići i Commendant komu volju ima da, komu njemu nije volja ne da... ako sami što podsiječemo ali podbijelimo, tak tešku kaštigu trpimo.

19-to. Ne moremo u pamet uzeti, koliki na nas sad podanki pod mondurskijem imenom naložili se jesu, koteri nas kratkijem vremenom konačno na ništa spravili bi, a vašega veličanstva hasna i služba konačno umanjkala bi se, koje nas ganulo i primoralo ovakovi sastanak učiniti i izviše i nižejših uzroka.

24-to. Velika nepravica, da knez iz koje je kuće, vsu službu gospodsku i kraljevsku čini i opet vojaka davati mora, koje dosad navadno bilo nije.

28-mo. Za žirovinu, kako u naših privilegijah stoji, prosimo, da se i u napredak obdržava...

30-to. Med svijem drugijem punkti najveća prošnja za miloštu nam za mir a vašem veličanstvu za službu i povišavanje vekovečno, občinu ili deputijerte narediti i obdržavati... zašto ako bi kakve potežčice imali, občina tak deputijertem svojim predali, a deputijerti redom po instanciju i koja bi potrebna bila čak do njih cesaro-kraljevskog veličanstva, da bi se na dobar red postavilo, za nas moliti: a mi ovak jedan po jedan Comandi ne smijemo tužiti se, jer koji se sami prituže, vu težku kaštigu i nemiloštu kod Comande dođu, kako i od ovud nekoji oficijeri, koji su za nas pravične potežčice pisali, ovo treite leto težke rešte i nemiloštu trpe, i kad su oni vu reštu, kako da bi vsi mi bili reštovani, a za njih do sad nijesmo smjeli jednu riječ reći ili progovoriti, jedan po jedan.

31-vo. Zemlje naše na koje smo naselili i vnogi za peneze kupili i črnu goru krčili... na našu žalost na klaftre izmjeriše i onak na nas velike podanke napisaše...

Pisano vu Severinu dan 25. tog Januara leta 1755.

Njih veličanstva verni i pokorni umiremo ponizni služitelji cela občina generalije varaždinske.

(»Historijska čitanka za hrvatsku povijest, I.«, Zagreb 1952.)

krajinama, starim i novim. Iako su 1717., u doba Karla VI., potvrđene povlastice iz 1630. godine, stvarno se odnosi mijenjaju u projektiranom smjeru, u čemu ni krajiška buna, s narodnim oficirom Petrom Ljubojevićem na čelu 1735., nema većega učinka. Vojvoda Hildburgshausen uspijeva izigrati i unutrašnjoaustrijske staleže (koje optužuje zbog pretvaranja krajišnika »u seljake i kontribuente«) i krajišnike te uz prisutnost severinskog episkopa Filipovića proglasiti nove »statute« u siječnju 1737. godine.

Nakon što su poslije mnoštva potresa proglašene reforme i u Karlovačkom generalatu 1746. godine, također s podrškom gornjokarlovačkoga episkopa Nenadovića, u mnogo težim situacijama gladi, globa, sukoba zbog poskupljivanja soli, prenaseljenosti i sl., kraljica Marija Terezija izjednačava uređenje oba generalata 1754. godine, s »Krajiškim pravima«. To izaziva najveću krajišku bunu 1755. godine, ponovo u Varaždinskom generalatu i ponovo s Petrom Ljubojevićem na čelu. U skrivnici severinske pravoslavne crkve, pohraništu privilegijalnih akata, proglašena je i »severinska općina«, kao politička zajednica pobunjenih krajišnika, koja formulira svoje »poteščice« i upućuje ih na bečki dvor.

Kako krajiškoj buni slijedi i masovna kmetska buna sa središtem u Križevačkoj županiji, prvi put se među hrvatskim staležima proširio strah da će se vlasti i kmetovi ujediniti. Krajiške poteščice, ističući privrženost tradicionalnome krajiškom statusu i otpor izjednačavanju s ostalima, kao i podršku narodnim starješinama, sadržavaju i skupni zahtjev vjerske prirode, protiv unijaćenja: »Prosimo Vaše Veličanstvo, da mi obodvog zakona grčanskog i rimskog vu ljubavi kako i dosad živeti a treiteg zakona unijate nemoremo imati med sobom... ar ovi treiti su samo za jednu veliku confusiju i neslogu.«

Dvorsko ratno vijeće iskorištava »poteščice« upravo onako kako je moralo da bi ostvarilo sve svoje strateške ciljeve. Represija je jeziva, s kaznama kao što su pogubljenje rastezanjem na kolu itd. U jezgri pobune su Srbi, ali među kažnjenima pretežu Hrvati, što svjedoči da se od vremena bune Stefana Osmokruovića promijenila i etnička struktura Varaždinskog generalata.

Doba uzaludnoga žrtvovanja

Tako je otvoren prostor za proširenje »Krajiških prava« na čitav krajiški prostor u Hrvatskoj i Slavoniji, za jednoobrazno uvođenje krajiških regimenti/pukovnija, s punom subordinacijom bečkom Dvorskom ratnom vijeću, sa sjedinjavanjem vojne, upravne i sudske vlasti te ukidanjem svih tradicionalnih vlaških povlastica i neograničenim korištenjem krajiške vojne sile u Monarhiji i Evropi, kao i na granici s Turskim Carstvom (u kordonskoj vojnoj, sanitetskoj i carinskoj službi). Osim toga, krajiška prava, kako su ozakonjena 1754. godine, otvaraju prostor za izgradnju u suštini zatvorenog privrednog prostora, u najvećoj mjeri ograničena na poljoprivredu, kao osnove autoreprodukcije vojnokrajiškog sistema.

U nastojanju da se izgradi vojno i privredno što efikasniji i što jeftiniji sistem, u suštini je strahovito unazađen čitav vojnokrajiški prostor jer krajišnici nisu ni »pravi« seljaci ni »pravi« vojnici. Sa stajališta razvoja čitava hrvatskoga državnog prostora posljedice su još teže. Izvedenim vojnokrajiškim reformama, tj. militarizacijom Vojne krajine, potencijalno najvitalniji prostor savsko-kupske veze Panonske nizine s Jadranskim morem blokiran je sistemom izvan upravnoga domašaja banske Hrvatske i Slavonije.

Čitava strategija razvoja vojnokrajiškoga sistema, iluzorna u svojoj osnovi, pretpostavlja stalne reforme unutar reformi. Po računu Fedora Moačanina, takvih od 1702. do 1800. godine ima tridesetak. Posljednja je velika, uistinu monumentalna za krajiške prilike, jozefinski projekt kantonalnog sistema iz 1787., s ambicijom odvajanja vojne uprave od civilne, ali unutar granica vojnokrajiškog sistema. Do kraja stoljeća reforma okončava kao potpuni fjasko, isto kao i posljednji rat Habsburške Monarhije i Turskoga Carstva (1788.-1791.), kojim je Turško Carstvo trebalo biti potisnuto iz jugoistočne Evrope. Uz puno uvažavanje protomodernizacijskih tekovina u Vojnoj krajini, u povijesti Hrvata i Srba u Hrvatskoj to je prije svega doba uzaludnog žrtvovanja.

14

U provincijalnom podaništvu

SIMBOLI: Patrijaršijski grb u doba patrijarha Arsenija IV. Jovanovića (sredina 18. stoljeća)

U toku 18. stoljeća brojni Srbi u Hrvatskoj i Slavoniji nisu u krajiškom, nego u provincijalnom (civilnom ili banskom) podaništvu. Dok su takvi s hrvatske strane vrlo rijetki, osobito poslije definitivnoga razgraničenja između Provincijala i Vojne krajine u toku druge polovine stoljeća, sa slavonsko-srijemske strane vrlo su brojni i sačinjavaju manju, a prema nekima i veću polovinu ukupnoga stanovništva.

Pomanjkanje pouzdanijih statističkih izvora, a i neprestane, velike demografske promjene i teškoće istraživačke naravi držat će to pitanje duže vrijeme otvorenim. Dodatno je izvorište nesporazuma u širokoj upotrebi *rackog* imena, u oficijelnim izvorima, i za Srbe i za Hrvate, šokačke i bunjevačke skupine, upravo u to doba.

Prema recentnim, izvornim podacima Slavka Gavrilovića, u Plaščanskoj (Gornjokarlovačkoj eparhiji) 1768. godine ima 125.762 pravoslavnih vjernika, a 1791. godine 129.115, što svjedoči o neprestanom iseljavanju, pothranjenosti, ratnim gubicima u tome ambijentu velike demografske dinamike. Te druge, 1791. godine Pakračka eparhija ima 95.505 vjernika, a Srijemska arhidijeceza 117.227, tj. 342.847 na čitavu hrvatsko-slavonskom području. U Slavoniji i Srijemu nešto je više pravoslavnih na krajiškom nego na provincijalnom području. S tim u vezi vrlo je teško praviti pretpostavke o stanju na početku 18. stoljeća s obzirom na demografske poremećaje u čitavu razdoblju.

Izvjesno je da komorsko-vojni kondominij u razodblju od bečkog rata do 1728. godine nije činilac socioekonomske stabilizacije na čitavu slavonsko-srijemskom području. Međutim, ni s uvođenjem vlastelinskih gospodarstava poslije 1728. godine (u bitno većem opsegu nego u prethodnom razdoblju) agrarni se odnosi ne sređuju sve do proglašenja urbara Karla VI. godine 1737., s ambicijom da dvorskim posredovanjem budu uređeni odnosi u agraru između plemića i podložnika. Doduše, rat 1736.-1739. te rat 1740.-1748. isključuju mogućnost njegove dosljednije primjene, ali se tek s prostornim razgraničenjem provincijalnog i krajiškog područja u Slavoniji i Srijemu stvaraju mogućnosti za urbarijalnu regulaciju dužega trajanja. Terezijanski urbar proglašen je 15. ožujka 1756. godine, kao temeljni zakon o agrarnim odnosima u provincijalnoj Slavoniji i Srijemu, a s nekim korekcijama 1810. godine važi do revolucije 1848/49. godine:

»Rabota je ponovo uvedena, ali je predviđena mogućnost da se kmet od nje otkupi, odnosno obaveza spahije da rabotu plaća ako je veća od one utvrđene urbarom. Obaveze kmeta jasnije su obrazložene, razne zloupotrebe su zabranjene, posed kmeta stavljen je pod zaštitu zakona, sudski postupak iscrpnije propisan, razgraničena su prava na krčme, mesnice i regalije i utvrđene takse na vodenice, žirovinu itd. Uz dodatne odredbe pojedinih županija, uglavnom u korist

NA SELO KAO SKAKAVCI KOJI SVE OBRSTE

Mnoge boli što veruju da je Regulamentom (tj. *Novim regulamentom* od 2. siječnja 1777. — nap. D. R.) našim episkopima zabranjeno obilaženje njihovih eparhija, što je suprotno i kanonima naše crkve, i privilegijama. Nikako ne izgleda da je njeno carsko kralj. i apostolsko veličanstvo imalo takvu nameru da im ovo potpuno zabrani, inače bi, naravno, po nas bilo vrlo loše i po našu crkvu to bi bila najveća posledica, nego samo da ga obavljaju sa znanjem najuzvišenijeg dvora, jer su na narodnom saboru održanom 1769. godine protiv episkopa iznesene mnoge žalbe da oni, naime, kad im je potreban novac, ili sami pod izgovorom kanonske vizitacije obilaze eparhiju ili šalju egzarhe; i umesto da hrišćanima daju potrebnu hrišćansku pouku i paze kako ispunjavaju hrišćanske dužnosti, opterećuju sveštenstvo i narod raznim zahtevima.

I kako uvek putuju sa velikom pratnjom, mnoštvo duhovnih i svetovnih pratilaca pada na neko selo kao skakavci koji sve obrste; i samo iz toga razloga je njeno posvećeno veličanstvo našlo za dobro i korisno, čak nužno da naredi, da se takve vizitacije obavljaju uz prethodno obaveštavanje najuzvišenijeg dvora, jer se na taj način episkopi neće usuđivati da prave slične ekscese. I tako ova najviša naredba, uz takvu nameru, nije protivna ni privilegijama ni kanonima koji nalažu da se hrišćani posećuju ne zbog sramne dobiti, nego da se narodu pruži hrišćanska pouka, a episkopi treba da budu zadovoljni platom koja im je određena...

(Zaharija Orfelin, »Predstavka Mariji Tereziji« (1778.), Novi Sad 1972.)

SLAVONSKI I SRIJEMSKI SRBI 1790.

U Sremskoj i Virovitičkoj varmeđi najveće čislo žitelja sačinjava ilirski grko-nesajedinjeni narod, pak evo već sto godina nije te radosti doživio da bi od zaslužni(h) sunarodnika kadgod koji za nadžupana izabran bio; zato se prepokorno moli da se odličan i zaslužan narodnik ili sam arhiepiskop kao nadžupan postavi.

To bi velika utjeha za narod bila, kad bi se u varmeđama gde većina žitelja iz njega postoji, starešine ili iz zaslužni(h) narodnika ili iz drugij ali takovi(h) lica koja narod dobro poznaju, postavljali koja su od škodljivog predrasuđenja čista: zato vernopodani narod pokorno moli da se danom prilikom na to prizrenije blagoutrobno uzme. (...)

Poznato je da zemljedršci traže da se blaženopočivšom caricom Marijom Terezijom zavedeni slavonski urbar ukine ili bar promene; zato prepokorno moli da se žitelji te varmeđe u rečenom urbaru zaštite i po tom upravljaju.

Vernopodani narod prepokorno moli da se to prošenije odobri, s tim više što je rečeni urbar na pravednom i za primanje kontribuenata probitačnom osnovu zaveden, a protivne tome želje samo bi umnoženje spa(h)ijske dacije, koje bez propasti podanika ne bi mogle biti, posljedica bila.

(Fragment Glavnog elaborata Temišvarskog sabora od 14/4. studenoga 1790. godine, upućenog kralju Leopoldu II., kao molba slavonskih i srijemskih Srba; prema Slavku Gavriloviću i Nikoli Petroviću /»Temišvarski sabor 1790«, Novi Sad (i) Sremski Karlovci 1972./)

SUKOBI TRADICIJA I INTERESA: Mala Vlaška u Slavoniji (početak 18. stoljeća)

seljaka, urbar je uveden u život uz istovremeno premeravanje zemljišta, uvođenje zemljišnih knjiga i odmeravanje obaveza svakog kmeta i svake opštine prema njihovim spahijama. Taj veliki posao trajao je nekoliko godina; u Sremu je završen 1759, u Slavoniji 1762. godine.« (Slavko Gavrilović)

Zajednički otpor

Urbarijalna regulacija doista nastaje u više nego polustoljetnom »sudaru svjetova«, tj. srednjoevropske feudalne tradicije, u strukturalnoj transformaciji u državu prosvijećenog apsolutizma i seljaštvo, s vlaškim i rajinskim iskustvima u granicama orijentalne despocije kao što je Tursko Carstvo. Sukobi različitih srednjoevropskih feudalnih tradicija i interesa u slavonsko-srijemskom prostoru u toku prve polovine 18. stoljeća izazivaju kaotična stanja. Urbarijalna regulacija, u biti refeudalizacijske naravi, plaćena je izuzetno velikom cijenom slavonsko-srijemskog hrvatskoga i srpskoga seljaštva. (Njezin smisao iz perspektive interesa gornjih slojeva hrvatskoga društva posebno je pitanje.)

U sukobima oprečnih feudalnih interesa (vojnih, komorskih, vlastelinskih), u neprestanom traganju za »pravednijim« podložništvom, kao i u odbijanju bilo kakva podložništva (osobito u hajdučkom slučaju), progonjeno i ratovima i epidemijama, seljaštvo u Slavoniji i Srijemu u toku prve polovine 18. stoljeća, neovisno o narodnosti, doista je izbezumljeno u mnoštvu situacija. Kada su Srbi, pravoslavni, posrijedi, izbezumljenost je nesumnjivo i veća jer socioekonomski konflikti nerijetko imaju i interkonfesionalni smisao, neovisno o tome što je srpskopravoslavna hijerarhija također jedan od činilaca refeudalizacije Slavonije i Srijema, s prostranim mitropolijskim vlastelinstvom u Dalju, Borovu i Belom Brdu i s manastirskim posjedima. Razumljivo je da seljaštvo nerijetko odbi-

ja bilo kakvo podložništvo osim vladaru, da se bune ideologijski transformiraju u fenomen »božje vojske« itd., kao što je slučaj u srednjoj Slavoniji 1722. godine.

Seljački, podložnički otpor, kao i u slučaju krajiškoga, redovito je zajednički, i srpski i hrvatski, s jačim jednim ili drugim obilježjem jezgre otpora ili pak jedan slijedi drugom. Tome je jednostavan razlog to što crkve statusno nisu u mogućnosti osmišljavati podložničke interese, iako je takvo osmišljavanje donekle moguće u slučaju pravoslavnih i ono do svoga izražaja dolazi čak i 1790. godine, na Temišvarskom saboru. Inače, u uzbunjenoj Požeštini (1723.) vođe su jedan Hrvat (Miko Mikošić) i jedan Srbin (Stefan Marković). U pretežno srpskom ambijentu Pakračkog vlastelinstva, u buni 1730. godine, sudjeluje i jedno i drugo seljaštvo, iako pokret vode Srbi Pavle Brkanović, Jovan Joslić i Vuk Alavanjić.

Dramatični konflikti

Kako su u poticanju buna nerijetko umiješani i konkurentski feudalni interesi (npr. komorski nasuprot vlastelinskima), one imaju dublji smisao nego što slojno-interesna analiza iskazuje. Uočljivo je da u bunama ne može biti govora o bilo kakvoj solidarnosti žiteljstva urbanih jezgara, neovisno o narodnosti. Naprotiv.

U Hrvatskoj su i u toku većega dijela 18. stoljeća poseban fenomen Srbi-vlasi (i ne samo oni, već i Hrvati-vlasi) na vlastelinstvima, a i na privatnim krajinama, kao što je i Steničnjak Draškovićevih *(Confimium Sztenichnyach),* koje obuhvaćaju sela s golemom većinom srpskog stanovništva: Steničnjak (Sjeničak), Slavsko Polje, Trebinja, Skakavac, Kovačevac i Moravac. Sredinom stoljeća oni šalju četiristo pješaka, osamdeset tobčija i sto konjanika na evropska ratišta. Budući da zaduženi Draškovići nisu mogli izbjeći oporezivanje, uvođenje rabote, oduzimanje zemlje, dakako, uz otpor krajišnika-podložnika, čitav je prostor uz mnoštvo posredovanja uključen u Karlovački generalat 1781.-1783. godine.

Još su dramatičniji konflikti Srba u biskupskom banderiju u Topuskom sa zagrebačkim biskupima, koji traju desetljećima, dok su manje dramatični sukobi manjih skupina Srba na raznim vlastelinstvima, koji u više slučajeva i prihvaćaju kmetski status. Međutim, u pitanju su marginalne skupine u odnosu prema golemoj većini Srba u Hrvatskoj krajini.

15

Pokretljivo građanstvo 18. stoljeća

Budući da je ogromna većina srpskog stanovništva u Hrvatskoj i Slavoniji seljačka, bilo u krajiškom, bilo u kmetskom položaju, važno je ustanoviti njegov udio u gradskom stanovništvu u epohi s kojom počinje stvaranje modernih nacija. Prema izračunavanjima Wolfganga Kesslera, u gradovima hrvatsko-slavonskog provincijala 1785/87. godine pravoslavni žive s ovim udjelima: u Zagrebu 1,07 posto, u Karlovcu 8,76 posto, u Rijeci 1,68 posto, u Varaždinu 0,42 posto, u Križevcima 1,17 posto, u Koprivnici 3,51 posto, u Požegi tri posto.

Naravno, u Virovitičkoj i Srijemskoj županiji ti su udjeli znatno veći i u više slučajeva sežu od petine do više od polovine gradskog stanovništva. Međutim, srpske općine s nekoliko desetaka ili sa stotinjak i nešto više žitelja (Senj, Rijeka, Trst), najvećim dijelom ograničene na trgovinu, kontinentalnu i pomorsku, raspolažu velikim kapitalima, osobito u Trstu (Riznići 12 tisuća forinti, Vojnovići 40, Kurtovići više od 56 tisuća), s velikim brojem brodova u prekomorskoj, čak prekooceanskoj plovidbi (1767)

Srpski je udio vrlo kontradiktoran u urbanizaciji krajiškoga prostora. Čak i u onim prostorima Hrvatske krajine u kojima je srpsko stanovništvo apsolutna većina stanovništva, njegov je udio u vojnim komunitetima i trgovištima znatno skromniji, iako je po apsolutnim pokazateljima redovito veći nego u hrvatskom provincijalu. Iznimka je ponovo Petrovaradinska regimenta u Srijemu, s velikim ili natpolovičnim udjelima, koji se u toku druge polovine 18. stoljeća postupno smanjuju, prije svega zbog useljavanja novoga, stranog stanovništva, kao što su Nijemci. Ipak, tada su ti procesi još ograničena domašaja.

S navedenim izuzetkom, može se reći da u inače vrlo usporenoj urbanizaciji Hrvatske i Slavonije u toku 18. stoljeća Srbi općenito zaostaju za Hrvatima, a ponegdje su i u nazatku, bilo

URBANIZACIJA KRAJIŠKOGA PROSTORA: Slavonski krajišnici (sredina 18. stoljeća)

relativnom, bilo čak i apsolutnom. Tome su dva glavna razloga. Prvi je restriktivni odnos gradskih magistrata prema podjeljivanju građanskih prava pravoslavnima, a drugi, dubinskiji, u vezi je s usporenijim socioekonomskim raslojavanjem pravoslavnih, kojih je izrazita većina od ukupnoga broja u Hrvatskoj i Slavoniji u vojnokrajiškom prostoru, u kojem je mogućnost vertikalne mobilnosti, osobito izvan krajiškoga obzorja, krajnje ograničena.

Kako je u hrvatskim i slavonskim gradovima i trgovištima mnogo drugog nehrvatskoga stanovništva, osim srpskoga (i cincarskoga, koje sa srpskim redovito čini pravoslavne općine), odnosi između hrvatske i srpske urbane populacije nisu u baš tako velikim nerazmjerima kao što bi se u kvantitativnim projekcijama moglo zaključiti. Kada se radi o raspoloživu kapitalu, razlike se još više smanjuju jer su Srbi mahom u trgovini, s izrazitijim izuzetkom istočne Slavonije i Srijema, gdje su i u obrtima i u trgovini.

Upravo je taj podunavski ambijent najvažniji u razvoju moderne srpske nacije. U toku 18. stoljeća srpske općine protežu se do Budima, osobito Sent-Andreje (koja do prve polovine 19. stoljeća ima izrazito srpsko obilježje) i dalje čak do Komaroma, u kojem su Srbi vrlo staro stanovništvo. I u suprotnom pravcu, prema Osijeku, Somboru, Vukovaru, Novom Sadu, Karlovcima, Zemunu, Pančevu i dalje na istok brojno je srpsko stanovništvo, mnogo brojnije i bogatije nego drugdje u hrvatsko-slavonskom prostoru.

TEMIŠVARSKI SABOR PREDLAŽE LEOPOLDU II.

7. rujna 1790: Najponiznije predloženje vjernopokornog ilirskog (srpskog) naroda u smotrenju budućeg svog opredjelenja (...)

Prvo: Da se ovom narodu udeljene privilegije najmilostivije potvrde, ovima shodno *neki teritorium* podeli, i kako za upravljanje sa ovozemaljskim poslovima, tako i radi zastupanja naroda i ovoga zajednička prava i staranja o svima, osobito crkve tičućeg se stvarma, sopstveno nadležateljstvo kod najvišeg dvora, i druge potčinjene potrebne vlasti postave, i da se, ako je potrebno, narodni sajuz svešteničkog, građanskog i vojničkog reda sredstvom dosadašnjeg uobičajenog narodnog kongresa održi.

Drugo: Da se slobodno i javno bogosluženije grčko-nesajedinjenog vjerozakona u svima provincijama austrijskim za zakonito proglašuje i kao takovo priznaje i da se ovoga ispovjedateljima, ma ovi gdi obitavali budu, zbog vjerozakona nikakve prepone ne čine, već da i oni sva građanska blagodjejanija, kako po raznim provincijama zakonito postoje, sarazmjerno uživati mogu, budući oni također državne terete nositi moraju; dalje, da mogu također i oni po zaslugi dostojanstva, počestna i druga zvanija dobiti, ako ispunjavaju zakonito prepisane zemaljske formalitete.

Treće: Da narodna graničarska vojska, ukupno s' banatskim regimentama, ostaje pod upravom Hofkrigsrata (Dvorskog ratnog vijeća – nap. D. R.) i ako bi ma kad državni interes zahtevao da graničari prestaju biti vojnici, onda da ne moraju preći u prosto, spajama potčinjeno seljačko stanje, već da im se podeli njiovim zaslugama shodna organizacija, sloboda i privilegije.

(Slavko Gavrilović (i) Nikola Petrović, »Temišvarski sabor 1790«, Novi Sad (i) Sremski Karlovci 1972.)

ŽITELJI PRAVOSLAVNE OPĆINE U ZAGREBU

Evo popisa članova pravoslavne općine u Zagrebu 1785. godine:

● Gradec: *Ćiril* i *Simeona Milošević* s petoro djece; *Ilija Milošević* s petoro slugu; *Andrija* i *Sofija Radovančević* s troje djece; *Prokopije Radovančević* i dvije sluge; *Dimitrije Hadži-Vojnović* i sin *Georgije.*

● Kaptol: *Nikola Janković; Konstantin Jovan* i *Jelisaveta Malin; Georgije Dimo/Dimić* i žena *Marija* rođ. *Kostović* te petoro slugu; *Ćiril Ralic* i jedan sluga.

● Vlaška Ves: *Jovan Stova/Štova* i žena *Marija* rođ. *Janković* s tri sluge.

(Dimitrije Vitković, »Srpska pravoslavna crkvena općina, parohija i škola u Zagrebu«, Zagreb 1985.)

TRAGOM IZVORA: Cehovski list iz Osijeka (Donji Grad)

PAKRAČKA EPARHIJA TEMIŠVARSKOM SABORU

1) Škole normalne ustroene da po jaziku našemu serbskij učenie djetem pervjee predaetsja, a potom njemecki i kako klerikalne pri rezidencii Episkopskoj, tako i sie normalne pod nadziraniem Episkopa našego da budut.

2) Grunti cerkovni ot vsjake kontribucie, kako god i rimske cerkve čto su svobodne, da se podobnim načinom osvobode.

3) Cerkve naše gdje nužda iziskuet, kako god nove zidati, tako i stare reparirati bez vsjakago protivorječija mirskoj zemnoj vlasti da možemo.

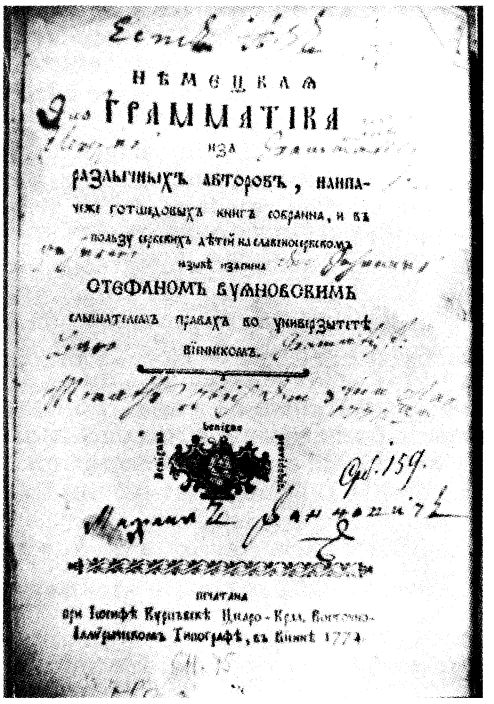
4) Magisterom našim iz obšče domestikalne kase, kako i rimokatolici svoim čto placaju, ravno i našim po proporcii mjesta onoga žitelej da se placati imjejut.

5) Rimokatoličeske prazdnike druge kromje onih 4-reh prazdnovatisja zakaznih velikih prazdnikov, više da nas nenagonjavaju prazdnovati, kako i po drugih mjesteh gdje se braca našego zakona neprimoravaju.

6) Ašče bi se kakovi fundus pronašao, to i naši svjaščenici za bolšee svoe uživanje dotiratisja da se imjejut.

7) Buduci da nikakva po privilegiah naših vsemilostivjejše izdanih blagodjejanija nemamo, zato molimo se, da u svaka dostoinstva i našego zakona ljude primaju. (. . .)

(Slavko Gavrilović (i) Nikola Petrovic, »Temišvarski sabor 1790«, Novi Sad (i) Sremski Karlovci 1972.)

SERBSKIJ, A POTOM NJEMECKI: Njemačka gramatika Stefana Vujanovskog (Beč 1774.)

Trgovci nacionalni ideolozi

Doista se može reći da je Dunav kičma privredne moći srpskoga građanstva, ali i osovina njegove nacionalne integracije. I u tom je smislu, izvorno, nastanak moderne srpske nacije srednjoevropski fenomen.

Međutim, zbiljski povijesni smisao toga građanstva nemoguće je razumjeti izvan ambijenta koji tvore i mnogo manje, ali nerijetko i poduzetnije srpske/pravoslavne općine u Vinkovcima, Brodu na Savi, Petrinji, osobito Karlovcu, prema moru, ali i duž morske obale od Venecije i Trsta, preko Rijeke i Senja, do Zadra, Šibenika, manje Splita, Dubrovnika, osobito do Boke Kotorske.

Hercegovački, bosanski Srbi, čak i Srbijanci kao turski podanici također povezuju Panonsku nizinu s Jadranskim morem u svojim trgovačkim transakcijama. Dovoljno je udubiti se u poslovne veze tih ljudi pa shvatiti da njihovo trgovačko poslovanje ima izuzetan smisao ne samo u privrednom smislu nego i u duhovnom, kulturnom, ali i političkom. Trgovci su ne samo poslovni ljudi, nego i nacionalni ideolozi, povjerljivi izvještači, zavjerenici, nova, pasionirana građanska čitalačka publika, slikarski mecene, zadužbinari...

Često mijenjajući mjesta boravka u jednom uzbudljivom vremenu, oni prednjače u stjecanju samopouzdanja i samosvijesti u otvorenosti prema zbivanjima u Evropi, istočnoj i zapadnoj, sjevernoj (odlasci u Njemačku ili Rusiju) i južnoj. Privrženo vrijednostima tradicionalne srpske kulture, svjetovne i crkvene, oralne i elitne, osobito u drugoj polovini 18. stoljeća, srpsko građanstvo prednjači i u pozapadnjivanju srpske kulture.

Iluzija o obnovljenom »Srpskom Carstvu«

Sličnu društvenu pokretljivost, kao i trgovci, imaju i krajiški oficiri, osobito u ratno doba, što i relativizira smisao oficirskih iskustava, što još više dolazi do izražaja kada se istražuje njihov stvarni socijalni status. Ipak, svojim obrazovanjem u drugoj polovini 18. stoljeća, upućenošću na racionalističku i prosvjetiteljsku kulturu mišljenja itd., oni su nezaobilazan činilac u srpskom ambijentu, osobito u Vojnoj krajini.

Kada se ima u vidu razmjerno velika pokretljivost pravoslavnoga svećenstva, sve brojnijega učiteljstva (kao socijalnostatusno marginalnog sloja u samoj srpskoj etničkoj zajednici, čiji se pripadnici učestalo sele od mjesta do mjesta) razumljiva je rana »zrelost«, prije svega u nacionalnoideologijskom smislu, procesa srpske nacionalne integracije posvuda, pa i u hrvatskim zemljama, koja jasno dolazi do izražaja na Temišvarskom saboru 1790. godine.

Suštinski je važno shvatiti to da je ta zrelost duboko kontradiktorna i u jezgrama sadržava dva potonja modela srpske nacionalne politike. Vrlo široki prostor disperzije srpskoga etnosa, s jakim poduzetničkim skupinama od Budima i Sent-Andreje na sjeveru do Boke Kotorske na jugu, od Trsta i Venecije na zapadu do Carigrada i Odese na istoku (potonje nešto poslije), s izrazito policentrički rasutom etničkom masom (npr. uoči prvoga srpskog ustanka u Hrvatskoj i Slavoniji te u Bosni i Hercegovini živi više Srba nego u Beogradskom pašaluku) stvara iluzije o granicama obnovljenoga »Srpskog Carstva«, ali i kao kontrapunkt tome, rađa smisao za trpeljivost i solidarnost s narodima s kojima se dijele isti prostori.

16

Između Istoka i Zapada

Iako se srpski srednji vijek produžava duboko u 17. stoljeće, njegova bogata tradicija, oblikovana u sintezi različitih kulturnih iskustava, pokazuje i u tome poznom razdoblju sposobnost komuniciranja s novim kulturnim izazovima, čak i kada ih njihova dominantna tendencija dovodi u pitanje. To je nadasve slučaj s barokom u srpskoj kulturi, sa stilom s kojim srpska kultura ulazi u srednjoevropski kulturni krug, ne napuštajući svoja srpskobizantska utemeljenja.

Srpski etnos u hrvatskim i ugarskim zemljama, osobito do kraja 17. i početka 18. stoljeća, ukorijenjuje se u prostorima u kojima ima svoj pravni legalitet od 15. stoljeća. Toga je duboko svjestan grof Đorđe Branković, »despot Ilirika«, rođen 1645. a umro 1711. godine, ličnost iz ugledne erdeljske/transilvanske srpske porodice koja se proglasila potomkom srednjovjekovnih Brankovića, i koga su preseljeni Srbi htjeli za despota, što ga stoji dugogodišnjeg zatočenja, sve do smrti. Lišen slobode, piše »Slaveno-serbske hronike«, rukopis opsega 2600-2700 stranica, pisan tradicionalnim srpskoslavenskim jezikom, ali u izrazito baroknoj inspiraciji, koji nikada nije objavljen, ali koji je mnogobrojnim, crkveno nadziranim prijepisima, od golemoga utjecaja na oblikovanje srpske povijesne svijesti i političke ideologije u toku 18. stoljeća. Izuzetno je važno uočiti da Đorđe Branković srpsku povijest integrira u ambijent bizantske, rumunjske, ugarske, poljske i turske povijesti.

Vitezovićeva povjesnica

Spomenuti pravni legalitet nije sporan ni za središnju ličnost hrvatske kulture toga doba, Pavla Rittera-Vitezovića (1652.-1713.), koji u dužem vremenskom razdoblju održava bliske veze sa srpskom crkvenom hijerarhijom. Štoviše, novo srpsko privilegijalno pravo utemeljuje se uz njegovo neposredno sudjelovanje, kao što bilježi i »Istorija srpskog naroda IV/1« (Beograd 1986.): »Izgleda da je konačna redakcija zahteva (Narodnockrvenog sabora 1708. — nap. D. R.) izvršena u 11 tačaka u Beču uz pomoć hrvatskog istoričara Pavla Ritera-Vitezovića koji je inače na molbu svog prijatelja mitropolita Đakovića sastavio izvod iz zbornika ugarskog prava i istoričara Antonija Bonfinija, Mavra Orbina, Jovana Leunklavija i drugih... za potrebe srpskog naroda i njegove crkve.«

Bliska Vitezovićeva suradnja nastavlja se i s administratorom Mitropolije episkopom bačkim Hristiforom Dimitrijevićem-Mitrovićem, u toku koje autor djela »Croatia rediviva« piše »prvu sustavnu povjesnicu sredovječne Srbije«, kao što ističe Vjekoslav Klaić, naslovljenu »Serbia illustrata. Libri octo«. (U toku je rad na izdanju, u latinskom izvorniku i hrvatskom prijevodu Zlatka Šešelja, u biblioteci »Latina et Graeca«, u Zagrebu.)

Vitezovićev je rukopis jedan od glavnih izvora za Jovana Rajića (1726.-1801.), koji od 1757. do 1768. piše svoje monumentalno djelo, izvorno ruskoslavenski, u maniri baroknog slavizma »Istorija raznih slavenskih narodov naipače Bolgar, Horvatov i Serbov«, koje je objavljeno znatno kasnije, 1794-95. godine, u slavenoserbskoj redakturi i s prosvjetiteljskim »retušom« samoga autora. I u njega je

privilegijalno ukorijenjenje vrlo izraženo, dakako, u srpskoj povijesnoj »vertikali«. Bez Rajićeva djela nemoguće je razumjeti artikulacije srpske nacionalne ideologije potkraj 18. i na početku 19. stoljeća.

U svome situiranju u hrvatskom i ugarskom ambijentu u toku 18. stoljeća, razni slojevi srpskoga etnosa, osobito crkvena hijerarhija i vojne starješine (među kojima najistaknutiji dobivaju plemićke naslove potkraj 17. i na početku 18. st.), poslije i građanski stalež, suočavaju se s pitanjem o trajnom ili privremenom naseljavanju izvan srpskoga etničkog prostora u Turskom Carstvu. Izvorno prevladavajuća svijest o privremenosti relativizira rane srpske zahtjeve za teritorijalnom koncentracijom, na kraju 17. st., prije svega na području Srijema i Slavonije, dok potonja svijest etničke i vjerske zajednice, s jasno artikuliranim privilegijalnim pravom u skladu s feudalnim sistemom vrijednosti, o potrebi teritorijalne koncentracije, kao što je to slučaj s Temišvarskim saborom 1790. godine, povijesno ima sasvim drugi smisao.

Od »velike seobe«, patrijarh Arsenije III. i nešto poslije podvojvoda Jovan Monasterlija ustrajno nastoje osigurati od kralja Leopolda I. prostor u kojem će se širom Ugarske i Hrvatske rasuti Srbi moći koncentrirati, sa svojim privilegijalnim pravima. Dakako, Arsenije III. privilegijalna prava svodi na novu pravnu artikulaciju, u skladu s ugarskim i hrvatskim realnostima, istih onih ovlasti koje nasljeđuje iz Turskog Carstva, a koje doista nisu male u načelnom smislu i uključuju cijelo mnoštvo svjetovnih ingerencija.

Srpska Despotovina

Srpske despotske tradicije u Ugarskoj i Hrvatskoj iz 15. stoljeća također su načelno poželjne, pod uvjetom da ne dovode u pitanje moć patrijarha, crkvenu i svjetovnu. Tadašnjim srpskim zahtjevima osobitu težinu daje okolnost što je mnoštvo Srba, u svojim vlaškim samoupravama, duboko ukorijenjeno u tome »autonomističkom« duhu i, drugo, što se zahtjevi postavljaju u toku bečkog rata, kada je također mnoštvo Srba okupljeno u »rackim milicijama«, u kojima se i golema većina starješinskih mjesta nalazi u srpskim rukama. S tim u vezi, prema prvom Leopoldovu rješenju, koje je objavljeno u Beču, 10. svibnja 1694. godine, »silom koga se narod Srbskij kako na slavnog kraljevstva Ungarije tako i na sobstvenu Srbalja polzu, u predjele među Dunavom i Savom ležeće, koe će mu se naznačiti, premestiti ima, od gore spomenutog Njiovog Veličanstva Komornika, vrhovnog komisara voenog i konjaničeskog Generala Gospodina Donata Hajzler, Grofa od Hajdershajmb opširnie razumeli« (prema Stefanu Čakiću).

U vrlo kratkom vremenskom rasponu slijedi drugo Leopoldovo rješenje, od 31. svibnja 1694., upućeno Arseniju III. i Monasterliji, na Komansko Polje i u »Malu Vlašku«, tj. u današnju zapadnu Slavoniju, na granici Varaždinskog generala-

PLEME KOJE JE DOSTIGLO VRHUNAC SLAVE

Ono što je Roditeljica Priroda usadila u duše svih smrtnika koji odišu uređenim prirodnim darom, a to je da svatko voli da se o njemu i njegovoj domovini lijepo govori, bilo je na pameti našemu pjesniku koji pjeva:

Svakomu je draga svoja domovina
daprem i v njoj blaga ni kruha ni vina.

A da je to usađeno i u plemenitost vaših ljudi, uopće ne sumnjam. Budući da i većina plemena, naroda, gradova i obitelji posiže za drevnim podrijetlom, slavnim osnivačima, pa čak kad i potječu od izmišljotina i bajki – smatrajući da im to služi za ukras – koliko je plemenitije i časnije punom rukom podastrijeti istinite početke svoje loze, a sami su prestari i slobodni, pa isto tako uspone hrabrošću i oružjem, posvjedočene neokaljanom vjerodostojnošću skrivenih svjedoka. A to se uistinu odnosi na vaše pleme, koje je dostiglo vrhunac slave među smrtnicima i svojom dugovječnošću, svojim bogatstvom pa isto tako i veličinom svojih junačkih djela. Kao što zgodno tvrdi Laonik Halkondila Atenjanin da je otkrio da su Trivali (tako on naziva Srbe) najstarije pleme čitava svijeta i najznačajnije.

Posve je jasno da je to nekoć tako bilo prema prepričavanjima vrlo mnogo pisaca pouzdane vjerodostojnosti, a po samom iskustvu da je to tako i sada. Jer doista nijedan od starih autora bilo grčkih bilo latinskih nije unio u knjige zvanično početke i slijed vašeg naroda, već kako je kome dolazilo pod ruku samo ono što se ticalo njihova predmeta – jasno ratovi ili ženidbe s kraljevima – ovlaš su dotakli. Pa čak se ni u njima (kako je dolikovalo) nisu pobrinuli za vašu plemenitost već češće za slavu svojih vladara. Tako da se nisu brinuli što o njima mislimo da su bilo uplašeni (opasno je naime o živima pisati sve istinito), bilo pripitomljeni grijehom laskanja.

(Uvodni ulomak Vitezovićeve »Povijesti Srbije«; objavljeno prvi put zahvaljujući pažnji Zlatka Šešelja)

ta. Očito je da se i u jednom i u drugom slučaju prepliću dvorski i srpski interesi, a da se potpuno ignoriraju hrvatski i ugarski. Srpska Despotovina tada se ne obnavlja niti u jednom niti u drugom prostoru, a jedini »relikt« čitava projekta je mitropolitski posjed, Daljsko vlastelinstvo. S krajem rata habsburški dvor gubi interes za čitavo pitanje, a kakav je odnos hrvatskih i ugarskih staleža nije potrebno ni isticati.

Pitanje teritorijalne »autonomije«, tj. Srpske Despotovine u Habsburškoj Monarhiji iznova dobiva zbiljskije obrise u vrijeme sloma jozefinizma, 1790. godine, kada se svom silinom obnavljaju tradicionalna ugarska i hrvatska ustavna prava, itd., i kada i Srbi, osim svih ostalih, postavljaju pitanje svoga budućeg statusa, posebno iz perspektive građanskih prava koja implicira jozefinski »Patent o vjerskoj toleranciji«, od 29. listopada 1781. godine, koji je u nekim svojim vidovima mnogo djelotvornijih učinaka od čitave privilegijalne baštine.

Srpski i habsburški interesi iznova se podudaraju iz perspektive svih društvenih slojeva u Srba, izuzevši plemstvo, ali se u interpretacijama zaključka Temišvarskog sabora o teritorijalizaciji srpskih privilegija u Banatu redovito gubi iz vida da saborske sjednice traju od 21. kolovoza do 29. listopada 1790., a da habsburška vojska, uz masovno srpsko sudjelovanje, opsjeda Beograd od 11. rujna do 8. listopada te iste godine i da projekt o obnovi Srpske Despotovine ima ništa manje vanjskopolitičke negoli unutrašnjopolitičke ambicije.

U tom je smislu vrlo indikativno kako vladarev komesar na Saboru barun von Schmiedfeld objašnjava zašto Banat:

»Pri tom je kraljevski komesar jasno priznao da je ilirski (u smislu »srpski« – nap. D. R.) narod još pre neg' što je Srem, Slavonija i Bačka nanovo osvojena, u ovim zemljama obitavao i da je on u svim ratovima, u sljedstvu koji su ovi predjeli od neprijatelja oslobođeni, svojski učestvovao, i budući što uviđa da su ove oblasti još i sada najviše od Ilira (Srba) naseljene, to bi narod ovaj najveće pravo imao da iste zahteva. No, počem je već rešeno da te oblasti Kraljevini Ungarskoj pripadaju, dakle bi razdelenje ovi od iste poteško, ako ne sasvim nemogućno bilo; Banat naprotiv, u kome skoro sam pravoslavni narod obitava i kog zgodno položenje i graničavanje s onim provincijama za koje je možno da će za kraće ili duže vreme sredstvom pobedonosnog oružija presvetljejšeg doma austrijskog opet osvojene i s oblašću narodu ilirskom opredjelenom sajedinjene biti, i budući što sajedinjenje Banat s' Kraljevinom Ungarskom još ugovoreno i zakonito zaključeno nije: to se čini da je Banat najzgodniji predjel koji bi se narodu ilirskom za teritorijum opredjeliti mogao.« *(Slavko Gavrilović (i) Nikola Petrović, »Temišvarski sabor 1790«, Novi Sad (i) Sremski Karlovci 1972.)*

POD ZAŠTITOM MARIJE TEREZIJE

Marija Terezija, po Božjoj milosti rimska carica, ugarska i češka kraljica... Pošto se nama prema Našoj najvišoj službi svidelo da one poslove koje je nedavno ukinuta Srpska dvorska deputacija u delima vere i privilegija srpskog naroda otpravljala, milostivo poverimo pridvornim vlastima nadležnih zemalja i Vojne granice, koje su sve ostale poslove ovoga naroda i dosada svagda otpravljale; – pa koliko zbog toga što je ovim nastala promena u otpravljanju dela, koje je bilo propisano proglašenim regulamentom od god. 1777, toliko i zbog toga što su nesjedinjeni grčkoga zakona (pravoslavni) najponiznije zamolili da bismo, po Našoj carskoj i kraljevskoj milosti, otstupili od nekih tačaka rečenoga Regulamenta, milostivo smo naredili: da kako rečeni Regulament tako i onaj od god. 1770 pokupe od onih vlasti po Vojničkoj granici kojima su dostavljeni bili radi proglašenja i radi vlastitog uputstva, uz dodatak da se i oni komadi imaju pokupiti što su ih pojedini ljudi za svoju vlastitu upotrebu pokupovali; pa svi da se vrate u ruke Našeg Dvorskog ratnog saveta – a Regulament da se na ovaj način izmeni, tako izmenjen da se proglasi i da se svi oni kojih se tiče obvežu na tačno njegovo izvršavanje, i to:

1. Ma ćemo naš srpski narod, dokle god ostane u vernosti i u dužnoj pokornosti prema Nama, najmilostivnije štititi, držati u uživanju privilegija, što su od Nas i od Naših predaka najmilostivnije podeljene i potvrđene, a po smislu i po razumevanju ovoga Našeg najmilostivnijega Reskripta, kao i po smislu onoga Reskripta koji je preko Naših gore spomenutih dvorskih vlasti dne 6 i odnosno 30 aprila ove godine izdat na pravoslavnog mitropolita i koji je ujedno dostavljen radi uprave Našim pograničnim General-komandama, a preko ovih opet dostavljen je dijecezalnim vladikama pravoslavnih stanovnika u Vojnoj granici.

2. Kao što će pravoslavni srpski narod: u Karlovačkoj, Banskoj, Varaždinskoj, u Slavonskoj i u Banatskoj Vojnoj granici u delima koja se tiču vere, savesti, zakona i uopšte duše, zavisti od svoga mitropolita i od svojih vladika, tako će isti srpski narod, skupa sa svojim sveštenstvom u Vojnoj granici, zavisiti najpre od Naše u svakoj Granici postavljene Generalkomande, a onda od Našeg Dvorskog ratnog saveta; bilo kakva žalba upućena neposredno nama mimo spomenute vlasti neće se uvažiti.

3. Arhiepiskop i mitropolit za svoga života samo je u crkvenim delima vrhovni starešina, ali nikako nije u građanskim poslovima glava srpskog naroda; mitropolita neka bira narod i unapredak, ali ostaje Našoj cr. i kr. vlasti da taj izbor potvrđujemo, da ga u Narodnom saboru proglašujemo i da predajemo dostojanstvo i vlast novoizabranom mitropolitu preko Našeg c. kr. poverenika, kada Nam se mitropolit prethodno zakune, po svojoj dužnosti, na vernost, na odanost i na pokornost. (...)

58. Kako bi lakše bilo i srpskom sveštenstvu i narodu nabavljati potrebne knjige, dali smo stoga ovde podići posebnu štampariju za srpski i za ostale istočne jezike, iz koje će se ubuduće one knjige koje su dosada iz tuđih zemalja vrlo skupo nabavljane – iste kakvoće ali po manju cenu moći dobivati.

60. Kao dosada tako i ubuduće bez Naše prethodne dozvole nije slobodno pravoslavnim držati opšti ili partikularni Sabor. I kada se zamoli dopuštenje za držanje Sabora, treba ujedno Nama naznačiti za to potrebne troškove. Isto tako, nije slobodno ni od strane mitropolita, ni od sveštenika, niti od strane pravoslavnih odašiljati izaslanstva ili deputacije k Našem dvoru, dok se pre ne imenuju osobe, dok se ne prijavi zbog čega deputacija hoće da dođe, dok se ne iskaže odakle će se za to namaći trošak bez opterećivanja vojništva i poreskih obveznika i dok se za to ne dobije Naša najmilostivnija dozvola, pa i onda zabranjuje se najozbiljnije i mitropolitu, i vladikama, i svima pravoslavnim sabiranje priloga bilo pod kakvim vidom. (...)

64. Držanje staroga kalendara, koga su se pravoslavni pre do godine 1769 držali, najmilostivnije potvrđujemo i nadalje. Ali u onim mestima gde pravoslavni pomešano stanuju s rimokatolicima moraju pravoslavni osim nedelje, koje se i onako s obe strane zajednički svetkuju, veće rimokatoličke praznike, a poimence: praznik rođenja Hristova ili Božić i praznik Telova (Brašančevo) skupa s rimokatolicima svetkovati, ili da ne bi bilo sablazni, moraju svoje dućane i radionice bar zatvorene držati celoga dana, i ne raditi nikakvih rabotnih poslova. Ostale rimokatoličke praznike ne moraju pravoslavni svetkovati, ali su dužni od 8 do 10 časova do podne, kada se služi rimokatolička misa, sve dućane i radionice pozatvarati i ne raditi ni zanatlijskoga posla kod koga se lupa, niti drugoga koga kojim bi se moglo dati povoda javnoj smetnji ili nemiru.

65. Pravoslavni smeju samo one praznike svetkovati koji su sinodalno potvrđeni 1774 godine i koji su naznačeni u prilogu pod slovom E). Na sve ostale praznike što su razrešeni od ovoga i od pređašnjega Sinoda treba da svaki ide sa svojim poslovima i da te dane ne svetkuje.

Osim toga ipak dopuštamo, što pravoslavni u kakvoj teškoj nevolji, osobite svetitelje izabraše za zaštitnike i zavetovaše se da će ih svetkovati, i što taj zavet preneše i na svoje potomstvo. Takve, dakle, zavetne praznike mogu oni po starodavnom običaju po ceo dan svetkovati, kako pojedine porodice tako i cele mesne opštine, pa čak i čitavi okruzi, i niko ih ne sme goniti da na te dane rade.

Ali ubuduće nije slobodno nijednoj opštini ni sebe ni svoje potomke ovakvim zavetima obvezivati dok prethodno, preko vladike, ne prijave mitropolitu uzrok i posebnost zaveta i dok na to ne dobiju dozvole, potvrde i blagoslova; a to mitropolit neka ne daje tako lako, nego ako bi baš imao važna uzroka da uvaži takvu molbu ove ili one opštine, ima to nama javiti preko dotične dvorske vlasti.

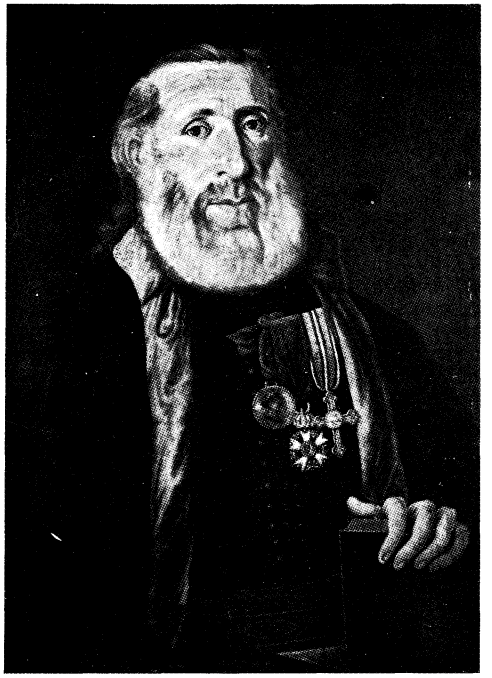
Kako su mnogim svetiteljima čije je svetkovanje Sinod razrešio crkve podignute i posvećene, to neka je slobodno svetkovati u tim mestima i te praznike, ili crkvene zaštitnike.

(»Deklaratorija od 16 jula 1779«; Ivan Radonić i Mita Kostić, »Srpske privilegije od 1690. do 1792 «, Beograd 1954.)

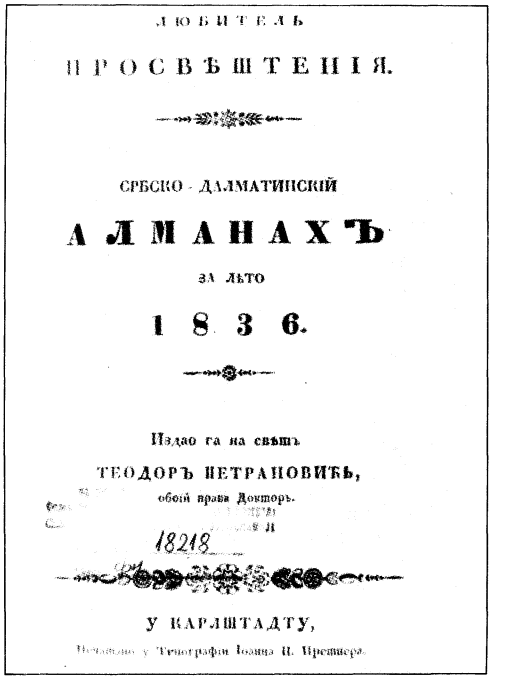
17
Napoleon i pravoslavlje

Od sloma Mletačke Republike (1797.) do revolucije 1848/49. u Dalmaciji se prividno mijenja više nego u toku čitavih stoljeća u prethodnom razdoblju. Od 1797. do 1806., za prve austrijske uprave, zatim od 1806. do 1813/14., u toku francuske uprave i potom za vrijeme druge austrijske uprave, koja traje do 1918. godine, ograničavajući se ovdje na razdoblje prve polovine 19. stoljeća, izvjesno je da Habsburška Monarhija i još više Francusko Carstvo već svojom razvojnom odmaklošću od Mletačke Republike Dalmaciju suočavaju s brojnim novim izazovima. U oba slučaja oni se najvećma očituju u drugačijem djelovanju države u tradicionalnom dalmatinskom ambijentu, ruralnom i urbanom.

Slom Mletačke Republike u Dalmaciji dramatično je doživljen, ali i vrlo kontradiktorno. Masovni otpor demokratskoj vladi u Veneciji istodobno se iska-

ODLIKOVAN NAPOLEONOVOM »LEGIJOM ČASTI«: Tomo Budisavljević, krbavski protoprezviter (portret Pavela Đurkovica)

ЛЮБИТЕЛЬ

ПРОСВѢШТЕНІЯ.

СРБСКО-ДАЛМАТИНСКІЙ

АЛМАНАХЪ

ЗА ЛѢТО

1836.

Издао га на свѣтъ

ТЕОДОРЪ ПЕТРАНОВИЋЬ,

обоихъ правъ Докторъ.

18218

У КАРЛШТАДТУ,

SRPSKA NACIONALNOINTEGRACIJSKA IDEOLOGIJA: Prvi broj Petranovićeva almanaha »Ljubitelj prosvještenija«

zuje i kao pobuna protiv tradicionalnih socioekonomskih odnosa u agraru. Iako ih Habsburška Monarhija u toku prve svoje uprave nastoji konzervirati, Francusko Carstvo ukida Grimanijev zakon (1806.), izravno utječući na promjene u socioekonomskom statusu goleme većine srpskog stanovništva u Dalmaciji. Država se odriče svoga vlasništva nad zemljom na području nove i najnovije stečevine, prenoseći ga na seljaštvo. Iako u toku druge austrijske uprave ta odluka francuskih vlasti neće biti opozvana, usporeni, ali stalni prodor robnonovčanih odnosa u pravilu neće jačati malo seljačko gospodarstvo nego slabiti, čineći ga sve ovisnijim o lihvarskom kapitalu i svodeći ga na kolonski status.

Privređivanje još pretežno vlaško

Iako se s izgradnjom cesta kroz kontinentalnu Dalmaciju u francusko doba promet osjetno ubrzava, sa svim posljedicama protomodernizacijske naravi, uvođenje novih kultura u dalmatinskoj poljoprivredi i dalje je usporeno. Prema

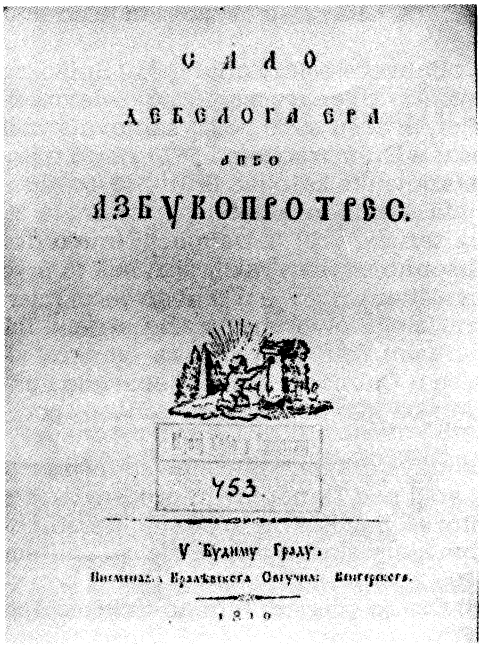
O KNJIŽEVNOM JEZIKU U DALMACIJI 1841.

Čujem običeno govoriti, da nemarnost Dalmatinah za materinski jezik u tome najviše ima korěn; jer nemamo, vele oni, bogatoga književstva, niti srědstvah literarnih, iz kojih bi čeljade moglo izobraziti se. Nu ko je tomu kriv, ako ne mi isti dragi štioče dalmatinski! Počnimo mi više mariti za domorodne stvari, pa vidit će svět, jesmo li vrědni osim predikah ino što složiti u slavnome jeziku. Ali ovu svèrhu mi po nikoji način nećemo postići, ako se najpře nepopaštimo imati književni jezik. Za da me svaki boljma razumě, treba mi svèrhu ovoga predměta biti obširnii. Svi malo ne uljudni narodi u Europi posěduju književne jezike, koi poput lanca vežu ponajedne članove, i cěle obćine; u kojih jezicih ogleda se stupanj izobraženja naroda, i njegov ćudoredni značaj. Poznati će lahko svaki moj čitatelj, kada ovdě govorim o književnom jeziku, razuměvam onaj, koi bi se imao razprostrěti ne na samu Dalmaciu, da li na sve ilirske narode, koi su s nama od istoga plemena. Dalmacia budući ograničena na svoje plitke izvore, nemože imati cvatuće književstvo. Za tiskanje knjigah hoće se mnogo predbrojiteljah, koi, kako mi nemamo jošte knjigozakupnikah *(Verleger)*, jesu u našem narodu jedina podpora, i pravi dobročinci pučkoga prosvětjenja. Ali u Primorju, radi maloga broja onih, koi kupuju i štiu naške knjige, mučno je i izdavati i male, a kamo li velike knjige.

Osim ove očite istine ima i drugih od ne manje važnosti, koje nukaju nas ogěrliti ovaj obćeni književni jezik. Pišući u naréčju mili domorodče! nisi daleko čuven, nerado si čitan izvan otačbine, i tvoja knjiga město 1000 čitateljah, koje bi inače od Jadranskoga do Cèrnoga mora mogla imati, jedva će ih naći 100, da bace na nju milosèrdja pogled. Pa što je gèrdje za nas Dalmatine, ni u istoj našoj otačbini nemožeš svima ugoditi istim naréčjem. Ovo jur davno kaza Karaman u knjizi »Considerazioni«, kada preporučivaše Dalmatinom staroslovinski jezik protiva pučkomu, kojga opet pop Roza branjaše. Jesi li po slabosti ljudskoj opojen slavoljubjem, otvoreno ti je široko polje, za moći zadosta učiniti tomu prirodnomu nagonu, koi inače nebi na uzkome prostoru dalmatinskih medjah mogao zadovoljiti. Čuj naposlě neumèrloga Obradovića, koi u nekoj svojoj knjizi veli: »jezik ima cěnu od koristi, koju uzrokuje; a koi može više koristiti nego obšti cěloga naroda jezik.« — Ja mněm dakle, ovaj obćeni ilirski jezik neka u knjigah i u pismu kraljuje, a posebna naréčja nek i u naprědak živu slobodno u kućah, i u pučkom govoru. Ugled su nam Talianci. Imaju tolika nareéčja, koliko mal ne reći, obćinah; ma kada pišu, služe se jednim jezikom. Radšto i kod nas to isto biti nemože? A kako bismo to dostanuli? Veoma lahko. Naša slovnica žive u ustih cěloga ilirskoga puka. Što ovoj živoj gramatici je shodnia naša pisana slovnica, ovo je to bolje.

Iz ovoga slědi, da ilirski spisatelj dužan je znati ne samo naréčje dalmatinsko, da li i ostala ilirska. Učeći mi Dalmatini ova naréčja, naći ćemo u njima puno lěpih rěčih, kojim do danas neznadjasmo ni imena, nego ih nazivasmo po talianski; naći ćemo rěči od znanjah, zanatah i t. d. koje su kod ostalih Ilirah davno jur primljene, i koje točno odgovaraju svomu značenju. U ovakvom slučaju uzmimo od njih one rěči, koje mi nemamo, a neodbacivajmo, što nam se s početka čini novo, ma u samomu dělu je naše starine, praveći bez potrebe nove ter jošte směšne rěči, čim se samo smetnja i oddvojenje poradja. Ali ovu istu dužnost trěba da imaju i ostali Iliri prema nama, učeći i oni naše naréčje; jer je poznato, da kod nas mnogo (a može biti više nego u ikom južnoslavenskom naréčju) imade čistih izvornih rěčih, koje davno izměnuše se s tuđimi kod ostale ilirske bratje. Omer i Dante znaš li kako dadoše formu i sastav, pèrvi gèrčkomu, drugi talianskomu jeziku? Uzimajući iz svakoga naréčja što je najbolje, — biser i drago kamenje; — jer dobro znadjahu ovi veliki umovi, da naréčja jesu manje ili više nemoguća izraziti čisto i pravilno naše misli. Zašto da i kod nas to isto nebude? Bit će ako Bog da!

(Ulomak iz članka Božidara Petranovića »Jezikoslovje Ilirsko-Dalmatinsko«, »Danica ilirska«, br 11, 12 i 13/1841; izbor Branke Prpa-Jovanović)

С А Л О

А В Б Е Д О Г А Ђ Р А

А И Б О

ЈЗБУКОПРОТРЕС.

753.

У Будиму Граду.

1810

льива и сложена показую или недостатак и несовершенство азбуке; или немарење и дремање, или предисуд и заблуду Писменника народа; или све то скупа.

Колико Сербльи за єзик свой требую писмена?

И ово мало, што смо довде о писменама рекли, може нам довольно бити, за моћьи по намѣри азбуку нашу протрести. Нити нам є више от потребе, разве да гледамо, коликоверстна она имаде писмена. Како то видимо, казати тьеже, и ком су из медьу ньи єзику нашем нужна; єли кое манька, или може бити савише єст; како и поисправиће, него што є обично, такови употребљење. Ово є пак та буквица наша: а б в г д е ж ѕ з и і к л м н о п р с т ѹ ѵ ф х ѿ ц ч ш щ ъ ы ь ѣ є ю ѧ ѩ ѫ ѵ.

JEZIČNA REFORMA SAVE MRKALJA: »Salo debeloga jera libo azbukoprotres« (1810.)

Stijepi Obadu, u benkovačkom kraju, otvorenijem utjecajima, krumpir se uvodi tridesetih godina 19. stoljeća, kao i dud , a pisac dodaje: »Zemlja se obrađuje primitivnim sredstvima za rad, primjerice, plug kojega vuku dva vola, trokraka motika, za svaku vrstu kopanja i za sjetvu, mašklin ili trnokop za krčenje terena, srpić za obrezivanje vinograda i maslina, srp na dugom štapu za rezanje grmlja i živica, sjekira za sječu drva i sjekirica za sječu na panju korijenja žitarica.«

Tako u samom Benkovcu, kao izrazito ruralnom ambijentu Ravnih kotara, na 192 stanovnika 1826. godine (152 pravoslavne i 40 katoličke vjere u 36 porodica) ima trideset volova, četiri bika, 46 krava, dvanaest teladi, četiri konja, jedan pastuh, osam kobila, jedno ždrijebe, dvanaest magaraca, 74 ovna, 630 ovaca, 211 jagnjadi, 160 koza i 23 svinje. Iz toga je očito da je i tu, gdje ima razmjerno najviše plodne zemlje, privređivanje još više vlaško nego ratarsko.

I Habsburška Monarhija i Francusko Carstvo nastoje što je moguće više iskoristiti vojni potencijal Dalmacije, osobito njezina kontinentalnoga dijela. Dok u toku prve austrijske uprave ni u krajiškom sistemu, nasljeđenu od Mletačke Republike, nema znatnijih promjena (osim što se 1799. stanovništvo odvodi u rat protiv Francuskog Carstva), francuske vlasti dijelom mijenjaju zatečeno uređenje uvođenjem teritorijalne obrane (precizno: »forza territoriale«), koju u načelu čine muškarci u dobi od osamnaest do šezdeset godina, sposobni za oružje, pored pandura ili serežana.

Caru u Pariz

Maršal Marmont, u toku svoga službovanja u ilirskim pokrajinama, nastoji uvesti vojnokrajiško uređenje prema obrascu habsburške Vojne krajine u kontinentalnoj Dalmaciji. Habsburške vlasti zadržavaju teritorijalnu obranu, dajući joj osim vojnih i neke upravne i sudske ingerencije. Obnavljaju statuse kolunela

i serdara, kao zapovjednika pandurskih jedinica. Čitav sistem zadržan je do 1850. godine. (Šime Peričić)

Za druge austrijske uprave Dalmacija obuhvaća osim Zadarskog i Splitskog i Dubrovačko i Kotorsko okružje. Tim se uveliko mijenja srpska/pravoslavna situacija u pokrajini. U 1831. godini, naprimjer, Srbi su 33,66 posto stanovništva u Zadarskom, 9,28 posto u Splitskom, 0,55 posto u Dubrovačkom i 56,51 posto u Kotorskom okružju, a 1843. godine od 387.194 stanovnika katolika je 310.545 (80,20 posto), pravoslavnih 75.574 (19,52 posto), unijata 489, Židova 560 i protestanata 26.

Umjesto jednog, sjevernodalmatinskog težišta, Srbi u Dalmaciji imaju dva težišta, s Bokom Kotorskom, koja se međusobno uveliko razlikuju. Dok je prvo »morlačko«, s jedva nešto urbanoga stanovništva, drugo je u mnogo većoj mjeri urbano i vrlo poduzetno u svome gornjem sloju, otvoreno prema svijetu, itd.

Iako je s prvom austrijskom vlašću Gerasim Zelić potvrđen za »general-vikarija«, nisu uspjela njegova nastojanja da se u Dalmaciji ozakoni eparhija i pridruži Karlovačkoj mitropoliji, što i jest jedan od glavnih razloga Zelićeve podrške sjedinjenju Dalmacije s Hrvatskom.

Tek s francuskom vlašću u Zadru se održava crkveno-narodna skupština sa četrdest predstavnika iz Dalmacije i Boke, koja pod Dandolovim predsjedanjem donosi odluke o osnivanju eparhije, konzistorije, bogoslovije, o pitanju jurisdikcije, o uređenju parohija, manastira itd. Potom skupštinska delegacija, sa Zelićem na čelu, odlazi u Pariz caru Napoleonu I. 1809. godine, koji je u toku dužeg boravka prima tridesetak puta! (episkop Stefan) Car je očigledno imao dalekosežne planove s pravoslavljem u jugoistočnoj Evropi.

Episkopom je imenovan Venedikt Kraljević, a njegovim vikarom u Boki Zelić 1810. godine.

Svjetovna inteligencija

S obnovom austrijske uprave počinju i nastojanja za crkvenim sjedinjenjem/unijom u Dalmaciji, koja u valovima traju do 1841. godine, na mahove vrlo brutalno, s jakim otporima pravoslavnih vjernika (uključivši i atentate 1821. i 1834., kojima slijedi represija masovnih razmjera) i na kraju s fjaskom vladine politike i krajnje ograničenim učincima u područjima Drniša i Vrlike. U otporu je osobito djelotvoran episkop Josif Rajačić (1829.-1834.), koji u Šibeniku otvara »klerikalno učilište« (1833.-1864.), u kojem se školuje 186 đaka, čime su zadovoljene brojne potrebe i crkava i srpskih vjerskih škola.

U to doba u srpskim primorskim općinama nastaju i jezgre svjetovne inteligencije. U tom krugu izdvaja se Božidar Petranović, kao intelektualac iznadprosječnog obrazovanja, koji svojom djelatnošću integrira iskustvo procesa i srpske i hrvatske nacionalne integracije. Pokreće almanah »Ljubitelj prosvještenija« na slavenosrpskom jeziku (1836.), koji oblikuje srpsku nacionalnointegracijsku ideologiju u Dalmaciji i istodobno odlučno podržava Gajeva jezična i kulturna shvaćanja, kao rijetko tko u Dalmaciji.

18

Svjesni uzaludnosti žrtvovanja

S posljednjim habsburško-turskim ratom (1788.-1791.) počinje mnoštvo novih ratova protiv revolucionarne Francuske i Francuskog Carstva, koji će s kraćim prekidima trajati do 1815. godine. Za toga razdoblja krajiško društvo podnosi najveće gubitke jer se vatrena moć sve mnogoljudnijih armija silno povećava, kao što se usavršava i umijeće vođenja ratova, čemu se habsburška vojska u cijelosti sporije prilagođava, a krajišnici, koji čine trećinu do četvrtinu njezina sastava, još sporije. Nerijetko izuzetna hrabrost krajišnika, koja do danas ostaje među antologijskim primjerima »austrijskog patriotizma« (obrana Malborghetta i Predila 1809. g.), ipak djeluje pomalo anakrono kada se tisuće, čak deseci tisuća drugih na raznim zaraćenim stranama predaju u ropstvo, kada su dezertiranja epidemičnih razmjera.

Zapravo, nezadovoljstvo krajiškom vojnom moći vrlo je rašireno u habsburškim vojnim vrhovima jer regularne, pretežno linijske krajiške jedinice, rijetko kada postižu takvu taktičku uvježbanost kakvu imaju regularne, u suštini profesionalne vojne jedinice. Dalje, pretvaranjem lakih krajiških jedinica iz predmilitarizacijskog razdoblja, vičnih stoljećima ukorijenjenim načinima ratovanja, u regularno »muštrane«, krajišnici gube svoje najveće vojne vrijednosti u doba kada francuske revolucionarne armije na znatno višoj tehnološkoj razini uvode upravo takve vrijednosti, s izuzetnim učincima.

Unatoč vrlo uočljivu pomaku s premoći stočarstva na premoć ratarstva, ekonomika zatvorenoga krajiškoga prostora, u njegovu veliku dijelu, ne izbjegava ni dalje učestalim godinama gladi, ljudskog iznurivanja i sl. Unutrašnje krajiške službe u regimentama, krajiške službe na kordonu prema Turskom Carstvu, smotre i vježbe u mirnim razdobljima »gutaju« stravične količine vremena »upisanog«, tj. odraslog muškog stanovništva, sposobnog za nošenje oružja, s krajiškim rasporedom, da privređivanje i tada najvećma ovisi o ženama, najstarijima i najmlađima. U ratnim razdobljima krajiška ekonomika je nerijetko u kolapsu, osobito u neplodnijim dijelovima Hrvatske krajine.

SRPSTVO I HRVATSTVO U SURADNJI: Ognjeslav Utješenović Ostrožinski

U tome i jest glavni razlog što se poslije mnogobrojnih reformi »odozgo« u krajiškom sistemu, koje okončavaju s fjaskom kantonalnoga sistema u jozefinsko i postjozefinsko doba, od početka 19. stoljeća ulazi u reforme »odozdo«, s ambicijom da se promjenama u vlasničkim odnosima u vojnokrajiškom sistemu u korist kućnih zadruga, sa širenjem prostora za robnonovčane odnose, ubrza razvoj krajiške ekonomike i istodobno pojača vojni potencijal krajišnika. U tom je smislu i proglašen »Osnovni krajiški zakon« (1807.), s više podzakonskih akata koji su mu slijedili sve do donošenja novog zakona 1850. godine. Proglašenju Zakona slijedi epizoda Vojne Hrvatske (1809.–1813.), u toku koje je šest prekosavskih regimenti Hrvatske krajine u francuskom podaništvu, u ilirskim pokrajinama.

Iako epizoda kratko traje, njezini su učinci izuzetno veliki. Prvi put jedan dio Vojne krajine, po općemu mišljenju, najvredniji u vojničkom smislu, najukorijenjenije habsburške lojalnosti, mirovnim je pregovorima predan jednoj drugoj sili, k tome »bezbožnom« Francuskom Carstvu. Rijetko kada krajišnici imaju priliku tako drastično biti svjesni svoga službeničkoga statusa i uzaludnosti svoga žrtvovanja.

Sve veće zaostajanje

Francusko Carstvo, poslije mnoštva nedoumica u vezi s upotrebljivošću krajiške vojne sile, koristi je u cijelosti i u ilirskim pokrajinama i izvan njih, širom Evrope, s golemim gubicima, osobito u Rusiji 1812. godine. Ta tragična epizoda u procesu »iskoračivanja« iz tradicionalnoga krajiškoga sistema vrijednosti, u oblikovanju modernih, nacionalnih senzibiliteta 19. stoljeća nesumnjivo je vrlo značajna.

DRAŠKOVIĆ O PRAVOSLAVNIMA U HRVATSKOJ

Na svršetku riečih mojih opominjati vas moram, da ne zaboravite na bratju našu bogoštovja staroga (tj. pravoslavne – nap. D. R.), koji osobito u naših kraljevinah prijašnjih rimskomu bija. I u mađarskim puno toga bogoštovja i malo manje od katoličkoga imade. Ova vjera tekar u ljetu 1790 uzakonjena jest. To jest vrlo potribito bilo, ele imenom tekar se to ovršava, jere starovjerci vrlo malo u časti se uvedu. Vladike nihovi slabe prihodke imadu, i naravsko ne mogu bez neviđa bratju svoju rimsku mlogo bolje uprćenu gledati, nit nijma možno biva mlado sveštijenje pristojno naučati. Odkle dolazi, da popovi bez nauka jesu, zarad slabog pako prihotka, z rukotvorom se hraniti moradu, indi časa, ako bi i tili, za učenje ne imadu. I takoviem ravnanje i upućenje puka u ćudorednosti i posluhe predano jest!

Črez ova i mlogo druge manje krivde uvriježeni ranu u srcu davna nose svi mali i veliki sveštenici staroga zakona, iz koje rane naravski se mora roditi želja drugoga gospostva dočekati, u kojem nima bolja pravica da bidne. Sovjetete se daklje s Mađari ob tim velikovrsnim ulo-

ženju, i svitujte, da se ljudi bistriji ove vjere bliže vas podignu, da nim se ne samo pravica, nego i milota učini, i oni črez ljubodarja države nju obljube, jere inače puk, koji oruđe hierarhevno vladikov i popov jest, danas sjutra teško svoje glavare osvietiti može, ako udes moguće prominbe političke prije obštinskog rasvietlenja dovede.

Popravki tako duboki ćudov celega puka rištjanskoga ne učiniše nit u jednom, nit u desetak ljetah. Tome treba vrime jednoga pokolenja; i za oto skoro valja početi i s tim od preda, da predsuđe u puku razvalite, da vira naroda čini, koje predsuđe sveštenstvo davna vrlo z matranjem na daleka vrimena obzirno uvelo jest. Ako se to u početku svrši, i svakome poleg tegote pameti i vridnosti jednako kao u drugih virah časti i pravica podieli, i popom nauki i pomoć dade, onda će velika pogibelj prestati, i vrime će se oviem nakanom vladevstva manje rane samo izličiti.

(Grof Janko Drašković, »Disertacija iliti razgovor darovan gospodi poklisarom...«, Karlovac 1832.)

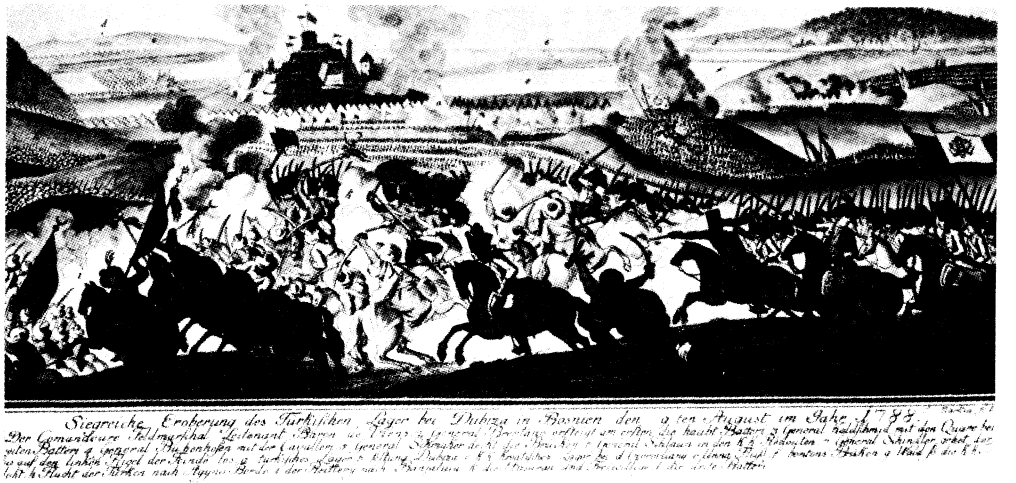
OBRADA TLA U KARLOVAČKOM GENERALATU (1835.)

Ova Krajina nije baš prikladna za zemljoradnju. Stijene Velebita sad su u najvišim područjima gole jer su tu šume nepažljivo opustošene. Iako se još po srednjim visinama mogu naći šume, a gdjegdje i pogodni pašnjaci, ipak čak i u dolinama, na pješčanoj ili vapnenačkoj podlozi, bolje obradivo tlo duboko je samo nekoliko pedalja.

U neplodnoj Lici često pedalj-dva humusa jedva skriva vapnenačko stijenje ili pješčano tlo, a pojas od 1462 jutra (nazvan Rudajica – dolina između Ploče, Metka i Mogorića) obrastao je samo s paprati. Mazinska dolina suha je i ogoljela; Popina još pustija, kao i mnoga druga pustolinska područja. Posve je drugačije područje doline Zrmanje, Korenice, Krbave, Brinja, Jezerana, Josipdola, koje je priroda više obdarila. Plodna se zemlja šire proteže na sjeveroistoku jer Slunjska pukovnija ima većim dijelom tlo od gline i ilovače. (...)

Krajišnik gnoji samo zemlju ili vrt u blizini kuće (zvan potkućnica) i zasije ih kupusom i krumpirom, a kad ima potrebna gnoja, onda gnoji i polja u blizini, koja se svake godine zasiju kukuruzom. Nasuprot tome, udaljena zemlja rijetko se gnoji, zbog nedostatka gnojiva, pa se gnojenje nadomještava ugarom, koji traje nekoliko godina.

(Franz Fras, »Cjelovita topografija Karlovačke vojne krajine«, Gospić 1988.)

DOBA VELIKIH GUBITAKA: Dubički rat (1788.-1791.)

U razdoblju od 1815. do 1848/49. godine, usporeni se razvoj krajiškoga društva nastavlja, ali sa sve uočljivijim zaostajanjem za hrvatsko-slavonskim provincijalom, u globalnim relacijama. Krajiški prostor, koji odvaja provincijalnu Hrvatsku od provincijalne Slavonije, provincijalnu Hrvatsku od Dalmacije, ključni je činilac ne samo upravnopolitičke i nacionalne integracije nego i privredne.

Zatvorena je krajiška privreda u tom smislu glavni činilac usporavanja (proto)modernizacijskih procesa čitava hrvatskoga prostora, najvećim dijelom na vlastitu štetu. Naime, osim vojnokrajiških obaveza, krajišnici, kao »slobodni« seljaci, na početku 19. st. plaćaju šesnaest neposrednih i jedanaest posrednih poreza, udovoljavaju državno/erarskoj i općinskoj raboti (koja se terminološki mijenja u »rad« zakonom iz 1807. godine, što je vrhunski izraz socijalne mimikrije) izuzetno velikih razmjera, s mnogo manje mogućnosti zaštite od zloupotrebe nego u provincijalnim dijelovima Hrvatske i Slavonije i s mnoštvom nezakonitih, prisilnih obaveza prema oficirima u kompanijama/satnijama i regimentama/pukovnijama.

Dalje, prema računu jednoga od najiskusnijih funkcionara u Dvorskom ratnom vijeću von Pidolla, npr. 1845. budžetski deficit u habsburškoj Vojnoj krajini iznosi 340.182 forinte, pored 2,053.774 forinti prihoda i 2,393.956 forinti rashoda. Pritom su posrijedi isključivo prihodi i rashodi vojne blagajne (»Militär-Kassen«), a krajiški prostor ostvaruje i prihode u komorskom poslovanju, koji 1840. g. (posljednji dostupni za von Pidolla) iznose 1,073.670 forinti, što znači, približno, da se samo na taj način iz krajiškog prostora odlijeva 733.488 forinti!

I Hrvati i Srbi

Kada se tome doda da je krajiška vojska najjeftinija za državu (i to daleko najjeftinija), što znači da krajišnici sami snose velik dio troškova vlastite službe, da se u tom (proto)modernizacijskom razdoblju inače ograničena krajiška novčana masa odlijeva za kupnju proizvoda, obrtničkih i manufakturnih, koji se ne proizvode u Vojnoj krajini, jasno je da se u dugome povijesnom trajanju, od sredine 18. stoljeća dalje, privredno unazađuje krajiški prostor u relativnom smislu. Puni će se učinci toga osjetiti s ukidanjem vojnokrajiškog sistema i u Hrvatsko-slavonskoj krajini od ilirskog pokreta toliko željenim sjedinjenjem s banskom Hrvatskom i Slavonijom.

U suštini, jednake posljedice takva stanja snose i Srbi i Hrvati u Vojnoj krajini. Prema Fenyesu, u Hrvatskoj krajini 1840. godine ima 258.454 Hrvata (51,80 po-

SUCI KOJI NISU ZNALI HRVATSKI

Na mojim izletima u Vojnu krajinu nisu mi se krajiške prilike činile baš mnogo gorim nego, u mnogom pogledu, čak i boljim od onih u »provincijalu« – tako su graničari zvali civilnu Hrvatsku. Istina, bila je to politička anomalija, da je u Krajini stajalo cijelo pučanstvo – muškarci, žene i djeca – i svi staleži – kler, građani i seljaci – pod vojnom upravom. No despotizam komandanta pukovnije smatralo se već nečim, što se samo po sebi razumije, pa ga se lakše podnosilo nego samovolju autonomnih županija. Osobne i političke strasti bile su u županijama i zakon i pravo.

Takvo stanje bilo je još znatno pogoršano time, što je u ugarskom zakonodavstvu vladao strašan kaos, koji je svako pravo činio nesigurnim. Ugarsko običajno pravo, koje je kodificirao veliki pravni učenjak Stjepan Verbőczi, bilo je kasnije zaključcima državnog sabora na tako raznolik način i s toliko suprotnosti mijenjano, da se ni najučeniji ni najoštroumniji pravnici nisu mogli složiti u primjeni najosnovnijih pravnih propisa. U Vojnoj krajini vrijedili su austrijski građanski zakonik iz godine 1811. i sudski postupnik cara Josipa II., zatim, austrijski vojni kazneni zakon i kazneni postupnik carice Marije Terezije. To zakonodavstvo sigurno nije predstavljalo vrhunac pravničke mudrosti i čovječnosti, no, pružalo je unutar svojih uskih granica dosta pravne sigurnosti, koje u civilnoj Hrvatskoj nije bilo. Pučanstvo se tužilo jedino na težinu vojnog kaznenog zakonika, i to zato, jer su auditori (vojni suci) bili svi od reda stranci, koji nisu znali hrvatski, pa su s narodom morali saobraćati putem domaćih tumača. Tumači su redovno veoma slabo znali njemački. Bilo je zbog toga na sudu smiješnih prizora, zbog kojih su se prisutni slatko smijali, no to je nepoznavanje jezika bilo veoma ozbiljna stvar. Nemogućnost sporazumijevanja između auditora i tumača mogla je optužnika stajati slobode, imanja, pa čak i glave.

U krajiškoj upravi, međutim, moglo se zbog njenog neprekidnog dodira s narodom namjestiti samo domaće ljude. Ta je uprava u usporeñenju s ugarsko-hrvatskom onog vremena bila upravo odlična. U mjestima, gdje je bio pukovnijski štab, nalazile su se »normalne glavne škole«, a u sijelima kompanije pučke škole. U tim školama nije valjalo, što je obuka bila isključivo njemačka; djeca su morala učiti čitati, pisati, računati i vjeronauk na njemačkom, i to još prije nego su taj jezik naučili. Bilo je jasno kao sunce, da uspjeh nije mogao biti gotovo nikakav, no njemački je bio jezik vojske, a cijelo pučanstvo Krajine je spadalo pod vojsku. U svakoj pukovniji bila je bolnica i pukovnijski liječnik, a u svakoj kompaniji podliječnik. Ceste i mostovi u Vojnoj krajini bili su dobro izgrañeni i lijepo držani u redu, dok su u civilnoj Hrvatskoj bili neizmjerno loši, tek nešto malo bolje bile su glavne i zemaljske ceste. Svilogojstvo je bilo u Krajini službeno naređeno i davalo je izvrstan proizvod. U Hrvatskoj se gusjenice hranilo dudovim lišćem s divljeg neoplemenjenog drveta, pa je svila bila odlične kakvoće i u višoj cijeni od talijanske. Šumarstvo u Krajini bilo je dobro uređeno, a voćarstvo se unapređivalo. Poljodjelstvo se gajilo, gdje je bilo podesne zemlje, na primitivan način, ali marljivo; prirod nije svagdje bio dovoljan da se prehrani pučanstvo.

U otočačkoj i ličkoj pukovniji, gdje je pučanstvo bilo u cijeloj Krajini najljepše i najsnažnije, ne dopuštaju Kapela i Velebit da se posvuda zemlja obrañuje, i tamo često ima gladi. Uostalom, svaka je kompanija imala svoje žitno skladište, pa je bilo zalihe bar za prvu nuždu. Vlada je nametala graničarima teške dužnosti, no ipak se barem u mirno vrijeme brinula za materijalno blagostanje i nije suviše tlačila narod porezima. Uprava je bila jeftina; sastojala se iz upravnog kapetana za područje cijele pukovnije, natporučnika za područje kompanije i nekoliko podoficira dodijeljenih za pisare. Na taj način pokrivali su se primici i izdaci, pa je čak iz viškova stvoren »graničarski proventni fond«, u kom je bilo već više miliona forinti.

Kao što je na narod u civilnoj Hrvatskoj u moralnom pogledu slabo djelovala ustanova kmetstva, tako je u Krajini vojnički režim imao veoma rñav uticaj na pučanstvo, kojim je upravljao. Tako demoralizatorno djeluje svaki apsolutizam, koji, svijestan svoje moći, misli, da može preći preko svih moralnih i pravnih ograda. Kao što je u civilnoj Hrvatskoj bio vlastelin, tako je u Krajini oficir bio muž sviju žena koje bi mu se svidjele. Ako se muž nije htio izložiti najokrutnijim progonima, morao je šuteći podnositi sramotu, koja mu je prijetila ili već bila učinjena. U svakom slučaju zapriječiti nije mogao ništa. Naš susjed, grof Janko Drašković, donio je sa sobom iz Pariza veoma iskvarene običaje i bio je blagoslovljen cijelom četom kćerka, što su mu ih rodile njegove kmetice. Bile su one sve od reda veoma lijepe, a ostale su ih seljakinje zvale »groficama«.

Još je gore stvari izvodio neki pukovnik slunjske pukovnije, Knöhr. Poznavao sam njegovog štićenika, nekog podoficira, koji je morao putovati po pukovniji i birati za pukovnika najljepše vojničke žene. Pukovnik Knöhr uredio si je pravi pravcati harem, u kom je uvijek bilo pet do šest mladih ljepotica. Kad bi nekoliko tjedana tamo provele, poslali bi ih kući, da se napravi mjesta za nove. Kako je Knöhr uživao u Beču visoku zaštitu, to se brigadni i divizijski general nisu usudili da naprave kraj toj sramoti, koja je istom onda prestala, kad je Knöhr postao general i otišao iz Karlovca.

(Imbro Tkalac, »Uspomene iz Hrvatske...«, Zagreb, 1945., 245-248)

sto) i 240.493 (48,20 posto) Srba, a u Slavonskoj krajini 127.326 (49,44 posto) Hrvata i 122.853 (47,70 posto) Srba. Međutim, kako u Hrvatskoj i Slavoniji u cijelosti (provincijalnoj i krajiškoj) u to doba živi 1,075.627 (66,99 posto) Hrvata i 504.179 (31,41 posto) Srba, jasno je da su u modernizacijskom smislu inače loši učinci vojnokrajiškog sistema u hrvatskim zemljama još teži za srpsku etničku zajednicu u njezinim granicama jer je u mnogo većoj mjeri nego hrvatska etnička zajednica u granicama vojnokrajiškog sistema. Odnos Srba u Hrvatskoj i Slavoniji prema ilirskom pokretu (1835.-1848.) i prema revoluciji 1848/49. godine nužno je osmišljavati i iz te perspektive.

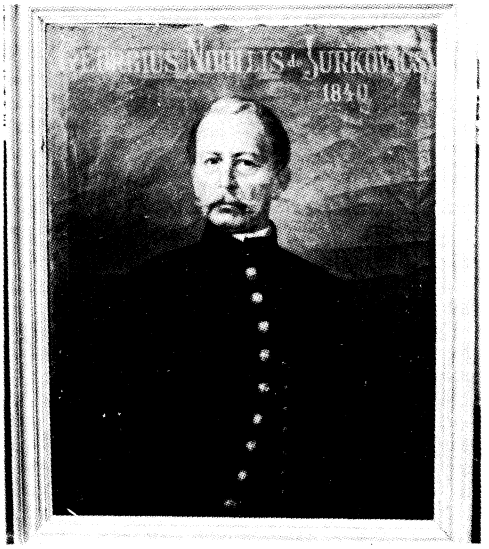
19

Prema modernoj naciji

Temeljno je obilježje procesa srpske nacionalne integracije njegova policentričnost. Proces koji počinje potkraj 18. i na početku 19. stoljeća i koji je suštinski završen na kraju 19. i početku 20. stoljeća u različitim razdobljima i na različite načine, s raznovrsnim društvenim činiocima, integrira srpski etnički prostor. Čitav taj proces nerazlučiv je od globalnijega povijesnog procesa modernizacije tradicionalnih zajednica u srednjoj i jugoistočnoj Evropi, kao epohalnog fenomena, u kojem je srpska etnička zajednica samo jedan od činilaca, izmiješanih s mnoštvom ostalih, a osobito s Hrvatima.

Srbi u hrvatskim zemljama vrlo rano ulaze u modernizacijske i nacionalno-integracijske procese, već potkraj 18. i na početku 19. stoljeća, ali i kasno iz njih izlaze, potkraj toga razdoblja. U mnoštvu razloga nužno je dva izdvojiti. Prvi je izuzetno produžena »blokiranost« pretežnoga dijela srpske etničke zajednice u vojnokrajiškom sistemu, definitivno do 1881. godine. Drugi je također izuzetno velika disperziranost srpskog etnosa širom većeg dijela hrvatskih zemalja, s tim što su najveće njegove koncentracije u modernizacijski marginalnim ambijentima.

I u jednom i u drugom smislu Srijem je suštinski važna iznimka. Potkraj 18. i u toku prve polovine 19. stoljeća Srbi su u njemu i dalje apsolutna većina stanovništva i u provincijalnom i u krajiškom dijelu. U njemu je najveći dio srpskoga

SRPSKO NOBILITARNO GRAĐANSTVO U HRVATSKOJ: Đuro pl. Jurković i Katarina Jurković (rođ. Petrović)

građanstva u Hrvatskoj i Slavoniji, koje u različitim privrednim djelatnostima (a ne samo ponajvažnijoj trgovini) participira u magistralnim prometnim pravcima istok-zapad i sjever-jug. U njemu je kao u jednom od najplodnijih dijelova čitava prostora, razvijenih vlastelinskih gospodarstava, uveliko uključenih u robnonovčane odnose, najbrže i raslojavanje srpskoga seljaštva.

U Srijemu je i osjetno najveća koncentracija moći srpskoga pravoslavlja u čitavoj Habsburškoj Monarhiji (mitropolijsko središte u Karlovcima i fruškogorski manastiri). U tom su prostoru i najjači srpski obrazovni i kulturni centri. U etničkom smislu svojevrstan je epicentar jer je komunikativno otvoren i prema drugim dijelovima srpske etničke zajednice, neovisno o državnim i ostalim granicama.

Kako se modernizacijskim procesima oblikuje i niz drugih, prostorno disperziranih, ali prometno i interesno povezanih srpskih urbanih jezgara, valja imati na umu da srijemsko i, treba dodati, istočnoslavonsko težište procesa srpske nacionalne integracije u hrvatskim zemljama potkraj 18. i u toku prve polovine 19. stoljeća bez te mreže srpskopravoslavnih općina između Zemuna, Vukovara i Osijeka na istoku i Rijeke i Trsta na zapadu ne bi ni imali svoj zbiljski povijesni smisao.

Razmjerni udio srpskoga građanstva u slobodnim kraljevskim gradovima, trgovištima, itd. zapadno od podunavske okosnice redovito je vrlo nizak i ograničena je učinka u inicijalnoj fazi srpske nacionalne integracije jer su u toj fazi u načelu suštinski važne integracijske jezgre. Analiza rada Temišvarskoga sabora 1790. godine, s istaknutim udjelima, najprije Osječana, Vukovarčana i Zemunčana, a potom i Požežana, Pakračana te Karlovčana i Zagrepčana, najsugestivnije rekonstruira inicijalnu fazu.

Zazorno i samo srpsko ime

Poslije definitivnoga sloma prosvijećenog apsolutizma, poslije smrti Leopolda II. (1792.), a osobito s početkom prvoga srpskog ustanka (1804.-1813.), s negativnim oficijelnim odnosom spram bilo kakva nacionalizma (koji izravno budi revolucionarne, »jakobinske« asocijacije), u Habsburškoj Monarhiji je zazorno i samo srpsko ime, i to na način na koji to nikada nije slučaj u toku 18. stoljeća i istodobno na način na koji će to često biti slučaj u 19. stoljeću.

Otuda se inicijalna faza srpske nacionalne integracije nerijetko »kamuflira« iza naglašenoga pravoslavlja i legalističke ideologije privilegijalnog statusa, što srpsko građanstvo u Hrvatskoj i Slavoniji ne priječi da nerijetko na različite načine podržava ustanak u Srbiji, ulazeći i u izrijekom zabranjene pothvate.

Kada je riječ o srpskom građanstvu u Hrvatskoj i Slavoniji u tom razdoblju, valja imati na umu da je ono znatnim dijelom nesrpskoga etničkog podrijetla, što osim pripadnika ostalih slavenskih naroda pravoslavne vjere (nadasve Makedonaca), uključuje i Cincare i, manje, Grke. Njihovo posrbljivanje, u mnoštvu

POSEBNI KOLORIT SOCIJALNOG ŽIVOTA NARODA

Svima nam je osnovni karakter jedan te isti, svi imamo jedna zajednička srpska predanja, jedan srpski jezik i sva druga glavna obeležja, koja upravo i sačinjavaju srpstvo — narodnost našu. Nu ipak, kao što je fiziognomija dece od istih roditelja uvek bar ponešto različita, tako je i sa socialnim fiziognomijama čitavih pojedinih grupâ jednog te istog naroda. Otud i socialni život srpskoga naroda u karlovačkoj mitropoliji, a posebice u Hrvatskoj i Slavoniji, ima svoju posebnu fiziognomiju, koja se znatno razlikuje ne samo od života naroda hrvatskoga u tim zemljama, nego i od života naroda srpskoga po ostalim zemljama. Taj posebni kolorit socialnog života pojedinih delova naroda našeg, dala je također istorija, s obzirom na prilike mesta i vremena, te geografski i politički položaj naš tokom vremena.

I prema tome: ko hoće da pravilno i valjano shvati ceo današnji socialni i politički život naš, mora temeljno proučiti prošlost našu, ako već ne u detaljima, a ono u svim glavnim i markantnijim crtama. Uz to, mora imati dobro i oprezno, ne samo sociološko nego i psihološko oko; a psihologija mu ne sme biti individualna nego strogo objektivna.

(Radoslav M. Grujić, »Apologija srpskog naroda u Hrvatskoj«, Beograd 1989.)

PJESNIK I VOJNIK: Lukijan Mušicki i Lazar Mamula

slučajeva, podosta je brzo u Hrvatskoj i Slavoniji, u svim onim mjestima u kojima se pored srskopravoslavne općine ne uspijeva stvoriti i druga, redovito grčka.

Budući da je većina članova tih općina statusno i interesno povezana, budući da u suštini zajednički rješavaju pitanja osiguravanja građanskih i vjerskih prava (uključivši i brigu o crkvama i školama), budući da su u njima vrlo česta orođavanja, itd., sama priroda inicijalne faze srpske nacionalne integracije olakšava ne samo akulturaciju nego i asimilaciju.

U takvu tipu prožimanja i nastaju prve srpske novine »Srbskija Novini«, u Beču, 1791.-1792., Markidesa Pulje, a imućni, posrbljeni Cincari među najpouzdanijim su kupcima srpskih knjiga, prije nego što i sami počnu ulaziti u srpsku kulturu kao stvaraoci u toku prve polovine 19. stoljeća.

Fenomeni prožimanja

Takav akulturacijski tip stvaranja jezgara modernog srpskog građanstva glavno je izvorište plurilingvalnosti, čemu je pokretno srpsko građanstvo i inače sklono za cijela novoga vijeka. Iako je ta plurilingvalnost u popularnim predodžbama danas poznata obično u svojim književnim, satiričkim oblicima, njeni su učinci dalekosežni u oblikovanju jedne izuzetno slojevite građanske kulture, koja još nije dovoljno istražena.

U Arhivu Hrvatske, u Zagrebu, sačuvana je zbirka pisama utjecajnoga zagrebačkoga Srbina Nikole Popovića, iz kratkog vremenskog raspona od nekoliko godina, koja svjedoči ne samo o velikoj brojnosti i prostornoj disperziji korespondenata nego i o jezicima na kojima Popović korespondira.

Vrlo su važni i akulturacijski učinci takva tipa nastajanja nacionalnointegracijskih jezgara, uključivši i mentalitetne vidove. Njima se novovjekovne srpske tradicije privrednoga poduzetništva, ukorijenjene u vlaškim sistemima vrijednosti i iskustva, prožimaju s cincarskom vitalnošću, poslovnošću i vrednoćom, ali i (osobito važno) društvenom pomirljivošću, sklonošću saživljavanju sa sociokulturnim ambijentom, itd., što su osobine s kojima je srpsko građanstvo u hrvatskim gradovima moglo participirati i u procesu hrvatske nacionalne integracije, ne gubeći smisao za vlastite interese. Samo tako se mogu razumjeti mnogobrojni fenomeni prožimanja u ilirskom pokretu, i štošta drugo.

U toj je perspektivi shvatljiv velik udio osječkih Srba u procesu elibertacije grada, okončanom 1809. godine, te potonji utjecaj u gradskoj upravi ili udio Anastasa Popovića u stvaranju Prve hrvatske štedionice, kao i u mnoštvu drugih privrednih pothvata. Može se navesti mnogo imena s raznih strana, a njihova zbiljska važnost u hrvatskom društvu postaje najuočljivija u revoluciji 1848/49. godine.

Pokreti i bune

Kada je srpsko seljaštvo u provincijalnom području u pitanju, vrlo je uočljivo da je prije svega ono obuhvaćeno nizom pokreta i buna na početku 19. stoljeća, koje vremenski koincidiraju sa srpskim ustancima, obuhvaćajući prostor od Srijema do Moslavine. Iako su i srpski ustanci po svome socijalnom sastavu prije svega seljački, njihov je povijesni smisao suštinski drugačiji nego u Srijemu i Slavoniji. U potonjem slučaju premoćan je agrarni smisao buna. Njima je prije svega cilj osnažiti temeljne tekovine urbarijelne regulacije u terezijansko doba i poboljšati uvjete podložništva u vrijeme kada je sve jača težnja vlastelinstava da povećaju alodij, radi osiguranja što je moguće većih tržnih viškova u vrijeme žitne konjunkture, ali i razvoja robnonovčanih odnosa općenito. S tim u vezi raste i rabotno opterećenje podložnika.

Podložnici, Srbi ili Hrvati i Srbi, bune se na Daljskom vlastelinstvu (1805.), na širem srijemskom prostoru (1807.), kada je osim agrarnog vrlo uočljiv i nacionalni sadržaj, potom na Voćinskom vlastelinstvu (1807.) te na Daruvarskom vlastelinstvu (1814.-1815.), gdje je vrlo uočljivo sudjelovanje seljaka obiju narodnosti, te na Voćinskom 1814., 1823.-1824. i 1826., kada taj niz buna, redovito vrlo masovnih, prestaje. Već poslije srijemske, Ticanove bune i bune na Voćinskom vlastelinstvu 1807., poduzete mjere istrage završavaju 1810. s urbarijalnom rektifikacijom, u interesu podložnika.

Ne ulazeći podrobnije u fenomen tih buna, koje je najiscrpnije istražio Slavko Gavrilović, nemoguće je previdjeti povijesni ambijent, ne samo regionalni, u kojem se zbivaju, kao i previdjeti njihove potonje učinke, osobito u Srijemu.

Drastične opreke

Iako su srpsko građanstvo i srpsko seljaštvo u hrvatskim zemljama daleko jedno od drugoga, s ograničenim izuzetkom 1848/49. godine, ne može se previdjeti da u procesu inicijalnoga nacionalnog integriranja Srba u hrvatskim zemljama svoj udio ima i seljaštvo, bar u ambijentu kao što je srijemski. Tako seoski učitelj Andrija Popović, jedan od vođa u Ticanovoj buni, piše ustaničkom vođi popu Luki Lazareviću u Srbiju:

»Gospodine, mi smo ovde, onako kako god vi u Turskoj ustali, svi đipili za zakon i kerst i skupili se kod Ravanice do šest ili sedam hiljada. Ovde imade dosta vojske naše i veće idu iz priko Dunava što su se podigli do 10 hiljada ljudi. Samo molimo vas pošaljite nam 50 ili do stotinu od vaših konjanika, oni koji su pod tokom odiveni i dobri haljina i dobro oružje imadu, da bi se vojska careva uplašila od njih, misleći da ste vi veće odunda udarili pokraj nas, da možemo od Zemuna kako Dunav nosi Varadina uzeti i ako moguće i Oseka osvojiti i naše granice od Save do Dunava imati i tamo gore u Hrvatsku.«

Dakle, odnos između nacionalne imaginacije i nacionalne realnosti drastično je opečan već u inicijalnoj fazi srpske nacionalne integracije u hrvatskim zemljama. S druge strane, urbarijalnim rektifikacijama poslije Ticanove bune zaduženo je seljaštvo cijeloga srijemsko-slavonskoga prostora.

20
Politička ideologija ilirizma

Kada u Zagrebu i drugim urbanim nukleusima civilne Hrvatske, slobodnim kraljevskim gradovima i trgovištima, počinje ilirski pokret kao prijelomna faza hrvatske nacionalne integracije (1835.-1848.), suštinski se mijenjaju hrvatsko-srpski/srpsko-hrvatski odnosi na čitavu njihovu zajedničkome etničkom prostoru, a osobito u Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji.

»Protoliberalistička« politika onih skupina hrvatskog građanstva i plemstva koje su okupljene u ilirskom pokretu na podlozi dosljedne obrane hrvatskih municipalnih prava, ideologija prosvijećenosti koju dijele bez ostatka, predromantičke, a ubrzo i romantičke orijentacije u kulturnom stvaralaštvu, slavizacija i demokratizacija kulture, u povijesti međusobnih odnosa besprimjerna konfesionalna tolerancija ilirskog pokreta, kao i njegova otvorenost prema mogućnostima društvenog i privrednog napretka – općenito utječu na mnogostruko prožimanje između Hrvata i Srba. To je prisutno ponajviše u urbanim ambijentima, u dotad nepoznatim razmjerima, prije svega u Hrvatskoj, Slavoniji pa i Dalmaciji.

DANICA

HORVATSKA, SLAVONSKA I DALMATINSKA.

Rroj 3. U Subotu 21. Sěčnja 1843 Tečaj IX.

Sveta *pravda* nek nam sàrdca veže!
Ne pazimo što bàrbljaju lûde! –
Sladka nek nas ljubav k rodu steže,
Nek nas vodi i zastav nam bude!
M. Topalović.

Stražnji večer.

Bura dûne; zamàrči se
Nebo s oblacima;

OTVORENOST I UZAJAMNOST: Gajeva »Danica«

Novija istraživanja nekoliko autora s mnoštvom potkrijepa upućuju na zaključak da je ilirski pokret opravdano smatrati i prijelomnom fazom srpske nacionalne integracije u hrvatskim zemljama, nasuprot uvriježenim oprečnim stajalištima.

Ipak, suštinski je važno razumjeti da ilirizam nema iste integrativne funkcije u Hrvata i Srba u hrvatskim zemljama, tj. da on različito ulazi u jedan i drugi nacionalnointegracijski proces i da različito iz njega izlazi. Ilirizam se u Srba javlja potkraj 17. i na početku 18. stoljeća, kao posuđenica iz tradicije baroknog slavizma, koja ima i sasvim pragmatične funkcije jer samo takvim legitimističkim pojmom neodređena ili nedovoljno određena značenja najveći dio raseljenih Srba i može biti obuhvaćen jednim imenom.

S tim u vezi najsugestivniji je primjer grofa Đorđa Brankovića, »despota Ilirika«. S druge strane, što je još važnije, ilirsko ime i primjerenu političku ideologiju podržavaju Habsburgovci u toku 18. i dijelu prve polovine 19. stoljeća, kao pojam koji neutralizira i radikalnija shvaćanja hrvatskih municipalnih prava, i srpskopravoslavnoga privilegijalnog prava, i legitimira habsburšku politiku na širem prostoru, uključivši i onaj izvan državnih granica, u jugoistočnoj Evropi.

U tom smislu dijelovi gornjih slojeva srpske etničke zajednice, uključivši i dio srpske pravoslavne hijerarhije, prihvaća habsburško, imperijalno ilirstvo, različito ga prilagođavajući svojim shvaćanjima narodno-vjerskih potreba. Prema tome, bilo kakvo dosljedno poimanje srpskog nacionalnog identiteta potkraj

PRAVOSLAVNI U HRVATSKIM ZEMLJAMA

Nastojeći neutralizirati učinke neizbježnog nacionalnog razgraničenja Hrvata i Srba, sljedbenici ilirskog pokreta na različite načine rješavaju otvorena pitanja, ulazeći manje ili više otvoreno u rasprave sa Srbima unutar ili izvan pokreta. Ivan Kukuljević, odlučni pristalica vjerske ravnopravnosti, u tim je raspravama vrlo odlučan:

(...) Osim Kollára ima u Pešti u sèrbskih svim nam dobro poznatih književnikah. Kod sastanka moga š njimi nisam mogao propustiti, da ih u ime sviuh Hèrvatah neučinim pozorne na to, kako oni pogrèšo postupaju u tome, što su od nekojeg vrèmena počeli upotrebljivati posvuda u književnstvu ime sèrbsko, nazivajući i one knjige, što po Hèrvatskoj, Slavonii, Dalmacii, Istrii itd. izlaze, knjigama sèrbskim i jezik, što se tu govori, jezikom sèrbskim. Prie nèkliko godinah korili su nas oni isti, što smo mi ilirsko ime, koje svima Jugoslavjanima po historii i po dèržavama, koje obitavaju, sa svim pravom prinadleži, upotrebljivati počeli. Sada žele isti ovi književnici jedno ime, koje samo pojedinomu plemenu jugoslavjanskomu, svojstveno je bilo i svojstveno jest, da svime narinu. Valja znati, da narod ili puk naš po čitavoj Hèrvatskoj, Slavonii, Dalmacii, Istrii, kao što i po gornjih naših jugoslavjanskih stranah u sadašnjoj Ilirii sèrbsko ime ni po glasu nepozna, ako izuzmemo sveštenike pravoslavne i one, koji su se od ovih ili iz knjigah to ime poznati naučili.

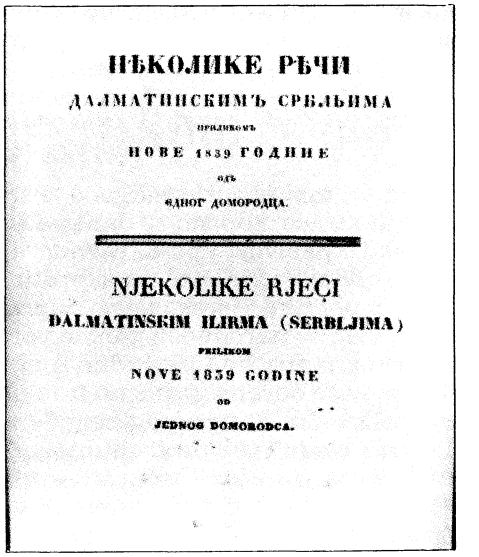
– Da su ipak zato svi pravoslavne vère izpovednici Sèrblji nestoji podnipošto, jer bi onda i Gèrci i Vlasi i Rusi itd., Sèrblji biti morali, kao što nam je i to poznato, da vèroizpovědanje kod nijednoga naroda pojedinim plemenom ime nedaje. Da su pako i mnogi Hèrvati i Dalmatini itd. pravoslavne vère u najstaria vremena bili, znamo iz historie. Što više, iz nje znamo i to, da su se Hèrvati i prie, i u većjem broju naselili medju ilirskom bratjom svojom, nego li Sèrblji, premda su se u ostalom s vremenom u stanovih svojih i mnogo měšali, i uzajamno od jednoga plemena k drugomu preseljivali. Naš jezik što mi govorimo i kojim mi pišemo uprav bi tako nazvati mogli hèrvatskim, kao što ga oni zovu sèrbskim, jer se i od pravih Hèrvatah po južnoj staroj Hèrvatskoj, sěvernoj Bosni, Dalmacii, Slavonii, Istrii, kao što i u dèržavi sèrbskoj i od Sèrbaljah ugarskih govori.

Jezik provincialnih Hèrvatah u stara vremena nazvan: slovenski, nije drugo nego grana podrekla naših Slovenacah. I uprav zato što mi Hèrvati i Sèrblji jedan pučki i književni jezik, a dvoja imena imademo, nemožemo ni nesmemo mi bez uzajemne uvrěde, bez uzajemnog potlačenja i zametavanja jedan drugomu narivati svoje pojedino ime, i morat ćemo ostati kao plemena u imenu razcepljeni, dokle god nepoprimemo jedno tretje obćenito naimenovanje za sve Jugoslavjane. Mnogo su u tom grěšili i grěše još sada nèkoji spisatelji českí i ruski, koji su podělili u svojih dělih sèrbskomu imenu većji okrug, nego li ga ide, i čim su zajedno htěli od Prokopovih Sporah, i nèkojih imanah pojedinih slavjanskih plemenah, gradovah itd. izvoditi to: da ime sèrbsko najstarije ime sviuh Slavjanah, proti čemu bi se veoma mnogo kazati dalo, čemu ovdi prostora nije.

(Ivan Kukuljević Sakcinski, »Pogled u Štajersku, Beč, Peštu i Požun«, »Danica Horvatska, Slavonska i Dalmatinska« XIII/1847.)

TRGOVAC I ZADUŽBINAR: Jovan Bovan

НѢКОЛИКЕ РѢЧИ

ДАЛМАТИНСКИМЪ СРБЉИМА

ПРИЛИКОМЪ

НОВЕ 1839 ГОДИНЕ

ОДЪ

ЈЕДНОГ ДОМОРОДЦА.

NJEKOLIKE RJEČI

DALMATINSKIM ILIRMA (SERBLJIMA)

PRILIKOM

NOVE 1839 GODINE

OD

JEDNOG DOMORODCA.

OD JEDNOG DOMORODCA: Petranovićeva poslanica dalmatinskim Srbima (1839.)

18. i na početku 19. stoljeća, zapravo pretpostavlja oslobađanje od ideologije ilirizma.

Ako je Temišvarski sabor 1790. godine doba vrhunca političke ideologije ilirizma u Srba, habsburško povlačenje iz rata s Turskim Carstvom i još više prvi srpski ustanak u Beogradskom pašaluku, koji u političko-ideologijskom smislu uveliko oblikuju Srbi iz Habsburške Monarhije, marginaliziraju ilirizam u procesu srpske nacionalne integracije. Njegovo produženo trajanje jednim dijelom je izraz političke represije u Habsburškoj Monarhiji poslije Bečkog kongresa 1815. godine, a drugim ima dublji smisao južnoslavenskog, hrvatskog i srpskog otpora mađarizaciji, osobito poslije 1830.-1835. godine.

Najgorljiviji pristaše

U hrvatskim zemljama ilirizam ima i funkciju, iz hrvatske i srpske perspektive, prevladavanja onih tradicionalnih barijera u hrvatskom, staleškom društvu, koje priječe modernizacijske procese, uključujući i procese nacionalne integracije. Pomnom analizom političkih i literarnih spisa iz prijelomnih godina, 1830.-1835., kao što to na hrvatskoj strani radi Nikša Stančić, moguće je uočiti mnoštvo kontroverzi u poimanju hrvatskog etniciteta i nacionaliteta, a s tim u vezi i izvođenja nacionalne ideologije.

Analiza analognih fenomena sa srpske strane također upućuje na mnoštvo kontroverzi. S obzirom na brojnost srpske etničke zajednice u hrvatskim zemljama i njezinu disperziranost širom većeg dijela hrvatskog etničkog prostora (da se ne upuštamo na ovome mjestu u hrvatska izvorišta kontroverzi), ilirizam očito i Hrvatima i Srbima u hrvatskim zemljama privremeno osigurava i legitimističku i obostrano prihvatljivu osnovu rješavanja temeljnih pitanja nacionalnih konstituiranja i oblikovanja modernog društva.

U tom se smislu u vrlo kratkom vremenu prevladavaju cijele epohe u poimanju vjerske trpeljivosti, građanskih prava, pravnih i ekonomskih interesa općenito. Istodobno, mnogi ugledni pripadnici srpskih općina u hrvatskim slobodnim kraljevskim gradovima i trgovištima, privredno ojačali u toku 18. i prvih de-

setljeća 19. stoljeća, kulturno samosvjesniji u tradiciji prosvijećenosti i racionalizma, ulaze u gradske magistrate, postaju gradski kapetani ili suci itd. U to doba u hrvatskoj privredi i kulturi jedva da ima značajnijih inicijativa u kojima ne sudjeluju i Srbi, i to nerijetko i kao najgorljiviji pristaše.

Vjerska ravnopravnost

Samo u tom obzorju moguće je shvatiti dosljedna zalaganja najutjecajnijih hrvatskih iliraca, kao što su Janko Drašković, Ljudevit Gaj, Ivan Kukuljević itd., za vjersku trpeljivost i punu ravnopravnost »domorodaca« obiju vjeroispovijedi.

Tako Ivan Kukuljević na skupštini Varaždinske županije, u listopadu 1846., osuđujući politiku vjerske neravnopravnosti, ističe »kakovih su zaslugah za domovinu, vladu i narodnosti gèrčke věre ispovědnici stekli. U njihovih rukuh stoji veća strana industrie i tèrgovine u našoj dèržavi i Ugarskoj; u njihovoj věrnosti stoji ponajviše obrana granicah turskih i ruskih, kao što je nègda stajala i granica mletačka. Oni su u najpogibeljnija vremena, sa svimi mogućimi silami branili domovinu, vladu i red protiv buntovnikom domaćim i neprijateljem vanjskim; te od njih se je napokon sačuvala sveta naša narodnost«. (Slavko Gavrilović)

U to je doba u biti najmanje postignuto na onom području koje se obično najčešće ističe, tj. na jezičnom, književnom i kulturnom. Hrvati i Srbi se u to doba nedvojbeno kulturno otvaraju jedni prema drugima više nego ikada prije u kulturi gornjih slojeva, građanskih i plemićkih, ali utjecaj jezičnog, romantičarskog shvaćanja nacije i u jednih i u drugih upravo tada stvara pretpostavke za sve potonje konflikte, koji će s jedne strane obnoviti politički prostor u kojem se identificiraju vjera i narodnost, a s druge strane jezik shvaća nadasve kao političko, legitimacijsko pitanje.

Trajnom vrijednošću ostaje oblikovanje novog tipa povijesne svijesti u Srba, koji osigurava prostor za usklađivanje srpskih nacionalnih i hrvatskih društvenih i državnopravnih interesa. U tom prostoru suradnja Hrvata i Srba u hrvatskim zemljama dosiže vrhunac u revoluciji 1848/49. godine.

21

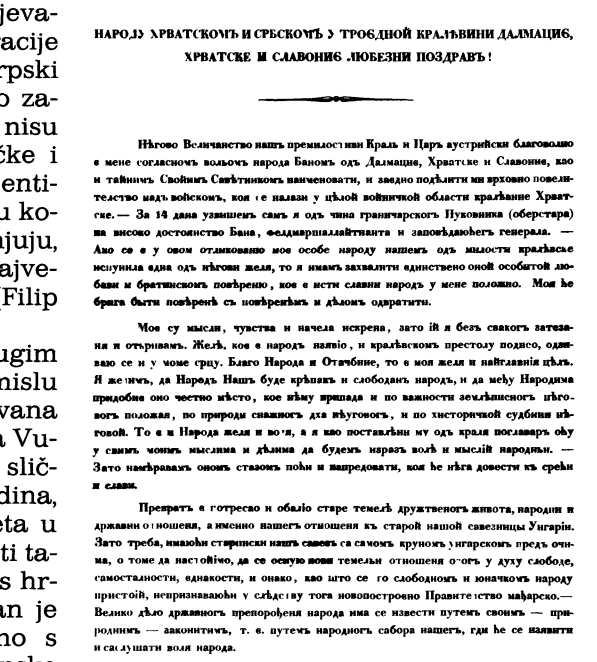
Zastupnici Srbi u hrvatskom Saboru

S revolucijom 1848/49. godine izuzetno velik broj Srba ulazi u hrvatsku politiku na način na koji se to nikada više neće ponoviti. Učinak je to prije svega čitava iskustva stečena u toku ilirskoga pokreta i povjerenja koje je stvoreno između Hrvata i Srba ne samo u nekim načelnim pitanjima nego i u svakodnevnom ambijentu lokalnih zajednica.

Tome najbolje svjedoči ishod u biti demokratskih izbora za hrvatski Sabor 1848. godine, u koji Srbi ulaze u osjetno većem broju nego što je njihov udio u stanovništvu. Oni ne sačinjavaju samo gotovo polovinu saborskoga zastupstva nego su i najbrojniji u onoj skupini zastupnika koja od početka zasjedanja inzistira na radikalnijim rješenjima otvorenih pitanja.

Ulazeći u politiku s pučkom inspiracijom, pretežno s margina staleških struktura, bez dubljeg iskustva u tradicionalnoj hrvatskoj politici, i to u vrijeme kada se s plimom narodnih zahtijevanja oblikuju nove društvene aspiracije u toku proljeća 1848. godine, srpski kandidati u izborima za saborsko zastupstvo u javnosti očigledno više nisu samo pripadnici manjinske etničke i konfesionalne zajednice. U ambijentima kao što je požeški, naprimjer, u kojem se Srbi vrlo usporeno ukorijenjuju, Svetozar Kušević izabran je s najvećim brojem glasova (64,81 posto). (Filip Potrebica)

Sličnih primjera ima i u drugim gradskim sredinama. U tom su smislu možda još istaknutiji primjeri Jovana Obradovića iz Karlovca i Dimitrija Vukovića iz Osijeka. Važnije je da se slično događa i izvan gradskih sredina, tamo gdje utjecaj ilirskoga pokreta u prethodnom razdoblju ne može biti tako velik. U Ogulinskoj regimenti, s hrvatskom većinom krajišnika, biran je auditor Petar Matić, koji zajedno s ostalom dvojicom zastupnika srpske narodnosti, Mojsijem Georgijevićem i Dimitrijom Oreljem, nerijetko istupa s najradikalnijim stajalištima.

НАРОДУ ХРВАТСКОМЪ И СРБСКОМЪ У ТРОЈЕДНОЈ КРАЉЕВИНИ ДАЛМАЦИЈИ, ХРВАТСКЕ И СЛАВОНИЈЕ ЉУБЕЗНИ ПОЗДРАВЪ!

Његово Величанство нашъ премилостиви Краљ и Царъ аустријски благоволило е мене согласномъ вољомъ народа Баномъ одъ Далмације, Хрватске и Славоније, као и тайничъ Свойимъ Совѣтникомъ именовати, и заедно подѣлити ми врховно повелителство надъ войском, кои се налази у цѣлой войничкой области краљевине Хрватске. — За 14 дана узвишеномъ сану и одъ чина граничарскогъ Пуковника (оберстара) на високо достоинство Бана, Фелдмаршаллайтнанта и заповѣдаюћегъ генерала. — Ако се е у овом отликованю мое особе народу нашемъ одъ милости краљевске испунила една одъ нѣгови жеља, то я имамъ захвалити единствено оной особитой любави и братинскомъ повѣренюу, кое е исти славни народъ у мене положио. Моя ће брига быти повѣренѣ съ повѣреномъ и дѣломъ одвратити.

Мое су мысли, чувства и начела искрена, зато ій я безъ свакогъ затезања и отѣрвамъ. Жељ, кое е народъ наявіо, и краљевскомъ престолу подносе, одзиваю се и у моме сруу. Благо Народа и Отачбине, то е моя жеља и найглавнія цѣль. Я желимъ, да Народъ Нашъ буде крѣпакъ и слободанъ народъ, и да међу Народима придобие оно честно мѣсто, кое њему припада и по важности земљѣписногъ нѣговогъ положая, по природи снажногъ духа нѣуговогъ, и по хисторичкой судбини нѣговой. То е и Народа жеља и воля, а я као постављени му одъ краља пославоръ ову у свимъ чинимъ мыслима и дѣлима да будемъ наразъ волѣ и мыслій народньи. — Зато намѣраваамъ оновъ стазомъ поћи и напредовати, коя ће нѣга довести къ срећи и слави.

Преврат е готресао и обалио старе темељ дружтвеногъ живота, народни и државни отношеня, а именно нашегъ отношеня къ старой нашой савезницы Угарій. Зато треба, имаюћи старински нашъ савезъ са самомъ круномъ угарскомъ предъ очима, о томе да настойимо, да се осную новы темельи отношеня онога духу слободе, самосталности, єднакости, и онако, као што се го слободномъ и юначкомъ народу пристоій, непризнаваюћи у слѣдству тога новопостровно Правителство мађарско.— Велико дѣло државногъ препороћеня народа има се извести путемъ своимъ — природнимъ — законитимъ, т. е. путемъ народногъ сабора нашегъ, гди ће се налити и саслушати воля народа.

SLOGA I BRATSTVO: Ćirilički proglas hrvatskoga bana Josipa Jelačića »Narodu hrvatskom i srbskom u Trojednoj Kraljevini Dalmacije, Hrvatske i Slavonije. . .«

Srbi su među najodlučnijim zastupnicima austroslavističke rekonstitucije Habsburške Monarhije (jedan od Jelačićevih tajnika Makso Prica, Nikola Krestić itd.), a Ognjeslav Utješenović piše i »Osnovu za savezno preporodjenje cesarovine austrijske po načelu ustavne slobode i narodne nravstvene jednakosti«, cjelovit projekt federalizacije Monarhije u austroslavističkom smislu, koja ima znatnoga utjecaja u čitavoj južnoslavenskoj politici toga doba. Petar Matić je pristalica još većega osamostaljivanja Hrvatske.

Mojsije Georgijević jedan je od onih koji se zalažu za dosljednije rješenje agrarnoga pitanja, ističući: »Naše vlasti ne smatraju našeg seljaka, niti poštuju u njemu samostalna, od spahiske tutele oslobođenog građana, nego ga još jednako smatraju kao podanika, lišena volje i ustavnijeh prava. Prezirući dušu i razum u narodu naše vlasti ne poznadu drugog sredstva, kojim bi se tom zlu doskočiti moglo, do pušaka i bajoneta.« (Slavko Gavrilović)

Novčani zajam Srbije Hrvatskoj

Ukorjenjenije srpsko građanstvo u hrvatskim gradovima, koje u toku ilirskoga pokreta stječe znatan utjecaj u političkim i privrednim poslovima, u skla-

SVA ZAHTIJEVANJA DALMATINSKIH SRBA

Dubrovnik, 30/18. travnja 1848:

(. . .) 1. Ištemo potpunu slobodu naše crkve, našeg vjeroispovjedanja i sviju naših obreda i knjiga crkvenih.

2. Kako god što se iz našega zakona u rimski bez svake zamerke preći može, tako isto i da se može iz rimsoga i sviju drugi vjeroispovijesti u naše bez svake zapreke preći, ko ima volju.

3. Da naši sveštenici parohijalni budu plaćeni iz državne kase.

4. Ištemo potpunu slobodu naših škola.

5. Da se poviše sviju srpskih škola u Dalmaciji postavi jedan inspektor s platom godišnjom iz erariuma i dva glavna direktora, jedan za okružje Zadarsko i Splitsko, a drugi za Dubrovačko i Kotorsko. Da ova tri čovjeka za sad Episkop s dogovorom narodnim izbere i caru predloži; da ove škole i personalno od episkopa zavise, jer su kod nas crkve i škole nerazlučne.

6. Svi naši učitelji i po gradovima i po selima da imaju biti plaćeni onoliko i iz onoga fonda, od kuda se plaćaju i meštri talijanskih škola.

7. Školske knjige za srbske škole u Dalmaciji imaju sačiniti inspektori s dva direktora u sporazumjeniju sa episkopom, no časlovac i psaltir nikako da se iz srpskih škola izbaciti nesme.

8. Da naši zaslužni ljudi i na veća dostoinstva postavljajuse i pri Guvernu i pri okružnim kapetanima i pri tribunalima i drugim oficijama.

9. Da se kod našega episkopa u Zadru, ustanovi što pređe konzistorium s plaćenim Asesorima.

10. Da narod imade u napredak episkopa svoga izbirati, kao što je u Erdelju, t. j. Skupština da se sastoji iz sveštenstva, gradjana i prosti seljana, koja će tri lica caru kandidirati, ili može da se pri izboru i potvrdi dalmatinskog episkopa mnjenie pravoslavnoga naroda dalmatinskoga zaište, ili da se deputati dalmatinski na narodni srbski sabor šilju da pri izboru svoga episkopa kod mitropolita prisustvuju. . .

(Stijepo Obad, »Dalmacija revolucionarne 1848/49. . . «, Rijeka 1987.; izbor Branke Prpa-Jovanović)

PISMO PETRA MATIĆA LJUDEVITU GAJU

Zagreb, 5. lipnja 1848:

(. . .) Ne krpež, nego *nov Ustav za svu trojednu Kraljevinu* bez razlike njenih stanovnikah vodi nas k cjelji! Nov Ustav na *savršenoj građanskoj jednakosti, pravdi i slobodi* osnovano! (. . .) Što se pak Krajine tiče, to i ona nek bude savršena učastnica toga Ustava, neka i na nju sija sunce jednakosti, pravde i slobode, kao i na ostalu braću. Jaram voinčstva neka ne ubija samo njen cvat. Svi domorodci neka su vojnici i neka vojničke tegote jednako snose, a ne kao sad. Medjutim, dok drugi cesarski vojnici koje iz kasarna na oba uva spavaju, i od lenjosti i bezposlenosti smrde, tužni graničar po buri i snijegu, po zimi i kiši, danju i noću kordon čuva, a pri tom jošt gladuje i svaku potrebu uživa. Ko, braćo, nezna graničarski jaram, graničarske rane, graničarsko zlo, ili ko duše i srca prema njemu nema, taj im nije kadar ni pomoći; taj bolje neka ćuti. Bacite, braćo, oči na Italiju. Onde naša mala domovina kroz 30 iljada rana bez koristi krv gubi, i osim toga sav kordon od krvoždnih Turaka čuva, međutim, dok im se kod kuće oko ljubvezimi srdaca njiovi familija guje povijaju i dica njina glad i goloću trpe. . .

(Jakša Ravlić, »Iz uredničke ostavštine Ljudevita Gaja«, Zagreb 1974.)

SRPSKO GRAĐANSTVO U HRVATSKIM GRADOVIMA: Stankovićeva kuća u Zagrebu (Jelačićev trg, na mjestu današnje Name; oko 1870.)

du sa svojim statusom, umjerenijih je uvjerenja, čak konzervativnih, ali osjetno utjecajno u okolini Josipa Jelačića, odnosno u poslovima Banskog vijeća. Zagrepčanin Hristofor Stanković, poznati pristaša ilirskog pokreta, u toku 1848. središnja je ličnost zagrebačke pravoslavne općine, koja se upravo tada prvi put proglašava »srbskim obščestvom sv. preobražanske crkve u Zagrebu.« (Dimitrije Vitković) Domaćin je Josifa Rajačića za banske instalacije u Zagrebu, a istaknuta je i njegova uloga u pregovorima o novčanom zajmu Srbije Hrvatskoj radi ratnih troškova. U takvim pregovorima u Karlovcima, u vezi sa zajmom kod Srpskih narodnih fondova, sudjeluje i predsjednik Prve hrvatske štedionice Anastas Popović.

U toku 1848/49. godine, od narodnih zahtijevanja dalje, širom hrvatskih zemalja, u prostorima naseljenima srpskim stanovništvom, osim podrške strateškim ciljevima hrvatskog pokreta, afirmira se i jasnije nego ikada prije srpski nacionalni identitet. Dakako, osim toga što se on iskazuje u obzorju interesa raznih društvenih slojeva, uočljivi su i brojni zajednički zahtjevi srpske zajednice. Tako »Plaščanska četa« Ogulinske regimente, u svojim zahtijevanjima od 22. svibnja 1848., tražeći civilnu upravu u Vojnoj krajini i bansko zapovjedništvo, ističe i zahtjev da ban bude »sin Trojedne Kraljevine bez razlike věre«, ali i cijelo mnoštvo drugih, kao što su:

»17. Uvedenje narodnog jezika u svim kancellariama i u voinoi službi.

18. Da se po krainah město němački, narodne škole uvedu:

a) u tim školam da se imade mladež kao u horvatskom, tako i u serbskom jeziku (cirilskim slovim) učiti, i sotim jedinost obě věre obderžati...«

Trojedna kraljevina i Vojvodina srpska

Izlišno je isticati udio krajišnika obje narodnosti u vojnim pothvatima bana Josipa Jelačića, kao i doista velik utjecaj koji uživa i koji je dijelom nesumnjivo i posljedica njegova razumijevanja prirode odnosa između Hrvata i Srba u hrvatskim zemljama. Mnoštvo je svjedočenja s tim u vezi, uključivši i ćirilički, srpski proglas »Narodu hrvatskom i srpskom u Trojednoj Kraljevini Dalmacije, Hrvatske i Slavonije...« u vezi sa svojim imenovanjem za bana, s maksimama kao što su: »... sloga i bratinstvo neka bude među nama bez razlike vjerozakona.« Iako svojim socijalnim konzervativizmom s vremenom utječe i na promjenu odnosa prema sebi u dijelu krajišnika, predodžba o Jelačiću kao pristalici »sloge i bratinstva« nikada ne dolazi u pitanje u njihovoj svijesti.

Suštinski je važan oblik srpskoga udjela u revoluciji u hrvatskim zemljama 1848/49. i pitanje Vojvodine srpske, proglašene na Majskoj skupštini u Karlovcima. To je tim važnije što su i patrijarh Josif Rajačić i vojvoda Stefan Šupljikac i sekretar Glavnog odbora Jovan Stanković, a i više drugih utjecajnih ličnosti u srpskom pokretu u Vojvodini, Srbi iz Hrvatske, različitih političkih uvjerenja. Jednima i drugima nesumnjivo je uveliko zajednička volja da Kraljevina Dalmacija, Hrvatska i Slavonija i Vojvodina srpska nađu zajedničku političku i državnopravnu osnovu u austroslavističkoj rekonstituiranoj Habsburškoj Monarhiji:

»Na samoj Majskoj skupštini među inteligencijom osećale su se tri struje. Jedna je od tih htela samostalnu Vojvodinu, a zajednicu s Hrvatima razumevala je kao onu, u kakvoj je bila Hrvatska prema Ugarskoj. Druga je htela tešnju zajednicu s Hrvatima, što bi se videlo u zajedničkom ministarstvu srpsko-hrvatskom. Ova je struja, po broju pristalica, bila najjača, a uz nju je bio i sam patrijarh sa sveštenstvom. I, naposletku, treća, po najslabija, htela je savez s Madžarima, ali da oni priznadu odluke Majske skupštine.« (Dragoljub M. Pavlović, »Srbija i srpski pokret u Južnoj Ugarskoj 1848. i 1849«, Beograd 1986.) Dakako, slom pokreta, i hrvatskog i srpskog, obesmišljava mnoštvo inicijativa kao političke i nacionalne iluzije.

22
Začarani krugovi identiteta

U suvremenoj historiografiji sasvim je izvjesno da modernizacijski procesi u Habsburškoj Monarhiji nisu usporeni nego, naprotiv, ubrzani sa slomom revolucije 1848/49. godine. Pritom je iz hrvatske perspektive bitno da se cijelo desetljeće, u toku neoapsolutizma (1850.-1860.), modernizacija izvodi *odozgo* i *izvana,* tj. socioekonomske strukture transformiraju se politikom etatističke centralizacije iz monarhijskog središta, Beča.

Takvom politikom u korijenu se dovodi u pitanje sprega između merkantilno orijentiranih zemljoposjednika i domaćega veletrgovačkog građanstva kao izvorište političke ideologije ilirizma i shvaćanja modernizacije koje joj je primjereno. S tim u vezi, slom habsburškog neoapsolutizma 1860. godine u hrvatskim zemljama uzrokuje isticanje državnopravnih pitanja kao bitnih i sa stajališta

SRPSKO GRAĐANSTVO U HRVATSKOM GOSPODARSTVU: Gavellina kuća na Jelačićevu trgu u Zagrebu

modernizacije (pitanje modernizacije *odozgo* i *iznutra*). (Mirjana Gross, Igor Karaman i dr.)

Očigledno je tradicionalnom plemićko-građanskom savezu u hrvatskim zemljama, kao agensu modernizacije, nužno domaće državno posredovanje u promijenjenim povijesnim uvjetima nakon ukidanja kmetstva u razvoju tržišne privrede i modernog društva, što dolazi do punog izražaja u saborskim raspravama i zaključcima 1861. godine. Hrvatska se tada eksplicitno suočava s temeljnim pitanjem svoje suvremene povijesti: kako izgraditi (tada!) postagrarnu/predindustrijsku državu, ukorijenjenu u hrvatsko narodno i povijesno pravo, koja će kao ustavna zemlja usklađivati nacionalne interese i većinskog, hrvatskog i manjinskog, srpskog nacionalnog kolektiviteta.

BRAĆA JESU, ALI ISTI NAROD NISU

Patrijarh Josif Rajačić Saboru Kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije (Karlovci, 1. svibnja 1861):

»... Srblji i Hrvati najbliža su braća među sobom, ali je opet svaki narod imao i svoje osobito ime od onoga vremena, kad su u prvo doba istorije oni zajedno ili u najbližem susjedstvu, jedan sa drugim živili, pak jednako do danas.

Srblji imadu svoju, a Hrvati svoju osobitu istoriju; Srblji imaju svoju, iztočnu, a Hrvati svoju, zapadnu, crkvu; Srblji graničari, imaju svoj, a Hrvati (...) svoj jezik; Srblji imaju svoju slavensku, a Hrvati svoju latinsku pismenicu. Ako dakle Srblji i Hrvati i jesu najbliža braća, ipak oni nisu jedan i isti narod; (...)

Kad pominjem razliku ovu, nečinim to za cielo zato, da ove narode jednoga od drugoga otuđujem, Bože me sačuvaj, nego zato, da ih baš time u prijateljskom odnošenju utvrdim, kao braću, koja se svaki posebice sa vrlinah i čestitostih svoje braće diče i ponose, koja jedan drugom svoga ničega nenameću, nego ime i druge svetinje u svoje braće, kao svoje sobstvene ljube i počitaju, i od svega srca sažaljevaju one neprilike, koje smo u posljednja vremena opazili među Poljacima i Rusinima.

(...) Srblji imena svoga, koje ima svoju historiju u svietu i u Slavenstvu, ni za čije ime promienuti neće, ni za ljubav Ilirstva, ni Jugoslavenstva, ni za Hrvatstva, baš da bi im se to silom i nametnuti hotjelo; isto tako, kao što ni svoga narodnoga karaktera, svoji narodnih običajevah, svojih historičnih spomenah, i svoje poreklene sviesti nisu ostavili, makar su gdjekoji od nji na silu iz njegda pravoslavne crkve, u koju idu svi ostali Srblji, izčupani i pounijaćeni.

(...) Ali ja se pouzdano nadam, (...) da će visoko-slavni sabor ovaj akt moj uvažiti, s kojim je blagopospješan razvitak stanja Hrvatske samo utvrditi želim, kao one zemlje, koja je i moje otečestvo, koje ja ljubim, i zaista od svega srca svako mu dobro želim, i nebi želio doživiti, da se uskoleba žalostnim trvenjem hrvatskoga i srbskoga naroda, koje bi sljedovalo za pojavljenjem izvjestnoga hegemonističnoga teženja jednoga plemena nad drugim.

Kad je ovima narodima suđeno, da tamo zajedno živu, valja da živu u ljubavi i prijateljstvu, i da svetinje narodne jedan u drugoga jednako ljube i poštuju, da nebi njihovom razdoru treći poradovao se, i od tuda svoju hasnu brao...«

(»Spisi saborskih Sabora Kraljevinah Dalmacije, Hrvatske i Slavonije od godine 1861; svezak II«, Zagreb 1862.)

AUTONOMIJA S VOJVODOM SRPSKIM

Zaključenja srbskog narodnog sabora držanog u Karlovci Sremski god. 1861:

Narod srbski usled najvišeg rešenja Njegovog c. kr. Veličanstva od 5. marta 1861. iz srezova sremski rumskog i iločkog, iz Bačke i Banata črez izbrane poslanike svoje na vanrednom saboru u Karlovci Sremski 21. marta (2. aprila) 1861. otvorenom, i sledeći dana produženom skupljen za obezbeđenje preimućstveni svoji političko-narodni prava, na privilegijama imperatora rimski i kraljeva ugarski osnovani, nalazi jemstva u osobenoj geografičnoj oblasti sa sobstvenom narodnom organizacijom, na koje čelu stoji izabrani vojvoda srbski i sa izvestnom avtonomijom pod zaštitom ustavne slobode, koju će Srbi ne kao individua nego i kao narod uživati. (...)

I. Oblast ona, u kojoj Srbi po većini žive, ima se priznati kao oblast srbska u kraljevini Ugarskoj, odnositelno u trojednoj kraljevini Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji pod nazivom »Vojvodovina Srbska«. (...)

II. Vojvodovina srbska ima svoju samostalnu unutrašnju administraciju, koja će neposredno zavisiti od sredotočnog praviteljstva (za sada od dvorske kancelarije ugarske, a odnositelno na Srem od dvorske dikasterije trojedne kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije)...

(»Dejanija izvanrednog srbskog narodnog sabora...«, Karlovci 1861.)

Taj proces ima proturječne učinke sa stajališta srpskih nacionalnih interesa u banskoj Hrvatskoj. Naime, s modernizacijskog stajališta, srpsko građanstvo sa svojim jakim udjelom u hrvatskoj trgovini, i dalje uvelike sudjeluje u različitim artikulacijama hrvatske politike. U svome nacionalnom ambijentu, poslije 1861. godine, ono dobiva sve jačeg saveznika u činovništvu srpske nacionalne pripadnosti, općenito inteligenciji, koji imaju sve odgovornije udjele u hrvatskoj politici.

Međutim, s nacionalnog stajališta, bilo hrvatskog, bilo srpskog, nije nimalo svejedno da li će proces modernizacije *odozgo* i *iznutra* imati ovakva ili onakva hrvatska ili srpska obilježja. Socioekonomski interesi, kao i teritorijalnointegrativni (pitanje Vojne krajine, Dalmacije itd.) homogeniziraju hrvatsko i srpsko građanstvo, bolje rečeno društvene elite u banskoj Hrvatskoj, a egoizam procesa nacionalnih integracija uzrokuje stalne raspre i konflikte. Pritom se nacionalne politike i s jedne i s druge strane različito pozivaju i na prirodno i narodno pravo, kao i povijesno, s tim što je potonje za Hrvate državno, a za Srbe privilegijalno.

Modernizacija *odozgo* i *iznutra*

Baština ilirskog pokreta sa svojim shvaćanjima etničkog, jezičnog i kulturnog zajedništva/jedinstva Hrvata i Srba u promijenjenim uvjetima okončanih odlučujućih faza nacionalnih integracija većma otežava nego što olakšava izlaske iz »začaranih krugova« rasprava o identitetu jednih i drugih. U tom smislu, traganja za zajedništvom/jedinstvom, koliko god se šezdesetih godina činila premoćnima iz perspektive odnosa između Hrvata i Srba u hrvatskim zemljama, u biti imaju uveliko oprečnu, k tome dvostruku funkciju.

GLASILA: Srpski tisak u banskoj Hrvatskoj

OD NOVOGA SADA DO ZAGREBA I NATRAG: Dječji list »Neven«

Cilj im je okončati procese jedne, odnosno druge nacionalne integracije i osigurati što je moguće nesporniju premoć u sve neizbježnijem daljem prožimanju hrvatskih i srpskih interesa, ne samo u granicama Hrvatske, Slavonije i Dalmacije. Sve rasprave o etnogenezama Srba i Hrvata, o državnim tradicijama i prostorima jednih i drugih, o jeziku jednih i drugih, o kulturnim sferama itd., manje-više konačno se oblikuju u to doba, trajući u svojim upitnim formama u biti do danas.

Kako je prostor za ukorijenjivanje procesa modernizacije *odozgo* i *iznutra* krajnje skučen, imajući u vidu premoć austronjemačkih i mađarskih činilaca u razrješenjima kriza u Monarhiji, pitanje nacionalnih razgraničenja između Srba i Hrvata definitivno rješavaju crkve i izjednačavanjem vjere i narodnosti. U promijenjenim povijesnim okolnostima, poslije 1848/49. godine i još više poslije 1860., i dalje policentrički procesi i hrvatske i srpske nacionalne integracije mnogo su homogeniji unutar samih sebe i, dakako, mnogo isprepleteniji jedni s drugima.

U srpskom slučaju, s ukidanjem Vojvodstva Srbije i Tamiškog Banata i s dolaskom kneza Mihaila Obrenovića na vlast u Srbiji 1860. godine, težište procesa srpske nacionalne integracije (s modernizacijskim procesima situacija je proturječnija) ukorjenjuje se u autonomnoj, k tome sve samostalnijoj, kneževini Srbiji. Time se i iz južnoslavenske perspektive zaoštrava »istočno pitanje«, posebno u svome bosanskohercegovačkom obliku.

Nezaobilazan Zagreb

U granicama Habsburške Monarhije također se restrukturira proces srpske nacionalne integracije. Istraživanja Agneze Szabo otkrivaju da već šezdesetih godina uočljivo slabi srpsko građanstvo u Srijemu i istočnoj Slavoniji, a nešto manje uočljivo jača u više drugih gradova, zapadnije u Hrvatskoj i Slavoniji, posebno u Zagrebu. Iako proces pomicanja težišta iz Novog Sada i Karlovaca u Zagreb traje duže, sve do potkraj stoljeća, s ukidanjem Vojvodstva Srbije i Tamiškog Banata Zagreb, osobito kao središte banske Hrvatske s obnovljenom ustavnošću, postaje nezaobilazan u svakoj srpskoj politici u Habsburškoj Monarhiji.

Kako je tada i iz perspektive hrvatske nacionalne integracije državnopravno pitanje duboko prožeto s pitanjem teritorijalne integracije hrvatskih zemalja, nadasve sjedinjenja civilne i vojne Hrvatske, svaka hrvatska politika mora se odrediti prema svojoj srpskoj »komponenti«.

Drugo je pitanje koliko je to izjašnjavanje uzrokovano unutrašnjim (u zemaljskom smislu), a koliko vanjskim činiocima. U svakom slučaju, u čitavu razdoblju od sloma revolucije 1848/49. godine do austro-ugarske (1867.) i ugarsko-hrvatske nagodbe (1868.), unatoč svim iskustvima s modalitetima (ne)priznavanja srpskog naroda u Hrvatskoj sa strane hrvatskog ili (ne)sporenja hrvatskog naroda u Hrvatskoj sa strane srpskog (ime, etnički prostor, status, jezik itd.), epizoda iz proljeća 1867. godine uvjerava i jedne i druge da u slučajevima teške krize ili opasnosti od raspada Monarhije moraju usklađivati svoje interese, kao što ih i slijed zbivanja u vezi s ugovaranjima nagodbi uvjerava da Hrvatska kao Hrvatska teško može štititi svoje modernizacijske i posebno državnopravne interese ako je nacionalno konfrontirana unutar sebe same.

23
Doba zavjera i kombinatorike

Krajiška narodna zahtijevanja iz proljeća 1848. godine, kao autentična artikulacija javnog mnijenja u hrvatsko-slavonskoj Vojnoj krajini, svjedoče o nedoumicama s kojima se suočavaju militarizirane, tradicionalne agrarne zajednice, u trenutku kada su izložene mogućnosti raspada sistema u kojem se reproduciraju. Statusno i imovinski krajnje ograničeno raslojene, »blokirane« u razvoju, one se otkrivaju u krajnje proturječnim aspiracijama. Tako se u njima, s jedne strane, traži ukidanje harmica (mitnica) i »dacija« između Hrvatske i Dalmacije, naprimjer, a istodobno i zajamčena, k tome »starinska«, cijena soli.

Takvih zahtjeva u kojima se isprepliću i težnje prema slobodnom tržištu i zajamčenim cijenama »strateških« proizvoda ima podosta u svim dijelovima krajiškog prostora, kao što ima podosta i zahtjeva za ukidanjem obaveza refeudalizacijske naravi, kao što su »carski posal« ili rabota, a istodobno i zahtjeva da se krajišnike obaveže na sasvim određeni tip gospodarenja na njihovim imanjima.

VJERSKA I KULTURNA SREDIŠTA: Manastir Orahovica

U istom se smislu zahtjevi za ljudskim slobodama i civilnom upravom nalaze skupa sa zahtjevima za kolektivnom represijom nad seoskim zajednicama zbog krađa ili hajdučije. Drugim riječima, u revoluciji 1848. godine očito je da je represivni vojnokrajiški sistem sasvim neprimjeren dubinskim, razvojnim potrebama krajiškoga prostora, ali je među krajišnicima krajnje neizvjesno u čemu se sastoji alternativa postojećem stanju.

Znatno poslije, 1870. godine, u hrvatsko-slavonskoj Vojnoj krajini je 84,59 posto nepismenih, tako da brojna krajiška zahtijevanja 1848. u vezi s crkveno-školskim, srpskim aspiracijama imaju nadasve simbolički, vrijednosni smisao. Samo u prosvijećenoj, nacionalno samosvjesnoj (srpski ili hrvatski) krajiškoj eliti, sastavljenoj pretežno od pojedinih krajiških oficira, oblikovana je spoznaja o nužnosti dosljednog ukidanja vojnokrajiškog sistema. Ona bi bila i ukorjenjenija u krajiškom prostoru da hrvatske i srpske nacionalne elite u Provincijalu zbog političkih razloga ne usporavaju taj proces, nastojeći ga u dužem vremenskom rasponu zadržati na razini civilne uprave vojnokrajiškog sistema.

Iskustvo 1848/49. godine svjedoči o tome koliko je krajiški činilac još nenadomjestiv u vojnom smislu, ali i o tome kakve su posljedice te nenadomjestivosti. Prema Mirku Valentiću, 1295 krajišnika gine na ratištima, 6435 umire u bolnicama od zadobivenih rana i sepse, 2222 su nestala, 2258 je invalida, 6288 udovica i 10.105 siročadi na području Hrvatsko-slavonske krajine (sa Šajkaškim bataljo-

PREOPTEREĆENJA VOJNE KRAJINE (1861.)

Krajiško je stanovništvo, dakle, faktično još vezano za zemlju (i) za njega nema zemljišnog rasterećenja, jer je prema čl. 12. Osnovnog krajiškog zakona iz godine 1850. uz posjedovanje nepokretnih dobara u Vojnoj krajini vezana dužnost koja, po čl. 54. istog zakona, počinje sa 20. godinom života, a kako ne postoji kapitulacija, svršava samo sa smrću ili s nastankom tjelesne nesposobnosti za vršenje vojne službe.

Kakvu li je povlasticu steklo krajiško stanovništvo ukidanjem koristovnog vlasništva, jer je krajišnik i do godine 1848. bio potpuni koristovni vlasnik zemljišta, i to uz ograničenja koja još i sada postoje? A budući da odnos lenskog vrhovnog vlasništva nije načelno ukinut i obaveze vlasnika stvarno postoje, to ukidanje koristovnog vlasništva nije ni od kakve praktične vrijednosti...

Ako milijun krajiških stanovnika daje 60 tisuća vojnika i ako se sve ostale austrijske pokrajine opterete u istom razmjeru, onda bi austrijska carevina, sa 36 milijuna stanovnika, posjedovala armiju od 2,160.000 momaka, dok ona doista u ratno doba ima oko 550.000 momaka. Na tu brojku bi Vojna krajina u redovnim prilikama umjesto 60.000 trebalo da, po pravu, daje samo kontingent od otprilike 15.000 momaka, ili u miru, pri brojnom stanju armije od 380.000 momaka, jedva 10.856 vojnika. Prema tome, Vojna krajina daje u miru šest puta više vojnika nego što bi morala prema načelu ravnopravnosti svih državljana pred zakonom...

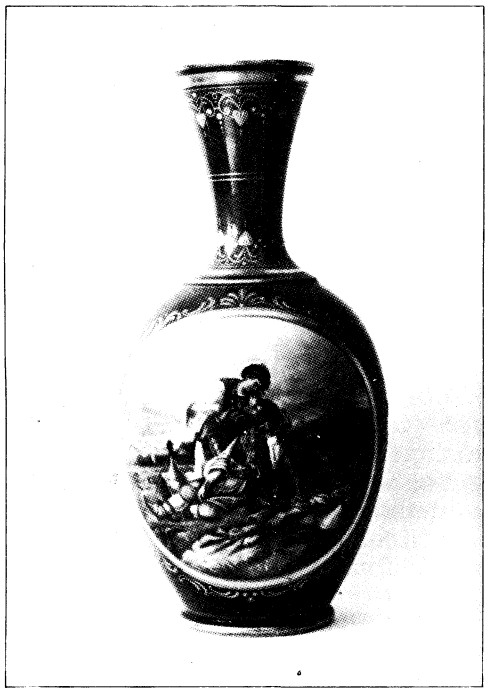
Po pouzdanim podacima, samo 80 linijskih regimenti austrijske vojske, pri mirnodopskom brojnom stanju od 128.900 momaka, stoji godišnje 20,823.000 forinti, 14 krajiških regimenti i Titelski bataljon stoje godišnje 2,464.000 forinti. Prema tome, linijski vojnik stoji 161 i 1/2 forintu, a krajiški vojnik samo 40 i 1/2 forinti.

To daje, pri izračunatom efektivnom brojnom stanju krajiških trupa od samo 40.000 momaka i, prema tome, od izdataka za prehranu od 62 forinte po krajiškom vojniku, godišnju uštedu od 3,960.000 forinti u odnosu prema istom broju linijskih vojnika. No tu nisu uračunati troškovi ukonačivanja linijskih trupa, koji teret u Krajini snose krajiške kuće.

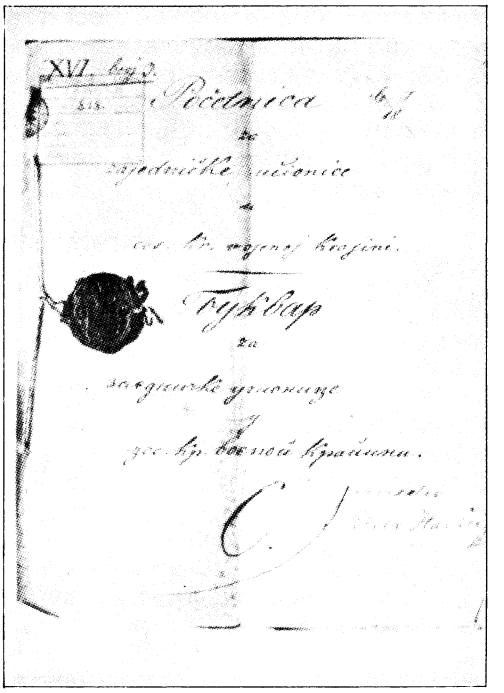
To znači da ono što uštedi ministar financija ili, još bolje, što stanovništvo cjelokupne države doprinosi manje poreza državnoj blagajni, to plaćaju jadni krajišnici za dio carsko-kraljevske austrijske državne armije koja je, umjesto u kasarni, smještena kod krajiškog stanovništva, vrši kordonsku i unutrašnju sigurnosnu službu i uvijek je spremna, kad zabubnja, stupati kamo god se želi.

Ako se procijeni radna snaga samo 40.000 ljudi, koje Krajina daje u miru kao svoj kontingent, u prosjeku samo sa 20 krajcara austrijske vrijednosti po čovjeku i samo za 300 dana u godini, jer je krajišnik tako zauzet svojim službenim dužnostima, čak i onda kad je u zemlji, da kod kuće nije ni od kakve koristi, onda taj gubitak produktivne snage daje daljnji iznos od 2,400.000 forinti, prema tome godišnje ukupno 6,363.000 forinti. Taj iznos gubi nacionalna imovina krajiških zemalja zbog preopterećenja natovarenog vojnom organizacijom.

(Ognjeslav Utješenović Ostrožinski, »Kućne zadruge (i) Vojna krajina...«, Zagreb 1988.)

PROŽIMANJA: Hrvatski izraz motiva srpskoga romantizma, prema slici Ferde Quiquereza (Povijesni muzej Hrvatske)

ZA KRAJIŠKE ŠKOLE: »Početnica« i »Bukvar« Nikole Hadžića (sredina 19. stoljeća)

nom). Prema Ognjeslavu Utješenoviću (1861.), tada u čitavoj Vojnoj krajini ostaje »30.000 udovica i 50.000 do 60.000 siročadi«, s tim da ona tada ne prelazi milijun stanovnika.

Najdramatičnije razdoblje

Saborski »Krajiški ustav« (1848.), a i »Krajiška osnova« (1849.) nastoje s punom podrškom krajiških zastupnika podvrći krajiški prostor provincijalnoj jurisdikciji u svim pitanjima osim vojnih, a u vojnim pitanjima hrvatskom banu. Međutim, Vojna krajina ulazi u neoapsolutističko razdoblje s novim »Osnovnim krajiškim zakonom« (1850.), koji ozakonjuje »posebno upravljanje i zastupanje«, što uključuje i mogućnost posebnoga »krajiškog Landtaga«.

Iako se jednom odredbom priznaje da krajiško i provincijalno područje istoga imena čine »skupa jednu zemlju«, tim se rješenjem suštinski proširuju mogućnosti vrlo različitih raspletanja krajiškoga pitanja.

S obnovom ustavnosti (1860.), krajiški zastupnici ulaze u hrvatski Sabor (1861.), s pravom sudjelovanja u raspravi o državno-pravnim pitanjima. Iako je suština krajiške predstavke o konačnom ukidanju vojnokrajiškoga sistema i sjedinjenju s provincijalnim područjem ozakonjena, pa i podastrijeta vladaru, upravo u to doba počinje jedno od najdramatičnijih razdoblja krajiške povijesti.

Iako krajiški zastupnici, a i gornji slojevi krajiškoga društva općenito, u biti dijele temeljna shvaćanja u vezi s izlaskom iz vojnokrajiškoga sistema, regionalno i nacionalno (srpski i hrvatski) oblikuju se i različiti interesi. Osim toga, otvoreno »istočno pitanje«, neizvjesnosti u vezi s mogućim promjenama u Bosni i Hercegovini i ostalim južnoslavenksim zemljama pod turskom vlašću, uvjetuju

da i najutjecajniji politički činioci u hrvatskim i srpskim zemljama općenito počinju kalkulirati s mogućnostima korištenja krajiškoga vojnoga potencijala u ostvarivanju nacionalnopolitičkih ciljeva.

U tome su hrvatski i srpski interesi u nekim situacijama sukladni, a u nekima nisu. To je doba »tajnih misija«, »zavjera«, itd. u Vojnoj krajini s dalekosežnim evropskim kombinatorikama, koje uključuju i mađarske, i talijanske, i ruske, i druge interese.

Poremećaji i polarizacija

Sve se to zbiva u prostoru krajnje ograničeno zahvaćenim modernizacijskim procesima. Mirko Valentić navodi da u šest krajiških gradova 1875. godine ima ukupno tridesetak tisuća stanovnika (19.490 katolika, 10.645 pravoslavnih i 438 ostalih).

Sudbina Vojne krajine u suštini je odlučena Austro-ugarskom nagodbom (1867.), koliko god dvorska politika i armijsko zapovjedništvo nastojali izdvojiti vojnokrajiški sistem iz dualističkoga sporazuma. Uvođenju opće vojne obaveze (1868.) slijedi odluka o razvojačenju, koju vladar obznanjuje 8. lipnja 1871. godine, a čije je izvršenje okončano 1873. godine, s osjetnim udjelom krajiške vlade, koja u tom razdoblju izvodi mnoštvo modernizacijskih reformi.

Od najveće je važnosti da je golemi šumski fond u Vojnoj krajini podijeljen na dva dijela, s tim što jedan dio prelazi u vlasništvo krajiških imovnih općina, a drugi ulazi u *Krajiški investicijski fond,* koji 1877. godine, prema Mirku Valentiću, raspolaže sa 7.700.000 forinti, tj. sa sredstvima koja su dva puta veća od hrvatskoga autonomnoga budžeta! Budući da se taj kapital mogao povećavati do 147 milijuna forinti, njime je zajamčena solidna osnova za gradnju željeznica i ostalih prometnica u krajiškom prostoru, a i više drugih investicijskih poduhvata.

Međutim, kao i u mnogim drugim pitanjima, neravnopravni hrvatsko-ugarski odnosi imaju za posljedicu da i krajiški prostor i banska Hrvatska općenito ostaju u biti bez tog kapitala, bez adekvatnoga povećanja broja zatupnika iz banske Hrvatske u zajedničkom saboru (šest umjesto dvadeset i šest!), itd., tako da se sjedinjenje hrvatsko-slavonskoga krajiškoga prostora s hrvatsko-slavonskim provincijalom ostvaruje na način koji inače neravnopravne prostore u razvojnom, modernizacijskom smislu čini još neravnopravnijima (1881.).

Time su, prije svega ostaloga, stvorene pretpostavke i za još teže razvojne poremećaje i za drastičnu polarizaciju, sve do ekskluzivizma, i jedne i druge nacionalne politike, za novi ciklus sada seljačkih pokreta i buna, ali i za prekomorsko iseljavanje, koje svom silinom zahvaća i Srbe i Hrvate u bivšem krajiškom prostoru potkraj 19. i na početku 20. stoljeća.

24
Koalicija Hrvata i Srba

O odnosima između Hrvata i Srba u Hrvatskoj i Slavoniji u posljednjoj četvrtini 19. stoljeća uvriježeno je toliko mnogo stereotipa i »crno-bijelih« oprека i u hrvatskoj i u srpskoj historiografiji da je svaki pokušaj izlaska iz njihova vidokruga krajnje mukotrpan i riskantan, to više što neke temeljne monografije još nedostaju.

Razdoblja banovanja Ivana Mažuranića (1873.-1880.) i Karolya Khuena-Hédérvaryja (1883.-1903.) u modernizacijskom smislu krajnje su proturječna. Revizija Hrvatsko-ugarske nagodbe (1873.), u kojoj sudjeluju i hrvatski i srpski političari u banskoj Hrvatskoj (među potonjima se tada ističu Nikola Krestić, Makso Prica i Jovan Živković), osigurava prostor u kojem se u Mažuranićevo doba izvodi ambiciozan program modernizacije *odozgo* i *iznutra*, s ambicijom da sa svojom liberalnom inspiracijom omogući i prostor za modernizaciju *odozdo* i *iznutra*, razvojem domaćega poduzetničkoga sloja, itd U Khuen-Hédérvaryjevo doba

ŽIVOT SELA: Banijski pejzaž (crtež Matije Pokrivke)

modernizacijski model je složen i proces se zbiva u manje-više konfliktnim interakcijama u modernizaciji *odozgo* i *izvana* i *odozdo* i *iznutra*.

Na sve tri najviše funkcije Srbi

U tome je socijalno strukturiranje Hrvata i Srba različito, unatoč nekim podudarnostima. Sloj činovničke inteligencije u Srba, različita socijalnog porijekla, izuzetno je utjecajan u oba razdoblja, iako se dijelom radi o različitim skupinama. Tako Mirjana Gross ističe za Mažuranićevo razdoblje:

»Sve tri najviše funkcije Civilne Hrvatske i Slavonije, osim banke, drže Srbi. Predstojnik Odjela za unutrašnje poslove i podban je Jovan Živković. Predsjednik vrhovnog suda (Stola sedmorice) je Livije Radivojević. Nikola Krestić (...) predsjednik je Hrvatskoga sabora. Brojni su Srbi na visokim položajima u upravi. Danilo Stanković (kasnije predstojnik za unutrašnje poslove Khuenove vlade) savjetnik je u vladi. Među visokim županijskim činovnicima su Ognjeslav Utješenović, veliki župan Varaždinske županije, Lazar Davidović, veliki župan Bjelovarske županije, te podžupani: rumski Bude Budisavljević, virovitički Jovan Mladenović. Znatan je i broj Srba namještenih u sudstvu i raznim organima uprave.«

Valja dodati da je u svim tim imenovanjima ban odlučujućega upliva, a više navedenih ličnosti su nesumnjivo vrhunskih upravnih i drugih kvaliteta u suvremenoj banskoj Hrvatskoj.

Dakle, u doba bana Mažuranića, kojega se nerijetko interpretira kao »srbofoba«, odnosi između hrvatskih i srpskih elita su sve prije nego plošni.

Nema spora da se s Mažuranićevim dobom okončava proces izlaska iz ilirske i jugoslavenske faze hrvatske nacionalne integracije i jugoslavenstvo će u potonjim vremenima imati drugačije funkcije, kao što nema spora da Mažuranićeva »kroatizacija« nema primjerenih »serbizacijskih« refleksa sa srpske strane,

»SRPSKI ZAKON« HRVATSKOG SABORA

»Zakon od 14. svibnja 1887. ob uređenju posala crkve grčko-istočne i o uporabi ćirilice.« Gledom na ugarski saborski članak IX. od godine 1868. u stvari srpske grčko-istočne crkve, koja u opsegu zemalja krune ugarske sačinjava nerazdijeljenu cijelost, određuje se slijedeće:

Čl. 1. Srbi ispovjednici vjere grčko-istočne u kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji, stanujući u grko-istočnoj srpskoj samostalnoj metropoliji, vlastni su, uz priuzdržaj ustavnim putem vršiti se imajuća prava vrhovnoga nadzora Njegovoga Veličanstva, svoje poslove crkve, škole i onamo odnosećih se zaklada, unutar granica zemaljskih zakona, u svom srpskom grčko-istočnom narodno-crkvenom kongresu, sastojećem se iz zastupstva svih vjernika, stanujućih u zemljah krune ugarske, i sazvanom nakon prethodne prijave Njegovom Veličanstvu perijodički po patrijarhu-metropolitu srpskom, za sve ispovjednike iste crkve, spadajuće na metropoliju srpsku, samostalno riješavati, uređivati, te po svojih organih rukovoditi i njima upravljati u smislu ustanova, stvorenih na tih narodno-crkvenih saborih i odobrenih po Njegovom Veličanstvu.

Čl. 2. Ispovjednikom iste crkve ujamčava se na temelju načela ravnopravnosti iz zemaljskih sredstava razmjerni prinos za svrhe bogoštovne.

Čl. 3. Kod svih zemaljskih oblasti u kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji slobodno je strankam služiti se pismom ćirilskim kao i latinskim.

Ondje, gdje Srbi u povećanom broju žive, imadu se od prvih molba i riješenja strankam ćirilskim pismom na ćirilicom pisane podneske izdavati.«

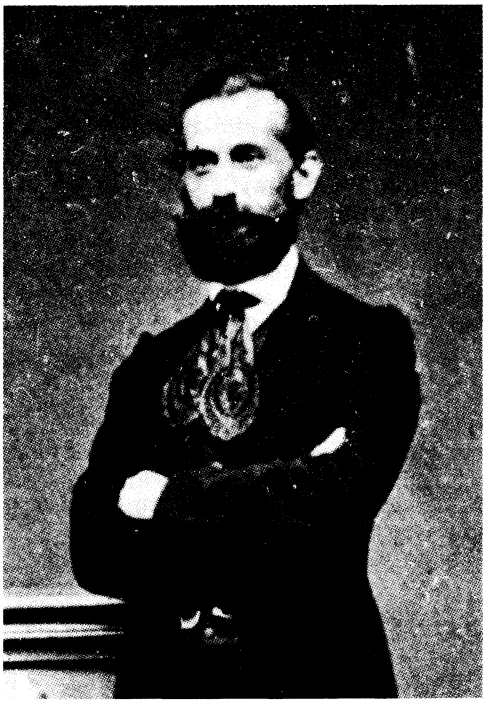
HRVATSKI JER SU GA PISALI HRVATI

Ovo djelo moglo bi se zvati i *rječnik Srpskoga jezika*, i da su ga napisali Srbi, jamačno bi se tako zvalo; ali mu je po jednakom pravu i po samim načelima Srbalja Vuka Karadžića (...) i Gjura Đaničića (...) ime *rječnik Hrvatskoga jezika*, jer su ga spisali i na svijet izdali Hrvati. Nije se dometnulo *ili Srpskoga*, jer taj dometak ne bi zadovoljio ni jednoga Srbina a ozlovoljio bi mnoge Hrvate, a i Srbi ne bi dodali *ili Hrvatskoga*. Braća ka' i braća.

(F. Iveković (i) I. Broz, »Rječnik Hrvatskoga jezika«, Zagreb 1901.)

OSJETNI UTJECAJ SRPSKE ELITE: Hrvatski ban Ivan Mažuranić

HRVATSKI PODBAN: Jovan Živković

iako ima konflikata, i to otvorenih, s dalekosežnim posljedicama. Među njima najveću pažnju privlači pitanje zakona o osnovnom školstvu kao ugrožavanje temeljnih vrijednosti narodno-crkvene, preciznije crkveno-školske autonomije.

U isto doba, u toku bosanskohercegovačkog ustanka (1875.-1878.) i »istočne krize«, odnose između Hrvata i Srba kao nacionalnih kolektiviteta opterećuje pitanje Bosne i Hercegovine, njihova identiteta u nacionalnom smislu, njihove državnopravne pripadnosti, itd.

Teže prilagođavanje

Za odnose Srba i Hrvata u Hrvatskoj i Slavoniji nije ništa manje važno transformiranje *starog* građanstva u *novo*, koje je svojim društvenim bićem primjerenije potrebama industrijske faze modernizacije. I u jednih i u drugih takvo novo građanstvo sporije se razvija jer se i Hrvati i Srbi u Hrvatskoj i Slavoniji, sa svojim poduzetničkim slojevima, teže prilagođuju potrebama takva razvoja i u vlastitom ambijentu. Srbi teže nego Hrvati.

S Nagodbom (1868.) Hrvati imaju kakva-takva razvojna jamstva, a s ukidanjem Vojvodstva Srbije i Tamiškog Banata (1860.) i s pojačanom mađarizacijom južne Ugarske, ugrožena je najjača srpska razvojna jezgra u Srijemu i istočnoj Slavoniji i šire; prostori velikih srpskih etničkih koncentracija u Hrvatskoj tada su još izvan Provincijala, a poslije sjedinjenja 1881. godine bit će preslabi za bilo kakvo poduzetništvo većeg stila, u skladu s novim potrebama, sve do potkraj stoljeća.

Tako je i moguće objasniti da dijelovi srpske elite (činovnički) participiraju u vlasti s dijelovima hrvatske elite u isto vrijeme dok neki drugi slojevi srpske nacionalne zajednice ne izlaze iz konflikata s vlastima.

Poslije 1881. godine raslojenost odnosa između Hrvata i Srba još je veća. U narodnom pokretu 1883. godine, kao pučkoj reakciji na nagodbene uvjete, velik je udio Srba u krajiškom prostoru. U Banskoj krajini pokretom je obuhvaćen čitav niz srpskih sela, a represija u njima je vrlo surova, s kojom desetinom direktno ubijenih (»klasnićka buna«). (Dragutin Pavličević)

Još ostaje iscrpnije istražiti srpske seljačke pokrete u to doba na Kordunu (područje Primišlja), u Dubravama i Gomirju. Pavličević opravdano upozorava na preplitanje srpskih i hrvatskih (eksplicitno pravaških) motiva među uzbunjenim srpskim seljaštvom, na isticanje Hrvatske nasuprot Mađarskoj itd., a to otkriva i Đuro Zatezalo u Dubravama. U pitanju je proces suočavanja krajiškog seljaštva s novim sistemom, upravnim i privrednim, koji vrlo teško prihvaća, koji ga ugrožava, s tim što se u tom procesu agrarni interesi pretvaraju u pitanje globalnih hrvatsko-ugarskih odnosa.

Otkrivanje bijede

Takvih nemira, također s primjenom drastične represije, ima i 1897. godine u području Sjeničaka (»sjeničarska buna«) te Dubrava i Ponikava, isključivo među srpskim seljaštvom. U Dubravama, koje inače imaju izrazit srpski identitet, seljaštvo tada viče: »...živjela Hrvatska, krepali mađaroni«, »Sa Mađarima van, i koji god nije za Hrvatsku sve poubijati...« itd. Dakako, »mađaroni« su i neki Srbi, činovnici. (Đ. Zatezalo)

Veliki sudski proces u vezi sa »sjeničarskom bunom« otkriva hrvatskoj javnosti bijedu nekadašnjega krajiškoga ambijenta, tako da je shvatljiva spoznaja Agneze Szabo da se u odnosu prema ukupnom broju pripadnika pravoslavne vjerske zajednice u Hrvatskoj između 1900. i 1910. iseljava 6,25 posto, a rimokatolika 5,91 posto.

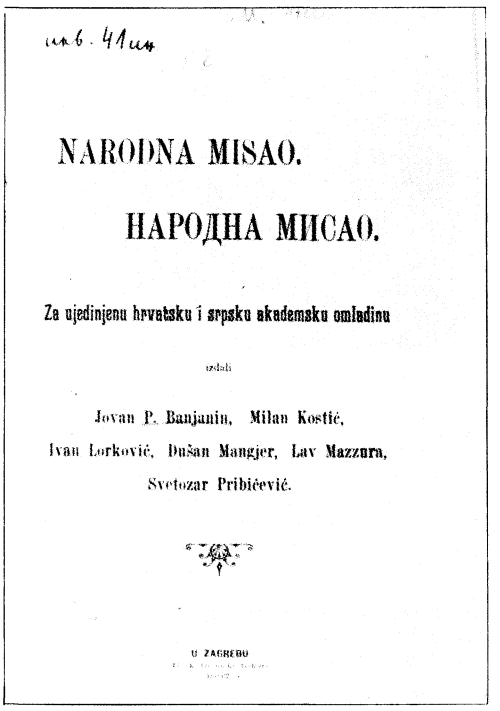
Sve dok se posljednjih godina 19. stoljeća ne počne intenzivno razvijati srpsko poduzetničko građanstvo na novim pretpostavkama, sa štedionicama i bankama, osobito sa Srpskom bankom u Zagrebu, s »Privrednikom« i više ostalih privrednih inicijativa, staro srpsko građanstvo i činovništvo previše je slabo za bilo kakvu drugu političku i ekonomsku poziciju osim suradnje s vlastima, dijeleći tu poziciju s još brojnijim hrvatskim skupinama, još raznovrsnijega društvenoga sastava. Dakle, unutar Khuenova bloka ostvaruje se svojevrsna, notabilitetska koalicija između Hrvata i Srba, koju vrlo sugestivno opisuje Izidor Kršnjavi u svojim dnevničkim bilješkama.

25

Lojalni Srbi bana Khuena-Hédérvaryja

S knjigom Mirjane Gross »Počeci moderne Hrvatske« (1985.) u korijenu je doveden u pitanje u biti romantičarski odnos prema razdoblju »Bachovih husara«. Takva knjiga još nije napisana o ništa manje kontroverznom razdoblju banovanja Karolyja (Dragutina) Khuena-Hédérvaryja (1883.-1903.). Iako ocjene s manihejskim intonacijama ni danas nisu rijetke, posljednjih se godina »otkriva« da se i u tom razdoblju hrvatske povijesti ostvaruju nesumnjivi modernizacijski pomaci u privredi, kulturi...

Štošta tek treba otkriti i o odnosima Hrvata i Srba u banskoj Hrvatskoj u to doba. Često isticanje nesumnjive činjenice o slabosti srpske opozicije u hrvatskom Saboru, a i činjenice, također nesumnjive, o razmjerno velikom udjelu Srba u vladinoj većini prije svega upućuje na potrebu da se socijalnohistorijski istraži biračko tijelo u banskoj Hrvatskoj za čitava razdoblja. Kako je ono izuzet-

NARODNA MISAO.

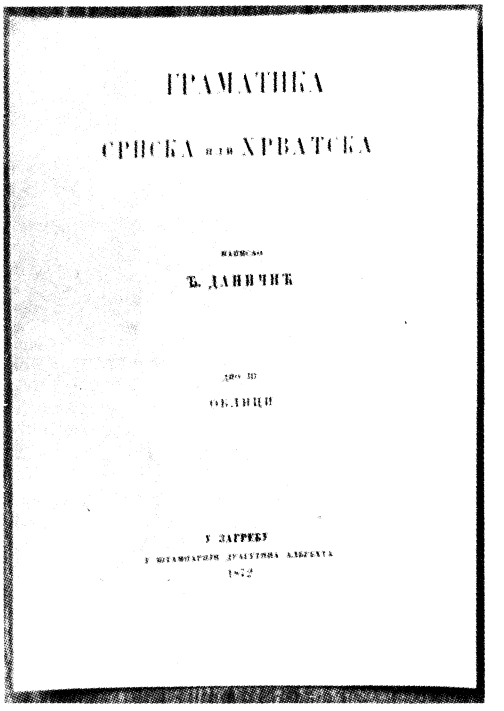
НАРОДНА МИСАО.

Za ujedinjenu hrvatsku i srpsku akademsku omladinu

Jovan P. Banjanin, Milan Kostić,
Ivan Lorković, Dušan Mangjer, Lav Mazzura,
Svetozar Pribićević.

U ZAGREBU

OGLAŠAVAJU SE MLADI: Naslovna stranica almanaha »Narodna misao«

ГРАМАТИКА

СРПСКА или ХРВАТСКА

Ђ. ДАНИЧИЋ

ОД ЊЕГА

У ЗАГРЕБУ

ZAJEDNIČKA JEZIČNA ISTRAŽIVANJA: »Gramatika srpska ili hrvatska« Đure Daničića

no ograničeno u odnosu na sve one kategorije stanovništva koje participiraju u biračkom tijelu po načelu općega prava glasa, jasno je da su nacionalni odnosi u banskoj Hrvatskoj nešto mnogo slojevitije nego što se može zaključiti na temelju parlamentarnih iskustava.

Ipak je izvjesno da idile nema ni u odnosima između hrvatskih i srpskih opozicijskih činilaca, a to je bitno. Upravo opozicijska politika i opozicijska glasila u toku većega dijela toga razdoblja prednjače u nacionalno-ideologijskim i političkim konfrontacijama. Rasprave o pretežno već prije postavljenim pitanjima različite naravi o hrvatsko-srpskim/srpsko-hrvatskim odnosima tijekom toga razdoblja dobivaju na žestini, isključivosti, tj. dobivaju onaj netrpeljivi ton, s povišenim raspoloženjima, koji se ciklički obnavlja s krizama u međusobnim odnosima.

Srpski zahtjevi iz Rumskoga programa

Utjecaj tih opozicijskih raspoloženja na međusobne odnose osjetan je na obje strane, dakle, i na srpskoj. Tome su jedan od boljih pokazatelja izbori za srpski narodno-crkveni sabor. Tako 1897. godine koalicija srpskih liberala, radikala i samostalaca hametice pobjeđuje »Khuenove Srbe«, ostavljajući im jedva koji mandat.

Dakle, u svakom slučaju oštro valja lučiti »Khuenove Srbe« od nacionalnih konflikata između Srba i Hrvata u banskoj Hrvatskoj, iako je izvjesno da je oficijelna ugarska i osobito Khuenova politika poticala konflikte između dvaju naroda. (Inače, takve lojalnosti oficijelnoj politici nema ni među Srbima u Ugarskoj ni u Dalmaciji, ni u Bosni i Hercegovini.)

Lojalistička srpska politika u banskoj Hrvatskoj oblikuje se prije nego opozicijska (u nacionalnom smislu), s tajnim Čerevićkim programom u Srijemu (1878.). Njime se napušta oporba dualističkom sistemu u Habsburškoj Monarhiji, prihvaća i Hrvatsko-ugarska nagodba, ali i sjedinjenje hrvatsko-slavonske Vojne krajina s banskom Hrvatskom, dakako, s inzistiranjem na srpskoj crkveno-školskoj autonomiji. Na toj će osnovi srpski notabiliteti i visoka crkvena hijerarhija podržavati oficijelnu ugarsku politiku u Hrvatskoj u toku sljedećega razdoblja.

Međutim, sljedbenici opozicijske srpske politike u banskoj Hrvatskoj, koji svoj program izvorno oblikuju u Rumi, 1881. godine, u sklopu Narodne slobodo-

PRIZNANJE SRPSKOGA NARODA U TROJEDNICI

I. 1. Smatrajući srpski narod sasvim ravnopravnim sa hrvatskim narodom, srpska samostalna stranka zastupaće i braniće srpsku narodnu individualnost kao i pravo srpskog naroda na avtonomiju naše srpske pravoslavne crkve i škole na istorijskom temelju, dakle sa pravom slobodnoga u tome zvaničenja, upravljanja i raspolaganja pod jednim ograničenjem vrhovnoga nadzora krune.

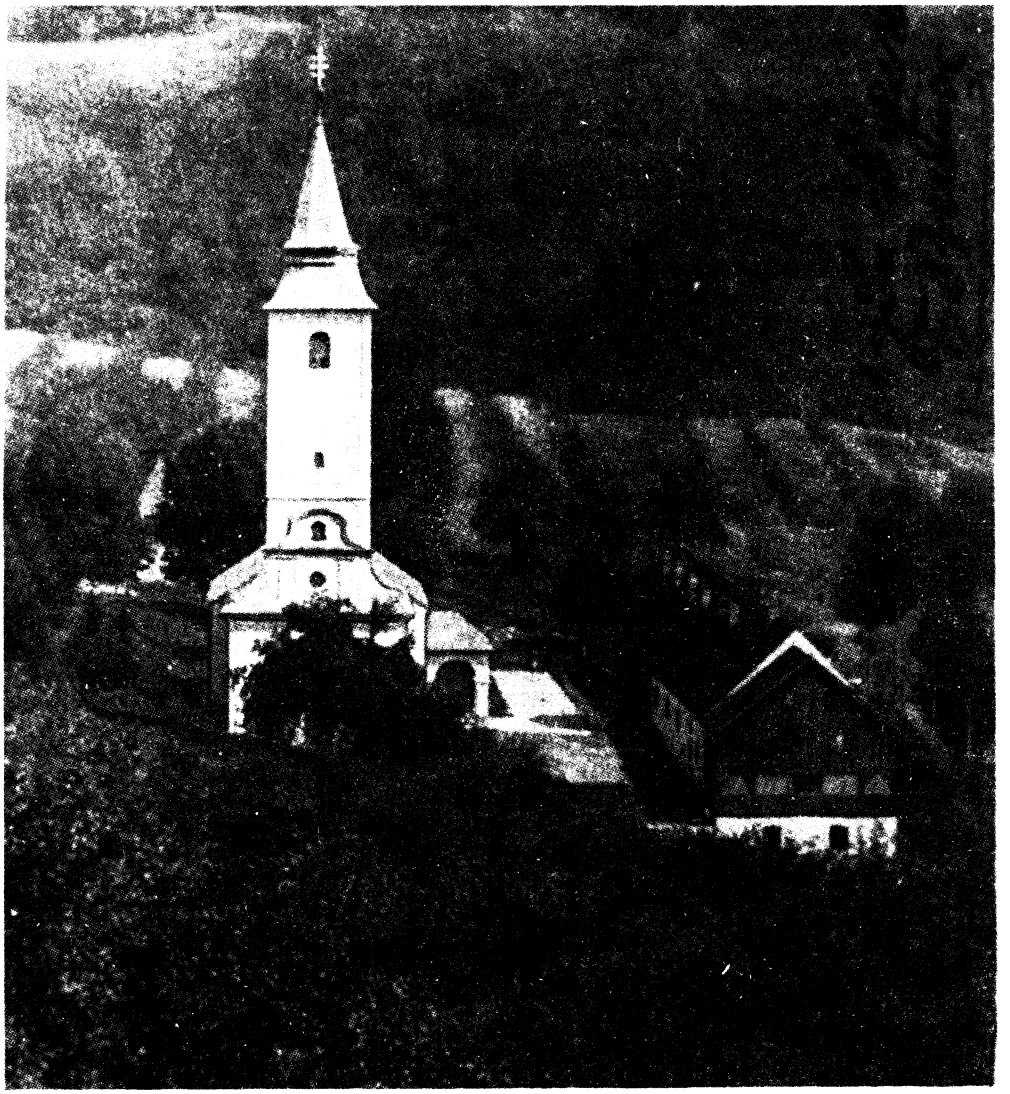
2. Srpska samostalna stranka tražiće prema načelu ravnopravnosti priznanje srpskog naroda u trojednoj kraljevini, i prema tome da se u svakom unutrašnjem zakonu, naredbi ili drugom važnom službenom činu, gdje je riječ o narodu kraljevina Hrvatske i Slavonije ili o njegovu jeziku, dostojno uvaži ime i jezik i srpskoga naroda.

3. Srpska samostalna stranka zahtijeva, da se uspostavi pravo srpskoga naroda na avtonomiju u školi, i nadležnost srpskog narodno-crkvenog sabora i postavljenih po njemu školskih organa, a prema tome da se sadašnji zemaljski školski zakon preinači u tom pravcu, da ne bude u opreci sa našim avtonomnim školskim uredbama i da se Srbi oslobode dužnosti prilaganja na komunalne škole, a zemlja i općina da budu dužne srazmjerno doprinašati na izdržavanje srpske narodne vjeroispovjedne škole kao i na komunalne. (...)

II. 1. U odnošajima kraljevina Hrvatske i Slavonije prema Ugarskoj u društvenim, prosvjetnim i humanitarnim pitanjima smatra srpska samostalna stranka interese Srba i Hrvata za sasvim istovjetne.

2. Srpska samostalna stranka priznajući kao zakon državnopravnu, godine 1868. sklopljenu, a godine 1873. revidiranu nagodbu, koju su Ugarska i Trojednica ravnopravno ustanovile, braniće samostalnost kraljevina Hrvatske i Slavonije i težiće za proširenjem te samostalnosti zakonitom revizijom same nagodbe, naročito će pak težiti za financijskom samostalnošću njinom. Ujedno će zahtijevati da se prilikom revizije nagodbe uz hrvatski narod i jezik prizna i srpski narod i jezik, a ćirilici, kao pismu srpskog naroda, prizna potpuna ravnopravnost s latinicom u svima zajedničkim zvanjima na teritoriju kraljevina Hrvatske i Slavonije...

(Iz Političkog programa Srpske narodne samostalne stranke, Zagreb 1902.)

SVETIŠTA I SREDIŠTA KULTURE: Manastir Lepavina

umne stranke Svetozara Miletića, inzistiraju, prema Mirjani Gross, na ravnopravnosti srpskoga naroda s hrvatskim i s tim u vezi na pravu srpskoga naroda na srpskopravoslavnu crkvenu i školsku autonomiju na historijskom temelju (slobodna uprava autonomnih ustanova pod kraljevim nadzorom), na priznanju srpskoga naroda u Trojednici u svakom zakonu i službenom činu, pri čemu bi se jezik nazivao »hrvatski ili srpski«, na promjeni školskoga zakona u korist konfesionalnih škola, na ravnopravnosti pravoslavnih s katolicima, na razmjernoj potpori pravoslavnim crkvenim i školskim ustanovama, na ravnopravnosti ćirilice s latinicom, s tim što bi se u krajevima sa srpskom većinom uredovalo na ćirilici.

U Rumskom programu podržava se zahtjev za sjedinjenjem Dalmacije s banskom Hrvatskom, čega nema u kasnijem programu Srpske samostalne stranke iz 1887. godine koja i nastaje iz Rumskog programa.

Definitivno izdvajanje srpske samostalne politike u Hrvatskoj i Slavoniji iz novosadsko-srijemskoga kruga zbit će se 1896. godine, poslije razgraničenja s radikalima, a s time se i središte srpske samostalne politke u banskoj Hrvatskoj konačno ukorijenjuje u Zagrebu, reflektirajući time i dublje promjene u srpskoj nacionalnoj zajednici u banskoj Hrvatskoj poslije sjedinjenja krajiškoga prostora s provincijalnim 1881. godine.

U samo nekoliko godina Srbi u banskoj Hrvatskoj stvaraju i Srpsku banku i Savez srpskih zemljoradničkih zadruga i »Privrednik« i Privrednu zadrugu i Šegrtski fond, kao što ulaze i u mnoge druge druge privredne inicijative, nastojeći nadomjestiti svoje povijesno zakašnjenje u sudjelovanju u modernizacijskim procesima u hrvatskom društvu, uvjetovano blokiranošću većega dijela srpske nacionalne zajednice u hrvatskom prostoru u vojnokrajiškom sistemu.

Tome valja dodati i više inicijativa u prosvjeti, kulturi i izdavaštvu, među kojima je najosjetnijega utjecaja stranačko glasilo »Srbobran«, koje izlazi u Zagrebu od 1884. godine.

Opozicijski »Srbobran«

»Srbobran« je u čitavu razdoblju do 1902. godine prije svega nacionalno političko glasilo, u kojem nacionalna ideologija prethodi izboru činjenica. Međutim, list od početka ima i šire utemeljenu uređivačku politiku, koja implicira različita privredna, kulturna, društvena pitanja. U njemu se također oblikuje svijest o jedinstvenosti srpskoga nacionalnoga kolektiviteta, raspravljaju međunarodna pitanja i sl.

Kada je riječ o hrvatskom prostoru, »Srbobran« isprva ima umjereno opozicijsko stajalište u odnosu prema vlastima, koje će s vremenom postajati »tvrđe«, osobito zbog oficijelne politike prema srpskim autonomnim interesima u Ugarskoj i Hrvatskoj. Otuda i prvi, radni pokušaj suradnje s hrvatskom opozicijom 1887. godine.

Mnogo se toga mora promijeniti i u Srpskoj samostalnoj stranci i u »Srbobranu«, a i u hrvatskim opozicijskim strankama i njihovim glasilima, prije nego što se stvore pretpostavke da se oblikuju osnove suradnje.

S jačanjem frankovačkoga pravaštva, osobito u urbanim ambijentima, konflikti u hrvatskoj i srpskoj politici dobivaju na intenzitetu. Analiza pisanja »Srbobrana«, koju izvodi Mate Artuković (uskoro izlazi iz tiska), kao i analize pisanja nekih od hrvatskih opozicijskih glasila, otkrit će mehanizme ideologija međusobnoga poricanja. U takvoj atmosferi ima i masovnih protusrpskih izgreda (1895.), u kojima uveliko stradaju srpske trgovine, obrtničke radnje, privredne ustanove itd., što, prema Mirjani Gross, otkriva da su konflikti »velikim dijelom« uvjetovani i međusobnom konkurencijom sitnoga građanstva, u okvirima zaostale privrede, koja ne dopušta znatniji napredak domaće buržoazije.

Objavljivanje izrazito žestokog protuhrvatskog teksta u »Srbobranu« 1902. godine pokrenut će velike protusrpske demonstracije, ponovo predvođene frankovcima, u kojima je uništena velika srpska imovina (što je poslije posebnim nametom moralo biti nadoknađeno). Međutim, upravo je taj konflikt i izrazito »terapeutskoga« učinka jer otvara prostor na obje strane da se o odnosima između Hrvata i Srba u banskoj Hrvatskoj počne misliti alternativno, na osnovi potpuno nove percepcije i hrvatskih i srpskih nacionalnih interesa u obzorju kontinentalnih promjena.

U oblikovanju takve, alternativne politike, najjači je utjecaj »mladih« na obje strane. Među njima se sa srpske strane ističu Jovan Banjanin i Svetozar Pribićević, a svi skupa, Hrvati i Srbi, prvi put se oglašavaju kao pripadnici Ujedinjene hrvatske i srpske akademske omladine s almanahom programatskih ambicija »Narodna misao«, s latiničkim i ćiriličkim prilozima.

Srpska skupina »mladih« preuzima i zabranjeni »Srbobran«, obnavljajući ga kao »Novi Srbobran«, sa sadržajima koji iz srpske perspektive vode politici »novog kursa«. (Mirjana Gross, Rene Lovrenčić)

26

Dubrovački pokret Srba-katolika

Ilirizam u Hrvata i Srba u Dalmaciji nije odlučujuća faza jedne i druge nacionalne integracije, kao što je to slučaj u banskoj Hrvatskoj i Dalmaciji. Ona se situira u doba *narodnog preporoda* (1860.-1880.), također zajedničkog i jednima i drugima, ali isto tako različitog sa stajališta nacionalnointegrativnih funkcija.

Dalmatinski prostor, koji upravno i dalje obuhvaća područje nekadašnje Mletačke Dalmacije, Dubrovačke Republike i Mletačke Albanije, tj. Boke Kotorske i područja do Budve, odijeljen je od središnjeg prostora i hrvatske i srpske nacionalne integracije »kvaziimobilnim« sistemima u Hrvatskoj vojnoj krajini i Bosni i Hercegovini sve do sjedinjenja krajiškog prostora s provincijalnim 1881 godine i do okupacije Bosne i Hercegovine 1878. godine. Međutim, austro-ugar-

SREDIŠNJA LIČNOST SRPSKE POLITIKE U DALMACIJI:
Sava Bjelanović (Đevrske 1850.-Zadar 1897.)

PJESNIK HRVATSKOSRPSKE SLOGE:
Jovan Sundečić

ska nagodba 1867. godine, s kojom Hrvatska i Slavonija pripadaju jednom, a Dalmacija i Istra drugom dijelu Monarhije, blokira proces teritorijalnopolitičke integracije hrvatskih zemalja sve do 1918. godine.

U čitavu tom razdoblju Srbi čine do petine ukupnog stanovništva austrijske Dalmacije. Za razliku od velike hrvatske većine, koja je s različitim udjelima disperzirana čitavim tim prostorom, Srbi su i dalje usredotočeni u dvije cjeline na krajnjim dijelovima pokrajine. Jedna je od njih u sjeverozapadnoj Dalmaciji, gdje na početku preporodnog razdoblja živi pedesetak tisuća Srba, a druga u jugoistočnoj Dalmaciji, tj. u bokeljskom području, gdje živi oko 24.000 Srba. Ta druga skupina izrazito je većinska u svom ambijentu (73 posto).

Većina srpskog stanovništva živi u ruralnim ambijentima, s mnogo većom koncentracijom nego u Hrvata. Tako čak i u Kninskoj krajini, u kojoj Srbi čine tri četvrtine stanovnika, u gradu Kninu Srba nema više od 24 posto. Taj je odnos mnogo povoljniji za Srbe u Boki, gdje u gradskom stanovništvu sudjeluju sa 37

RAME UZ RAME ZA SJEDINJENJE DALMACIJE

Izjava Pere Čingrije u ime saborskih klubova Hrvatske i Srpske stranke u Dalmatinskom saboru, 14. studenoga 1905.:

»Oba kluba stoje na stanovištu da su Hrvati i Srbi jedan narod, da su jedni prema drugima ravnopravni i da osobito danas, kad se u svijetu, a posebice u ovoj monarhiji, pojavljuju na vidiku znameniti i sudbonosni događaji, koji zasijecaju ravno u njihove životne i narodne interese, treba okupljati narodnu snagu u narodne redove, da ih događaji ne zateknu nepripravne. S toga Hrvati i Srbi u Dalmaciji radiće rame uz rame kao jednakopravna braća u narodno-političkim pitanjima, a posebice nastojaće složnim silama da se što prije oživotvori sjedinjenje Dalmacije s Hrvatskom i Slavonijom, smatrajući to kao glavni preduvjet obezbjeđenju bolje nam zajedničke narodne budućnosti. Iako se ne mogu nabrojiti sva pitanja, na koja se ima primijeniti načelo ravnopravnosti, ipak potpisani, da uklone mogućnost kasnijeg nesložnog shvaćanja i time povod trvenjima u narodu, navešće nekoje primjere, po kojima će dati izgled kako se ima poimati načelo ravnopravnosti.

Što se tiče naziva narodnoga jezika, koji je Hrvatima i Srbima jedan isti, Hrvati i Srbi držaće se nepomično zaključka dana 21 julija 1883 Dalmatinskog sabora, u kojem se naš zajednički jezik nazivlje hrvatskim ili srpskim, i za koji su zaključak u ono vrijeme složno glasovali svi zastupnici hrvatski i srpski. Uslijed toga u svim zakonskim osnovama i svim zaključcima, koji budu glasovani u Dalmatinskom saboru, a u kojima bude pomenut naš narodni jezik, isti će se unapred nazivati hrvatskim ili srpskim. Obje stranke nastojaće i poradiće da zakonske osnove i svi zaključci koji budu glasovani u Carevinskom vijeću, a u kojima bude spomenut naš narodni jezik hrvatskim ili srpskim, kao također da isti naziv budu upotrebljavali sve državne vlasti i uredi.

U svim zajedničkim izvanparlamentarnim manifestacijama stranke hrvatske ili srpske i njihovih klubova, narodni jezik nazivaće se uvijek hrvatskim ili srpskim.

Naravno da je pak u posebnim manifestacijama jedne i druge stranke i njihovih klubova, slobodno je svakoj stranci da nazivlje narodni naš jezik samo hrvatskim ili samo srpskim, kako je jednomu ili drugom dijelu naroda prirodnije.

Što se tiče javnih škola u Dalmaciji, obje će strane nastojati i poraditi da imenu hrvatskome i imenu srpskome bude određeno dostojno mjesto; da u odnosnim školskim tekstovima bude uzeta u obzir hrvatska i srpska povijest, tako da učenici uzmognu naučiti poglavite događaje iz jedne i druge povijesti, i da se oba pisma, latinsko i ćirilsko, budu toliko i tako učili da učenici postanu vješti i jednom i drugom pismu u čitanju i pisanju.

Što se tiče zastave hrvatske i srpske obje strane poštovaće ih kao obilježja jednoga i drugoga dijela naroda. Prema tome obje strane nastojaće i poradiće da u onim općinama gdje su Hrvati i Srbi zastupani u općinskom vijeću, budu općine izvješavale ne samo zastavu većine, nego i zastavu manjine vijeća ako ista iznosi bar trećinu ukupnog broja vijećnika.

S obzirom pak na ishod zadnjih općinskih izbora, koji nisu bili svagđe provedeni sporazumno, pa kao bi se to gdjegod obistinilo i u budućnosti, spomenuto ima se pritegnuti i na one općine u kojima ima znatan broj pučanstva hrvatskoga ili srpskoga.

Što se tiče upotrebljavanja latinskoga i ćirilskoga pisma kod autonomnih vlasti u pokrajini, uključivši, razumije se, i Zemaljski odbor, obje strane nastojaće i poradiće da rješenja svih podnesaka budu izdana onim pismom kojim su podnesci sastavljeni.

Obje strane nastojaće i poradiće da ova načela bratske sloge i ravnopravnosti nađu trajnu upotrebu i primjenu ne samo kod narodnih predstavnika, nego svagdje u narodnom životu, posebice u javnoj štampi.«

(Lujo Bakotić, »Srpski narod u Dalmaciji od pada Mletačke Republike do ujedinjenja«, Beograd 1939.)

JAVNA RIJEČ: Glasila dubrovačkih Srba-katolika

posto, u Kotoru sa 42 posto, ali je i u tom slučaju udio osjetno manji od udjela u ukupnom stanovništvu.

Prema Nikši Stančiću, uočljiv je stalni proces useljavanja i iseljavanja srpskog građanstva u Dalmaciji, što otežava njegovo stabilnije ukorjenjivanje u urbanim ambijentima. Bokeljski Srbi, vrlo poduzetni u jedrenjačkom brodarstvu do sedamdesetih godina, velik dio svoga kapitala koncentriraju u Trstu i drugdje izvan pokrajine.

U čitavu razdoblju je suštinski ograničavajući činilac razvoja Dalmacije interes bečkog središta vlasti da pokrajina prije svega udovoljava svojim geostrateškim funkcijama u Sredozemlju i prema kontinentalnoj unutrašnjosti Balkanskog poluotoka, sa stajališta interesa Monarhije, a od 1867. godine, osobito njezina austrijskog dijela. U tom je smislu trajno zazorna svaka politika, i hrvatska i srpska, koja dovodi u pitanje *status quo*.

U tom je i smisao oficijelne podrške autonomaštvu, čak i onda kada ono dobiva izrazito talijansko nacionalnointegracijsko obilježje, nasuprot globalnim austrijsko-talijanskim konfrontacijama.

Izbori za Dalmatinski sabor

Srpstvo u Dalmaciji posebno je zazorno jer za razliku od Hrvatske i Slavonije nakon 1878. godine, gdje notabilitetska srpska politika uključuje i suradnju s vlastima (među ostalim, u sjeni ovisnosti nezavisne Srbije o Austro-Ugarskoj), u Dalmaciji, gdje takve notabilitetske politike uglavnom nema (s uveliko drugačijom socioekonomskom strukturom), crnogorski činilac, kao eminentno srpski u to doba (naročito u svojoj vanjskopolitičkoj djelatnosti), uporište je ruske politike u većem dijelu čitava razdoblja.

U toku narodnog preporoda većina pripadnika srpskog građanstva, koja u njemu sudjeluje, za razliku od hrvatskoga, ne mora prevladavati ideologije dal-

matinskog partikularizma. Srpsko građanstvo već iz prethodnog razdoblja baštini ideologiju »ljubitelja prosvještenija«, tako da u prvoj fazi narodnog preporoda Srbi, kao nacionalni kolektivitet, djeluju odlučnije. U prvim izborima za Dalmatinski sabor 1861. godine, od dvanaest izabranih narodnjaka četvorica su srpske nacionalnosti.

Globalna je ocjena Nikše Stančića za čitavo preporodno razdoblje: »... preporodnim (je) pobjedama bitno pripomoglo srpsko građanstvo, napose u prvoj preporodnoj fazi kada je činilo nesrazmjerno velik dio narodnjačkog građanstva, dok je u drugoj fazi, do rascjepa 1879. godine bilo dio narodnjačke većine koja je osiguravala leđa borbi narodnjaka Hrvata na terenu 'gradskog društva', gdje je bilo izvorište autonomaštva.«

Historiografski je još otvoreno pitanje oficijelnog forsiranja popunjavanja najvažnijih mjesta u upravnom i parlamentarnom sistemu Dalmacije Srbima. Tako su dalmatinski namjesnici generali Lazar Mamula (1852.-1865.), Gavrilo Rodić (1870.-1881.) i Stefan Jovanović (1881.-1885.) (?), kao što su to i predsjednici Sabora, koji su istodobno i predsjednici Pokrajinskog vijeća: Srbin-autonomaš Špiro Popović (1861.-1870.), pravoslavni Srbin Stjepan Mitrov Ljubiša (1870.-1876.) i Srbin-katolik Đorđe Vojnović (1876.-1895.).

Stvaranje Srpske stranke

Usporedno sa slabljenjem suradnje Hrvata i Srba u Hrvatskoj i Slavoniji, slabi njihova suradnja i u Dalmaciji, a u razdoblju od 1879. do 1881. godine došlo je do potpunog razlaza i stvaranja posebne Srpske stranke. Stranka, trajno u previranju zbog razlika između svoga liberalnog (pretežno u Boki i Dubroviku) i konzervativnog krila (pretežno u sjevernoj Dalmaciji i osobito među visokim pravoslavnim klerom), unatoč žestokim konfliktima s hrvatskim strankama, nikada nije u istim oblicima opreka kao što su u banskoj Hrvatskoj.

Hrvatska narodna stranka ne dovodi u pitanje srpsku naciju u Dalmaciji, kao što ne zahtijeva ni priključenje Bosne i Hercegovine Hrvatskoj, a i iz dalmatinske Stranke prava, poslije razmjerno kratkog razdoblja sukoba, potiču »osnovni poticaji« (Mirjana Gross) za suradnju Hrvata i Srba u cijeloj Hrvatskoj: »Dakako, suprotnosti je izazivala povremena izborna suradnja srpske politike i autonomaša i odbijanje sjedinjenja Dalmacije s banskom Hrvatskom sa srpske strane.« (M. Gross)

Međutim, hrvatsko-srpska suradnja u razdoblju 1897.-1902. prednjači onoj u banskoj Hrvatskoj i ima odlučujući udio u oblikovanju sporazuma 1903.-1905. godine, kojim nastaje Hrvatsko-srpska koalicija (1905.).

U tom je procesu izuzetan fenomen Srba-katolika, najvećma u Dubrovniku, u razdoblju od osamdesetih godina do prvoga svjetskog rata. Pokretom je obuhvaćen znatan dio dubrovačkog plemstva i inteligencije. Izrazito je liberalne inspiracije i pretežnim dijelom prednjači u sporazumijevanju Srba i Hrvata, iako u bezbrojnim polemikama i odlučno brani svoj srpski nacionalni izbor.

27

Iskušenja Hrvatsko-srpske koalicije

Zagrebačke protusrpske demonstracije 1902. godine ne šire se u unutrašnjost banske Hrvatske, a kada sljedeće, 1903. godine široki narodni pokret zahvati velik dio hrvatskoga žiteljstva, osobito seljaštva, u otporu oficijelnoj politici i njezinim privrednim učincima, u njemu neće biti protusrpskih naboja. Iskazivanje moći hrvatske opozicije na tako nov način, sa znatnim udjelom hrvatske Narodne omladine i njezinim zalaganjem za hrvatsko-srpsku suradnju, otvara politički prostor za suočavanje s takvim ciljevima.

Osim takvih, unutrašnjih izvorišta, važan poticaj razvoju suradnje na novim pretpostavkama osigurava »majski prevrat« u Srbiji 1903. godine, kojim ne dolazi samo do puke smjene Obrenovića Karađorđevićima, već i do mnogo dalekosežnijih promjena u unutrašnjoj i vanjskoj politici Srbije, uključivši i izlazak iz austro-ugarske interesne sfere. Time i srpska notabilitetska politika u Hrvatskoj i Slavoniji gubi svoj smisao.

Potkraj 1903. i početkom 1904. godine »skupštinski pokret« zahvaća i biračku osnovu Srpske samostalne stranke, u prvi mah isključivo posebnim, srpskim zahtjevima.

Kako su previranja u hrvatskim zemljama sastavni dio širih previranja, osobito u ugarskim zemljama, gdje ona imaju i mnogo sadržajniji program, proširuje se i prostor za suradnju hrvatske i srpske opozicijske politike. U tom obzorju i

VELEIZDAJNIČKI PROCES: Suđenje Srbima u Zagrebu 1909., optuženima za veleizdaju

nastaje politika »novog kursa«. Dakle, nije riječ samo o razvojnim mogućnostima u hrvatskom prostoru, već i o potpuno novoj političkoj kulturi, koja transcendira hrvatske granice.

U vrlo kratkom vremenu nastaje i stranačka koncentracija, s brojnim posljedicama u Hrvata i Srba.

Time se politička kultura donjih slojeva stanovništva, osobito seljaštva, znatno mijenja.

Sjedinjenje Dalmacije s banskom Hrvatskom

U listopadu 1905. godine zbiva se odlučujući obrat stvaranjem koncentracija većine hrvatske opozicije (Riječka rezolucija) i potom srpske (Zadarska rezolucija). Od tada se s obje strane ističe da su Hrvati i Srbi jedan narod, ali se ne propušta inzistirati na ravnopravnosti jednih i drugih na obje strane, što opravdava tezu Mirjane Gross u vezi s relativnošću »narodnojedinstvene« ideologije. S tim u vezi, srpska opozicija se vraća i svome izvornom zahtjevu, iz vremena prije konfrontacija, za sjedinjenjem Dalmacije s banskom Hrvatskom.

Hrvatsko-srpska koalicija se oglašava u prosincu 1905. godine sa stajalištima kojima se radikaliziraju političke, privredne (osobito financijske), kulturne, općenito suvereno nacionalne aspiracije ujedinjene hrvatske i srpske opozicije na osnovi programa demokratizacije političkog sistema. U socioekonomskom smislu, ona svjedoči da je proces sazrijevanja građanskopoduzetničkih slojeva u banskoj Hrvatskoj okončan i sa hrvatske i sa srpske strane, s ambicijom da osigura premoć modernizaciji *odozdo* i *iznutra*, ali je i refleks spoznaje da je nemoguća politika ostvarivanja bilo jednih bilo drugih nacionalnih interesa ako se nastavi s hrvatsko-srpskim/srpsko-hrvatskim sukobima u hrvatskim zemljama.

ZAHTJEVI IZ ZADARSKE REZOLUCIJE

17. listopada 1905.: Težnja svakog naroda da sam odlučuje o svom biću i o svojoj sudbini mora da izazove simpatije svakog, koji i sam gine za slobodom. A današnju borbu mađarskoga naroda pozdravljamo tim radosnije, što je sadašnji državni sklop, protiv koga je ta borba naperena, svom snagom sputavao i što danas sputava razvitak naše otadžbine hrvatskog i srpskog naroda. Državna pak samostalnost Ugarske, koja bi tada živjela samo svojim životom i raspolagala samo svojom snagom, donijela bi takve političke prilike, u kojima bi mađarski narod bio upućen da u svom rođenom interesu potraži sporazum s nemađarskim narodima Ugarske, da u njihovoj snazi ugleda i svoju snagu, pa da, zajedno s njima, a u naslonu na trojednu Kraljevinu Dalmaciju, Hrvatsku i Slavoniju, osigura uslove za svoju narodnu budućnost i bezbjednost.

Stoga potpisani srpski zastupnici i izaslanici srpskih stranaka, svjesni o zamašnosti današnjeg općeg političkog položaja u monarhiji, i uzevši u obzir stanovište zauzeto od hrvatskih zastupnika na riječkoj konferenciji, izjavljuju da će podupriјeti današnji pokret mađarskog naroda, kojemu bi, zajednički s Hrvatima, i faktičnu potporu ponudili, kad bi sa strane mađarskih koaliranih stranaka bile pružene realne garantije da će se one zauzeti kako bi se, uz njihove opravdane zahtjeve, ispunile i težnje Hrvatske i Slavonije, koje idu za proširenjem njenog državno-pravnog položaja, da joj se zajemči što samostalniji politički, kulturni, privredni i financijalni opstanak i razvitak.

Podjedno traže i radiće potpisani zastupnici i izaslanici da se u Hrvatskoj i Slavoniji stvore demokratske ustanove, koje bi joj zajamčile slobodan ustavan život i razvitak, i uklonile današnje nesnosne parlamentarne, upravne i društvene odnošaje.

Stojeći na tom stanovištu, očekuju da će mađarske koalirane stranke, svoj odnošaj prema nemađarskim narodima u Ugarskoj postaviti na pravedne osnove, kako bi se ovima obezbjedio narodno-kulturni opstanak i razvitak.

Što se tiče zahtjeva braće Hrvata za reinkorporacijom Dalmacije Hrvatskoj i Slavoniji, koja je i pozitivnim zakonima zajemčena, pripravne su srpske stranke uložiti svoju snagu za ostvarenje ovog zahtjeva, ako se sa hrvatske strane ukloni zapreka, koja je dosad priječila srpskoj stranci na Primorju da se za sjedinjenje izjavi, a to je da se sa strane Hrvata obavezno prizna ravnopravnost srpskog naroda sa hrvatskim.

Da bi se pak s braćom Hrvatima mogli staviti u sporazum radi zajedničke akcije, bira se odbor od tri lica, sa tri zamjenika, koji će odluku dostaviti izvršnom odboru riječke konferencije, i s njime stupiti u pregovore u smislu ove odluke. D-r Puljezi, A. Vujatović-Šarov, d-r R. Kvekić, Vukotić, J. Kulišić, Simić, d-r K. Kovačević, d-r Desnica, Todor Mijović, d-r Gradi, d-r Maci, Dušan Amanović, Vladimir Desnica, B. Medaković, d-r Vaso Muačević, Pero Krajnović, Veljko Lukić, d-r Pero Belobrk, Svet. Pribićević, d-r Đorđe Krasojević, d-r Ž. Miladinović, d-r J. Radivojević-Vačić, d-r M. Babić.

(Lujo Bakotić, »Srbi u Dalmaciji od pada Mletačke Republike do ujedinjenja«, Beograd 1938.)

ČLANOVI »PRIVREDNIKOVA« PATRONATA: Skup s prve sjednice 23. rujna 1911.

Što se srpske strane tiče, proces koncentracije kapitala uspješno se nastavlja i u razdoblju od osnutka Srpske banke do stvaranja Koalicije (1895.-1905.). Ta banka postaje utjecajan novčani zavod, s kapitalom koji je veći od kapitala bilo koje hrvatske banke. Ekspanziju banke nije moguće razumjeti bez izuzetno brzog širenja srpskog zemljoradničkozadružnog pokreta u hrvatskim zemljama, niza lokalnih štedionica i banaka, ali i oblikovanja novog, mladog poduzetničkog sloja, uveliko posredstvom »Privrednika«.

Sistematskim slanjem talentirane seljačke djece na obrtničko i trgovačko školovanje u privredno najrazvijenija središta Monarhije (do Praga i Temišvara) ubrzo se oblikuje potpuno nov sloj srpskog građanstva u banskoj Hrvatskoj.

Od osnutka 1897. do 1908. godine »Privrednik«, u kojem je središnja ličnost Vladimir Matijević, šalje sve veći broj djece (1897.: 52, 1898.: 152, 1899.: 367, 1900.: 389, 1901.: 541, 1902.: 561, 1903.: 605, 1904.: 694, 1905.: 708, 1906.: 723, 1907.: 742 i 1908.: 704). Tada, u vezi s aneksionom krizom i veleizdajničkim procesom u Zagrebu, dolazi do privremenog smanjenja djelatnosti, ali i brzog oporavka, tako da do zabrane rada »Privrednika«, s izbijanjem rata 1914., na naukovanje odlazi oko 13.000 pitomaca.

Dva politička procesa

U akumulaciji srpskog kapitala vrlo veliku ulogu imaju i autonomni srpski narodno-crkveni fondovi, što je jedan od najvažnijih razloga žestokih, upravo bespoštednih obračna između »Khuenovih Srba« i srpske opozicije za utjecaj u autonomnome srpskom narodno-crkvenom saboru, a od početka 20. stoljeća i podjela unutar opozicije i sve izrazitijeg jačanja utjecaja Srpske samostalne stranke u autonomnim poslovima.

U tom je smislu i razumljivo da ugarska vlada u užarenoj 1912. godini (11. srpnja) ukida srpsku autonomiju, što ima dalekosežan, ne samo psihološki učinak među Srbima u vezi s njihovim podaničkim odnosom prema Austro-Ugarskoj.

Mnogo brže nego prije razvija se i srpska intelektualna elita u hrvatskim zemljama, koja se školuje, kada je riječ o banskoj Hrvatskoj, ponajviše na Zagrebačkom sveučilištu, i koja je pretežno vrlo privržena politici srpsko-hrvatske suradnje

Hrvatsko-srpska kolicija pobjeđuje na izborima u banskoj Hrvatskoj, u proljeće 1906. godine, ali ona je do proljeća 1907. slomljena i u banskoj Hrvatskoj i u Dalmaciji pod usuglašenim pritiscima i iz Budimpešte i iz Beča. U tome je odlučujući neuspjeh Koalicije da parlamentarnom opstrukcijom onemogući donošenje zakona kojim se legalizira mađarizacija hrvatskih željeznica.

Međutim, Koalicija se ne raspada jer zajedništvo interesa građanskopoduzetničkih slojeva i dijelova intelektualnih elita očigledno ima dublje korijene. Koalicija uspijeva izdržati i udar dvaju političkih procesa koji imaju evropsku težinu (veleizdajnički, koji je usuglašen s austro-ugarskom aneksijom Bosne i Hercegovine 1908. godine i na kojem se sudi pedeset i trojici Srba s Adamom Pribićevićem (Svetozarevim bratom) na čelu i potom Friedjungov, u kojem je središnja ličnost Frano Supilo, koji nema samo centralnu poziciju u hrvatskom dijelu Koalicije, nego i u Koaliciji uopće).

Iako se s oba procesa Austro-Ugarska strahovito blamira u svjetskom javnom mnijenju, iako s njima jugoslavensko pitanje dobiva novi međunarodni legitimitet, Koalicija, koja i dalje ostaje najjači politički činilac u banskoj Hrvatskoj, sve je sklonija novom nagodbenjaštvu s ugarskom oficijelnom politikom, osobito nakon Supilova povlačenja i ukorijenjivanja Svetozara Pribićevića na centralnoj poziciji u Hrvatsko-srpskoj koaliciji.

Srpska samostalska politika ima opoziciju i s radikalske strane, ali i sa socijalnodemokratske, osobito u Srijemu, gdje je upravo među srpskim agrarnim proletarijatom socijaldemokracija najmasovnija u čitavoj banskoj Hrvatskoj, osiguravajući i u srpsko-hrvatskoj suradnji i prve socijalističke zastupnike u hrvatskom Saboru u izborima 1908. godine (Vitomir Korać i Vilim Bukšeg).

O SABORSKOJ RASPRAVI O SRBIMA U HRVATSKOJ

Srba, odnosno naroda, koji govori ovim našim hrvatskim ili srpskim jezikom, a prolazi pod imenom Srbi, imade u Hrvatskoj nešto oko 650.000 stanovnika, te sačinjavaju četvrtinu pučanstva. Zimi god. 1907. vodili su u hrvatskom saboru frankovci veliku opstrukciju, da se iz koalicione adrese izbriše naziv »srpski narod«. U onoj raspravi, koja je, čestokrat cio dan do kasne noći i do rana jutra, trajala skoro mjesec dana, raspravljalo se o Srbima u Hrvatskoj sa svim mogućim gledištima i argumentima. Dane i dane nizali su se govornici proti izrazu »srpski narod« i govornici u obranu tog izraza. Među obima je bilo ljudi, koji, ili su imali kompetenciju, da raspravljaju o pitanju, ili su, vidjelo se, uzeli velikog mara i truda, da se opskrbe podacima i od stručnjaka dobro upute. Ti su govornici tako raščinjali to pitanje sa gledišta historijskog, etničkog, genetičkog, političkog i stranačkog, da se saborisanje u onoj opstrukciji bilo pretvorilo u jednu pravu akademiju, pomiješanu doduše sa raznim skandalima, valjda zato, da se javnost sjeti, da se ona »akademija« vodila u... saboru, ali opet u tako svestranu akademiju, da bi se tu više teško dalo s jedne ili s druge strane išta nova kazati.

Jedni su dokazivali, da Srba u Hrvatskoj uopće nema; da je pravoslavni elemenat, koji se danas srpskim imenom zove, od iskona bio hrvatski, dok ga nisu popovi sa vjerom naučili na srpsko ime, uz asistenciju vlade, koja je time htjela podijeliti i oslabiti Hrvate; da jest, istina, za turskoga doba prebjeglo u Hrvatsku elemenata pravoslavne vjere sa Balkana, ali od toga da je jedan dio iz Bosne, dakle, po tumačenju ovih govornika, i opet hrvatski, a ostalo da su bili većinom Grci, Cincari, Rumunji zvani Valachi, odnosno Vlasi, što da se može vidjeti po tipu, koji da nije slavenski, te kad je u Hrvatskoj poprimio hrvatski jezik, neka primi i ime, najmanje pako, da ima prava, da se zove srpskim imenom. Za sve ove svoje tvrdnje iznosili su povelja, citata iz prošlosti, izjava pojedinih ljudi iz starije i novije dobe, itd.

Drugi su dokazivali, da je Srba u Srijemu bilo od kad se za naš narod u ovim krajevima uopće znade; u ostalu Slavoniju i užu Hrvatsku da su se ti pravoslavni elementi naselili kao Srbi; da im je to od carskih patenta i privilegija priznato bilo; da se među njima već 4-5 vjekova, otkad su tu, načinom, kako je u ono doba bilo moguće, uvijek konsekventno promicalo srpsko ime, bilo u nazivlju puka ili jezika njegova, bilo u priznanju sa strane oblasti civilnih i crkvenih: prama tome, da današnji Srbi nisu postali iz pravoslavnih Hrvata, još manje iz neslavenskih elemenata, nego da su porijeklom svojim u pravu, da se srpskim imenom zovu. I ovi su donosili povelja, citata iz prošlosti i ostalog za potkrepu ove tvrdnje. Zabilježiti se mora, da iz redova ovih govornika Srbi nisu toliko jašili na tim citatima, ako su ih i donosili. Na koncu njihovih argumentacija bilo je, da su oni Srbi, hoće da budu Srbi, i dosta.

Suvišno je i spominjati, da niti je tko koga uvjerio, niti se pitanje raščistilo, nego je svaki ostao pri svome stanovištu.

(Frano Supilo, »Politika u Hrvatskoj«, Zagreb 1953., 297-298)

UMJESTO ZDRAVICA I KIĆENIH FRAZA

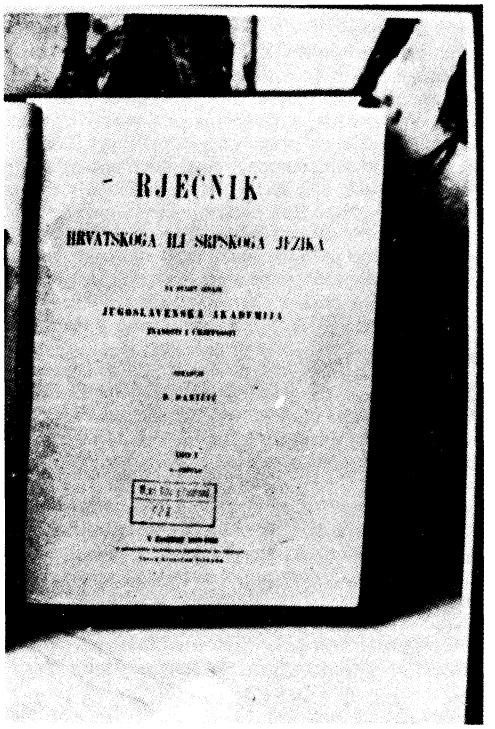
Narode! Događaji, koji se danas odigravaju u habsburžkoj monarhiji, od velikog su značaja i od neobične važnosti. Dualističko ustrojstvo ove monarhije, osnovano na prevlasti jednih, a potištenosti drugih naroda i klasa, ljulja se u svojim temeljima, a čitava monarhija stoji na pragu velikoga unutrašnjega preloma, koji ide zatim, da njezino ustrojstvo postavi na sasvim nove osnove. Sloboda naroda i prava najširih slojeva puka: to su misli vodilje ovoga snažnoga pokreta, a očito je i nesumnjivo, da će svaki narod i razred samo u onoj mjeri ubirati plodove toga pokreta, u kojoj budu učestvovao u njemu svojom snagom, svojom sviješću i mudrošću. Naša je dakle otačbina pozvana također, da u ovom važnom času obilježi svoje stanovište i da iznese svoje zahtjeve, ako želi ne samo da sačuva svoj današnji državopravni položaj, već ako hoće da svoja narodna i državna prava što više učvrsti i proširi, kako to zahtieva njen poziv u našoj narodnoj cjelini.

Ovoj dužnosti i potrebi može ona samo onda dostojno da odgovori, ako se postavi na stanovište svojih *sobstvenih interesa* koji joj zabranjuju, da služi ciljevima tuđinske politike. Prema tome mora ona da prihvati kao svoje: načelo narodnog samoodredjenja i ravnopravnosti svih naroda, a zato ne smije ostati igračka u rukama tudjih faktora, već mora biti *protivna današnjem državnom sklopu monarhije*, koji je stvorio čitav niz potlačenih naroda i klasa, a koji svojom težinom naročito pritiskuje našu domovinu Hrvatsku, Slavoniju i Dalmaciju. Protiv toga stanja u monarhiji dižu se i drugi narodi i klase, koji nisu u ovakvom potištenom položaju kao mi, a kako da to hrvatski i srbski narod naš ne učini koji baš ovakvom sklopu monarhije ima da zahvali, što je njegov ustav još i danas prazna rieč, te što još i danas živi u podpunim absolutističkim odnošajima i prilikama.

Ustajući protiv ovog državnog sklopa, morat će dakle naša otačbina da traži i ustavne slobode, koje imadu da budu zasnovane na načelu jednakosti i ravnopravnosti. A s time u svezi morat će da prihvati i borbu najširih slojeva puka za ljudska i gradjanska prava u podpunom obsegu i na najširoj podlozi. Ovakvo shvatanje narodne politike jedino može dovesti i do pravilnog i konačnog riešenja nesretnog *hrvatsko-srbskog spora*, a tek ova tri uslova: pravo narodnog samoodredjenja, prava najširih slojeva puka i riešenje srbsko-hrvatskoga spora mogu da zajamče pravilan razvitak našeg narodnog života i da stvore našoj otačbini ljepšu budućnost.

Ovi nazori nameću se neodoljivom nuždom svakom patrioti i misaonom čovjeku. Prirodno je zato, što su s ovih temeljnih nazora pošli i oni predstavnici hrvatskog i srbskog naroda, koji su stvorili *riečku i zadarsku odluku*. Prirodno je i to, što su na osnovu tih odluka već danas postignuti veliki stvarni uspjesi: zaključkom dalmatinskog sabora za sveobće, jednako, izravno i tajno pravo glasa i zaključkom o ravnopravnosti Hrvata i Srba, kojim je udaren osnov zajedničkom i jedinstvenom radu Hrvata i Srba u svim pitanjima naše narodne politike.

Dok ove misli iztičemo za podlogu našeg rada, iznosimo svoje duboko uvjerenje, da su *ustavna prava* temelji ljudske slobode i pravnoga poredka u državi, a po tome i preduvjet ne samo političkoj slobodi naroda, već i njegovom privrednom razvoju i prosvjetnom napredku. Zato borbu za ustavna prava i slobode u pravcu naprednih misli i prave demokracije smatramo prvim i najprečim našim narodnim zadatkom. Samo takva borba, okončana uspjehom, može da stvori bedeme iza kojih bi se uspješno mogla da vodi i *borba za našu narodnu i državnu samostalnost* kao i za pravedno uredjenje našeg unutrašnjeg družtvenog života i ustrojstva. Opravdanost ovog našeg pogleda osniva se ne samo na obće priznatim načelima, koja su već došla do pobjede kod sviju prosvićenih naroda, već je u naše doba potvrdjuje i junačka borba bratskog naroda *ruskog*, koji je svu snagu uložio, da svoj javni život položi na temelje slobode i ustavnosti. No opravdanost toga pogleda izvire za nas u prvom redu i najjače iz naših rodjenih prilika.

KAPITALNA DJELA ZNANOSTI O JEZIKU: »Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika« JAZU

Kad je bilo na dnevnom redu pitanje o konačnom uredjenju našeg državno-pravnog položaja u monarhiji, nametnut nam je bio natražan izborni red, ugušena je bila svaka izborna sloboda, a samo iz sabora, koji je ovako skrpljen, mogao se za Hrvatsku da stvori onako *skučen državopravni položaj*, kakav je zajamčen nagodbom od g. 1868. Gušenje ustavnih sloboda jedini je uzrok, što se ni ovako skučen državnopravni položaj nije mogao da održi u svojoj podpunoj čistoći, jer naš narod, sputan i vezan, nije mogao da razvije snage, koja bi bila potrebna za zaštitu stečenih i za sticanje novih državnih prava. Nestašica ustavnih sloboda tumači nam medjutim i to, što je naša otačbina u privrednom pogledu konačno došla na rub propasti, jer u prvom redu nije imala snage, da utječe na tok državne privredne politike, a u drugom re-

du u narodu politički potlačenom nije se mogla da razvije ličnost, a prema tome ni smisao za ličnu samopomoć, bez koje se ne može ni zamisliti gospodarski razvoj i napredak. Tvrdimo pak, da je i nemili hrvatsko-srbski spor samo zato mogao da dobije onako oštre oblike, kakvi su se javljali u današnjem bratoubilačkom ratu, što *narodna volja*, volja širokih slojeva puka, nije mogla doći do izraza u našem javnom životu. Dok je narodna volja u nas ovako potištena bila, *tudjinskim je strujama* bilo otvoreno i slobodno polje, da razmahnu svoj upliv nad sudbinom hrvatskog i srbskog naroda, i da stvaraju neprestane trzavice i sukobe, koji su ne samo slabili našu odpornu snagu, već su skoro stavili u pitanje i samu našu narodnu budućnost. Crna slika naših nesnosnih ustavnih odnošaja i prilika uzrokom je i tome, što i naša posestrima *Dalmacija*, koja je u najnovije vrieme onako visoko podigla stieg zdrave narodne politike, odvraća od nas svoje lice, stavljajući kao prvi i jedini uvjet za sjedinjenje s Hrvatskom zajamčenje ustavnih prava i sloboda.

Iz svega se ovoga vidi, da nam borba za ustavnost i građanska prava najviše mora ležati na srcu, ako hoćemo da stvorimo uslove za naš politički, privredni, prosvjetni i družtveni napredak, ako hoćemo da naša rieč i u današnjoj težkoj krizi bude od odsudnog značaja i dublje vriednosti. U ovoj velikoj borbi izpriečila se kao glavna i najveća zaprieka ona stranka, koja se naziva »narodnom« i koja je ugušivanjem ustavnih prava i sloboda, da sačuva svoju vlast, sprečavala ujedno narodnu snagu u odporu protiv tudjinskih navala na naša narodna i državna prava. Zato borba za ustavna prava mora prirodno biti naperena *protiv »narodne stranke«*, koja je stvorila i koja podržava naše nesnosne upravne i ustavne prilike, kao i protiv sviju njenih otvorenih i skrivenih saveznika i pomagača.

Ovo je uvjerenje onih rodoljuba hrvatskih i srbskih, koji na dogledu očajnog našeg položaja hoće da *politiku izjavâ, zdravica i kićenih fraza zamiene s politikom djela*, koja će nas izvesti iz dosadašnjeg vrzinog kola na put realnih političkih uspjeha. Za to su se i *udružile*, zadržavajući svoje stranačke programe, *sve narodne hrvatske i srbske stranke* i to: hrvatska stranka prava, hrvatska napredna stranka i socijalno-demokratska stranka, a uz njih pristadoše i oni *zdravi opozicioni življi*, koji doduše ne pripadaju nijednoj političkoj stranci, ali su pripravni da rade na temelju ovih načela i misli. A udružiše se u jednu čvrstu svezu sa zadatkom, da našu otačbinu Hrvatsku sjedinjenim silama i uz podporu svega hrvatskoga i srbskog družtva izvedu iz dosadašnjih nesnosnih i ubitačnih odnošaja. Prva im se prilika za to pruža kod nastajnih izbora za sabor kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije, u koje će izbore ući zajedno i složno s *ovim programom*:

1. *Koalirana opozicija* radit će na tome: da se uzakone ustanove, koje osiguravaju *prava građana i ličnu slobodu* kao: a) obće izravno, jednako i tajno pravo glasa sa zastupstvom manjina, glasanje po občinama i pravedna podjela izbornih kotara, b) podpuna sloboda zbora i dogovora, c) podpuna sloboda štampe, d) porota i sloboda i nezavisnost sudstva, e) sloboda savjesti i ravnopravnost narodnosti i vjeroizpoviesti, f) zaštita svetinje kućnoga praga, tajne pisama i zabrana svake, bilo u kojem mu drago pogledu, upotrebe patentskih i naredbenih odredaba iz absolutizma, g) uvedenje upravnoga sudišta kao zaštite protiv samovolje upravnoga činovničtva.

2. Mimo tih osnovnih ustanova radit će na tome, da se na princip *podpune autonomije* postavi uprava *občinâ*, kotara i županija i da se občine oslobode tereta prenesenog djelokruga, t.j. posala, što ih občinski organi vrše u interesu državne vlasti.

3. U pitanjima *privrede* radit će na tome, da se svim silama poradi na zaustavljanju gospodarstvenog propadanja u otačbini...

4. Radit će na tome i tražit će, da se u korist zanatlijskih i industrijskih *radnika*, propalih zemljoradnika i nadničara stvori radničko zaštitno zakonodavstvo, koje da ih štiti u zdravlju i životu.

5. Radit će na tome, da se na široj i jačoj podlozi zavedu ustanove, koje će biti vrstne, da podignu *pravu narodnu prosvjetu* i družtvenost...

6. Koalirana opozicija nastojat će, da se ukloni dosadašnji nerazmjer u plaćama viših i nižih *činovnika*, kao i na tom, da se prema potrebama današnjeg vremena i važnosti *učiteljskog staleža* osigura materijalno stanje učiteljskog staleža iz državnih prihoda.

7. Koalirana opozicija tražit će i radit će, da se odklone *povrede*, koje su nanesene našoj zakonom zajamčenoj *državnoj samostalnosti*, kao što će raditi i oko proširenja ove samostalnosti *promjenom nagodbe*, a naročito će raditi i težiti za *financijskom samostalnošću i gospodarskom nezavisnošću* Hrvatske.

8. Koalirana opozicija, vodeći računa o velikim narodnim idealima, pa odgovarajući narodnoj težnji za narodnim ujedinjenjem, svesrdno prihvaća sa strane braće naše u Dalmaciji potaknuto pitanje *sjedinjenja Dalmacije* s Hrvatskom. Za povoljno rješenje toga pitanja založit će se koalirana opozicija svima silama, a postupat će solidarno i sporazumno s braćom u Dalmaciji.

9. Uz uvjerenje, da narodu našemu hrvatskoga i srbskoga imena nema ljepše budućnost a ni samoga narodnog obstanka bez zajedničkog i solidarnoga rada obaju dielova narodnih, imade da se odstrani svaka i najmanja zapreka tome radu zajamčenjem *ravnopravnosti i slobode srbskog naroda*.

Narode! Koalirana opozicija borit će se na izborima sjedinjenim silama za ovaj program. A izlazeći s njim pred narod, nada se ona pouzdano da će narod ovaj njezin program odobriti, njene ciljeve shvatiti, te je u izbornoj borbi i poduprieti. U samom pak *saboru* koalirana će opozicija zastupati svoj program odlučno i neustrašivo u podpunom uvjerenju, da će se tako stvoriti mogućnost, da narod još s većim izgledom na uspjeh nastavi svoju borbu za podpunu slobodu i nezavisnost.

Središnji odbor koalirane hrvatske i srbske opozicije:
Za hrvatsku stranku prava:
Grga Tuškan, dr. August Harambašić, Stjepan Zagorac.
Za hrvatsku naprednu stranku:
Dr. Ivan Lorković, Josip Pasarić.
Za srbsku narodnu samostalnu stranku:
Dr. Bogdan Medaković, Svetozar Pribićević.
Za srbsku narodnu radikalnu stranku:
Dr. Nikola Gjurgjević, Jovan Jovanović.
Za socijalno-demokratsku stranku:
Vitomir Korać, Vilim Bukšeg.
Izvan stranaka:
Dr. Franko Potočnjak.

(Proglas Hrvatsko-srpske koalicije 25. studenoga 1905.; Janko Ibler, »Hrvatska politika 1904.-1906.«, Zagreb 1914/1917.)

28
Doba represije i straha

U postaneksijskom razdoblju vrlo je uočljivo dvoumljenje srpskih samostalaca između dosljednijeg zastupanja svojih političkih i privrednih interesa, čime nužno dolaze u sukob s ugarskom vladom, i obazrivije politike zaštite osobne i imovinske sigurnosti. Kako dvoumljenja donekle drugačije naravi ima i na hrvatskoj strani Koalicije, otvara se prostor za radikaliziranje hrvatske politike, osobito s pravaške strane, što uvjetuje uvođenje komesarijata u banskoj Hrvatskoj, s banom Slavkom Cuvajem kao komesarom. Istodobno jača i jugoslavenski nacionalistički, osobito omladinski pokret, koji ne samo da proklamira kao svoj cilj »jugoslavensku naciju«, nego i individualni teror kao sredstvo za ostvarenje cilja.

Uspjesi članica Balkanskog saveza u prvome balkanskom ratu, osobito Srbije, izazivaju euforične reakcije i Srba i mnoštva Hrvata, ponajviše u Dalmaciji. Doduše, međusobni obračun članica Saveza u drugome balkanskom ratu uveliko rashlađuje osjećaje, otkrivajući pozadinu rata, ali ne dovodi u pitanje politiku hrvatsko-srpske suradnje u Koaliciji, odnoso identifikacije u nacionalističkoj omladini i među socijalnim demokratima.

Frank poziva na obračun

Snaga opozicijskih stranaka u hrvatskim zemljama, nemogućnost prekidanja koalicijske suradnje Hrvata i Srba, te nemoć da se bilo što postigne komesarijatom, uvjetuju suglašavanje ugarske vlade s izborima, potkraj 1913. godine, na kojima pobjeđuje uveliko unionistički »umekšana« Hrvatsko-srpska koalicija. Svoju saborsku moć ona ipak ne može iskoristiti da dobije bana i odjelne predstojnike, ali uspijeva zadržati svoje parlamentarne pozicije za čitava prvoga svjetskoga rata, iako je i sama izložena nerijetko teškim progonima.

Izvjesno je da vladi Srbije uoči prvoga svjetskoga rata odgovara umjerenija koalicijska politika u Hrvatskoj, ali je još istraživački otvoreno pitanje naravi njezina upliva na koalicijsku politiku, odnosno na zbivanja u hrvatskim zemljama općenito.

Otvoreno je i pitanje uzroka koji uvjetuju da u toku čitava rata u banskoj Hrvatskoj, unatoč nastojanjima mnogih činilaca i u njoj i izvan nje, ne uspijeva uvođenje komesarijata. Iako neredovno, Sabor zasijeda, osobito poslije smrti cara i kralja Franje Josipa 14. prosinca 1916., dalje, što znači da Hrvatsko-srpska koalicija zadržava svoju parlamentarnu premoć u razdoblju 1914.-1918. godine.

Međutim, odmah poslije smrti nadvojvode Franje Ferdinanda u sarajevskom atentatu održava se zbor na Jelačićevu trgu u Zagrebu (28. lipnja), na kojem dr. Ivo Frank poziva na obračun sa Srbima i »Slavo-Srbima«, tj. Hrvatima pristalicama hrvatsko-srpske suradnje. Protusrpskih demonstracija većih raz-

mjera, prema Mili Bjelajcu, ima i u Đakovu, Petrinji i Slavonskom Brodu, gdje ne stradavaju samo ljudi i imovina, već i crkve i groblja.

Pravi val pogroma

Uočljivo je također da u mnogim mjestima u kojima je Koalicija jaka ili vrlo jaka jedva da ima kakvih izgreda, iako su nesumnjivi učinci šoka izazvana atentatom. (Općenito, dok mađarska javnost s olakšanjem prima vijest o atentatu, s obzirom na kontinuirane sporove s nadvojvodom, dok se u Beču već sljedeći dan svira muzika na javnim mjestima, u znatnom dijelu hrvatske javnosti ukorijenjeno je uvjerenje u trijalističke ambicije Franje Ferdinanda.)

U Dalmaciji su učinci bitno slabiji, tako da očevici registriraju da su najuočljiviji policijski plaćenici. Pravi val pogroma počinje s objavom rata Srbiji, mobilizacijom, odlaskom na srbijansko ratište. Masovnim hapšenjima, izvođenjima pred vojne i civilne sudove, interniranjima u logore, nerijetko umorstvima izloženo je mnoštvo ljudi, Srba, ali i Hrvata, osobito u Dalmaciji. (Bez brojne hrvatske političke emigracije nemoguće je zamisliti rad Jugoslavenskog odbora.) Državni teror, vojni i civilni, najjači je prema inteligenciji, političarima i privrednicima.

U mnoštvu veleizdajničkih procesa sudi se i ljudima kao što je dr. Srđan Budisavljević, zastupnik i u Hrvatskom i u Ugarskom saboru. Još gore prolaze braća Pribićevići, osobito Valerijan (inače zastupnik u Hrvatskom saboru) i Adam (prvooptuženi u Veleizdajničkom procesu 1908/1909.), a vrlo teško ispašta i Svetozar, unatoč tome što ugarska vlada izravno nadzire njegovu sudbinu pa ga i štiti u određenom razdoblju.

Odmah s početkom rata prestaje izlaženje »Srbobrana«, »Srpskog lista«,»Dubrovnika« itd., a nešto poslije i više hrvatskih listova. Zabranjuje se ćirili-

NEĆEMO PODUPIRATI HRVATSKU VLADU

Govor dr. Srđana Budisavljevića u Hrvatskom saboru 13. srpnja 1917. godine:

Visoki Sabore! Budući da nova hrvatska vlada stoji na stanovištu nagodbe i državne zajednice kraljevine Hrvatske sa kraljevinom Ugarskom, a budući da je danas u ovo veliko vrijeme jedinstven i odlučan zahtjev čitavog slavenskog juga monarhije, da se na osnovu narodnog načela, historijskog prava te prava samoodređenja naroda, sve zemlje monarhije, u kojima žive Slovenci, Hrvati i Srbi ujedine u jedno potpuno samostalno, slobodno i nezavisno državno tijelo, te budući da se ovaj opći narodni zahtjev ne može ostvariti u okviru nagodbe, i u okviru državne zajednice kraljevine Hrvatske sa kraljevinom Ugarskom, to mi je čast u ime svoga druga Valerijana Pribićevića i u ime svoje izjaviti, da ne možemo i ne ćemo podupirati današnju hrvatsku vladu. (. . .) Pri tome ćemo rado pozdraviti sve one čine hrvatske vlade, koji će ići za potpunom demokratizacijom čitavog našeg javnog života. . .

(Bogdan Krizman, »Hrvatska u prvom svjetskom ratu. Hrvatsko-srpski politički odnosi«, Zagreb 1989.)

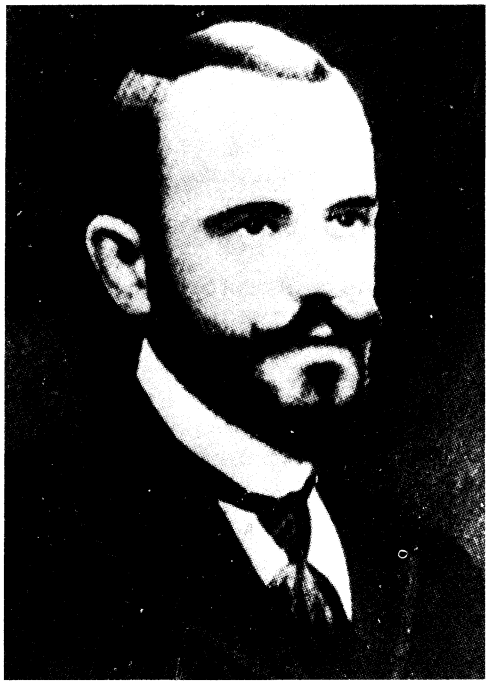
DA SVI BUDU POTPUNO JEDNAK FAKTOR

Iz govora Svetozara Pribićevića u Hrvatskom saboru 29. listopada 1918. godine:

. . . U toj zajedničkoj državi Slovenci, Hrvati i Srbi imadu da budu potpuno jednak faktor. . . Ne radi se o tome, i ne može se i ne smije se raditi o tome, da se u tom jedinstvenom narodu pojedini dijelovi majoriziraju ili nulificiraju. . .

Mi nećemo, jer govorimo o državi Hrvata, Slovenaca i Srba. . . da od ova tri narodna imena, koja su tri imena izraz za jednu našu političku i narodnu svijest, nećemo da od ta tri imena jedno zapostavimo drugom, niti ćemo da ih supstituiramo jednim četvrtim, jer nećemo da rješavamo dekretom pitanje, koje može riješiti samo kulturni razvoj naroda. . . Ako budemo vodili ispraznu nacionalističku politiku, ako našu politiku ne bude ispunjavala socijalna sadržina, i ako se ne bude svaki u toj državi osjećao ravnopravnim, ako svaki Slovenac, Hrvat ili Srbin ne bude našao u toj domovini zemlju, u kojoj može pošteno živjeti i zasluživati svoj hljeb, u kojoj neće biti proletaraca, onda visoki sabore, ovakovi pojavi kao u Rusiji, ma kako se mi zabrinjavali, oni će nastupiti. . .

(»Glas Slovenaca, Hrvata i Srba«, br. 237 od 5. listopada 1918.)

NAJUTJECAJNIJA LIČNOST:
Svetozar Pribićević

IZUZETNO VELIKA ULOGA:
Feldmaršal Svetozar Borojevic

ca, srpskopravoslavni naziv crkve (ponovo se uvodi naziv »grko-istočna«), upotreba srpske zastave i nacionalnih simbola, srpskog imena jezika, a u oficijelnoj je upotrebi postupno sve učestaliji naziv »Hrvati grčko-istočne vjere« umjesto Srbi.

Jedinice iz Hrvatske

Već prije rata, osobito od 1912. godine, počinje i smjenjivanje oficira srpske nacionalnosti (poznat je slučaj generala Rade Grbe u Zagrebu 1912.), koje se s ratom nastavlja. U takvim okolnostima, prema istraživanjima Mile Bjelajca, u ljeto je među oko 70 tisuća mobiliziranih u hrvatskim zemljama nekih petnaestak tisuća Srba, koji sudjeluju u ratu protiv Srbije 1914. i 1915. godine.

Jedinice iz hrvatskih zemalja dijele sudbinu drugih austro-ugarskih jedinica u Srbiji u toku prve dvije ratne godine, tj. do okupacije zemlje u jesen 1915. podnose teške poraze i ograničene uspjehe. U podosta slučajeva sudjeluju u genocidu protiv srpskoga naroda, a među ratnim zločincima ima i nekoliko Srba iz Hrvatske. Slučajevi prebjegavanja na srbijansku stranu austro-ugarskih vojnika Srba i Hrvata općenito su rijetki jer se time obitelji dezertera izlažu najtežim progonima, ali ih ipak ima.

U okupacijskoj upravi u Srbiji od 1915. do 1918. sudjeluje i znatan broj ljudi iz hrvatskih zemalja, najvećim dijelom Hrvata.

Poslije otvaranja solunskog fronta srbijanska se armija znatnim dijelom popunjava i dobrovoljcima regrutiranim među prekomorskim iseljeništvom u Sjevernoj i Južnoj Americi, velikom većinom među Srbima iz Austro-Ugarske. Mnoštvo dobrovoljaca regrutira se među južnoslavenskim dezerterima i zarobljenicima na ruskom ratištu, koji su također velikom većinom srpske nacionalnosti.

Daleko od jednoglasja

S februarskom i oktobarskom revolucijom, poslije globalne promjene odnosa snaga ulaskom SAD u rat, s jačanjem jugoslavenskog pokreta u južnoslavenskim zemljama Habsburške Monarhije poslije Majske deklaracije južnoslavenskih zastupnika u Carevinskom vijeću 1917. godine te Krfske deklaracije vlade Srbije i Jugoslavenskog odbora, otvaraju se brojna pitanja u vezi s mogućom budućom zajedničkom državom Južnih Slavena, u odnosu prema kojima su i Srbi iz hrvatskih zemalja daleko od jednoglasja (monarhisti-republikanci, integralisti-federalisti, socijalisti-liberali-konzervativci, itd.).

I u jednoj i u drugoj ruskoj revoluciji sudjeluje ne mali broj Srba iz hrvatskih zemalja, dijelom se probijajući u vrh komunističkog pokreta u Jugoslaviji (Vladimir Ćopić), dijelom na visoke položaje u Crvenoj armiji (Danilo Srdić).

Južnoslavenski vojnici austro-ugarske vojske, među njima i brojni Srbi iz hrvatskih zemalja, najbolje se bore na talijanskom ratištu, braneći istočnu obalu Jadranskog mora, velikim dijelom obećanu Italiji odredbama Londonskog sporazuma. U tim teškim borbama sa savezničkim armijama izuzetno je velika uloga feldmaršala Svetozara Borojevića (von Bojna), Srbina s Banije.

Posljednji hrvatski ban Antun pl. Mihalovich, zastupnik Hrvatsko-srpske koalicije (inače potomak srpske obitelji Mihajlovića, koja u drugoj polovici 18. stoljeća prelazi na katoličku vjeru), imenovan je 29. lipnja 1917. godine. Njegov programski govor, osim opozicijskih zastupnika, odbijaju i zastupnici Hrvatsko-srpske koalicije Srđan Budisavljević i Valerijan Pribićević, čime počinje i sve ubrzanija erozija unionističke politike srpske koalicijske elite.

Težnje za ujedinjenjem

Unatoč neizvjesnostima u vezi s ratnim ishodima, a i strahu zbog mogućnosti obnove represije i terora, Srbi u hrvatskim zemljama, najprije kao pojedinci, a potom i sve masovnije, uključuju se u različite struje jugoslavenskog pokreta, vršeći kontinuiran pritisak na Hrvatsko-srpsku koaliciju u istom smislu.

U tome je izuzetno velik udio zagrebačkog lista »Glas Slovenaca, Hrvata i Srba«, koji počinje s izlaženjem 1. siječnja 1918. godine. List ima ambiciju djelovati kao programatsko glasilo pokreta za južnoslavensko ujedinjenje u granicama Austro-Ugarske, a poslije svršetka rata i za stvaranje Jugoslavije. U prvoj fazi djeluje izrazitije pluralistički, a što se više zaoštravaju temeljna pitanja jugoslavenskog ujedinjenja sve je uočljivija njegova liberalno integralistička pozicija, koju potkraj rata nesumnjivo dijeli velika većina srpskog građanstva i znatan dio srpskog seljaštva u hrvatskim zemljama.

Srpsko seljaštvo, razmjerno možda i više nego hrvatsko, sudjeluje u »zelenom kadru«, u njegovim najrazličitijim oblicima.

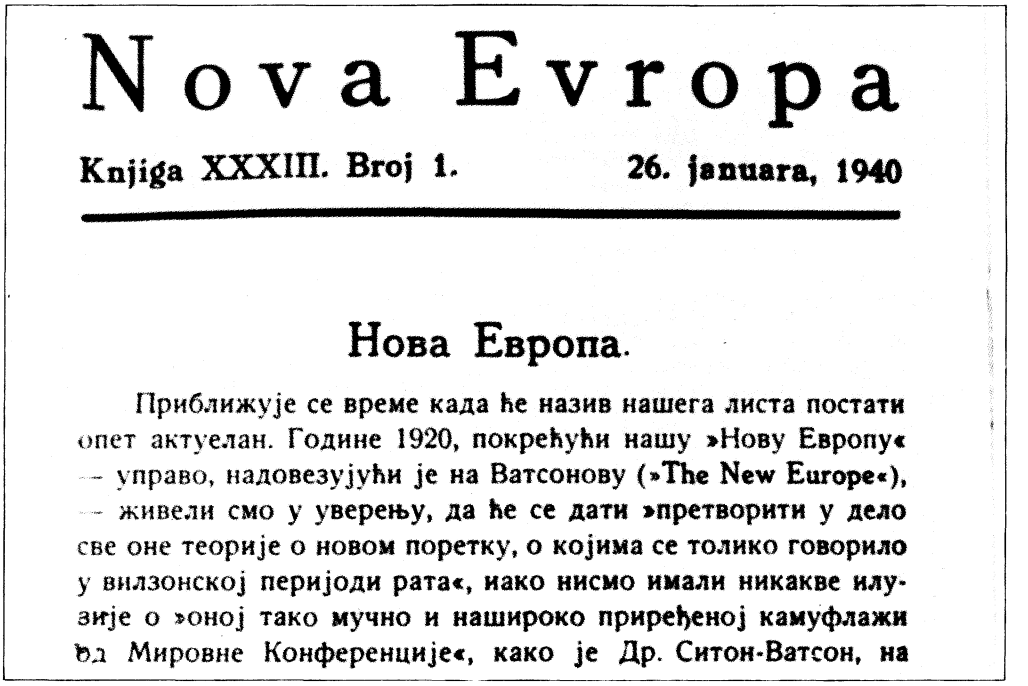
U pokretu narodnih vijeća, u finalu rata, naročito kada im se pridružuje i Hrvatsko-srpska koalicija, prevladava »narodnojedinstvena«, integralistička politika ujedinjenja, u čemu uistinu veliku ulogu (i povijesnu odgovornost) ima i Svetozar Pribićević, tada najutjecajnija ličnost čitave hrvatske politike.

29

Kapital iz Zagreba u Beograd

U Kraljevini SHS/Jugoslaviji pada i dalje relativni udio srpskoga stanovništva u hrvatskom prostoru, što je i sekularna tendencija za čitava 19. stoljeća. Prema vjerskom kriteriju, u današnjim granicama Hrvatske 1910. godine živi 611.257 Srba ili 18,21 posto (Mira Kolar-Dimitrijević). Prema tom proračunu, ratni gubici, među kojima je najveća stavka učinak epidemije španjolske gripe, smanjuju i apsolutni i relativni udio Srba u prostoru današnjih hrvatskih granica na 606.252 žitelja ili 17,9 posto

Unatoč apsolutnom porastu u toku sljedećega desetljeća (1921.-1931.), u 1931. godini 665.877 pravoslavnih (uključivši i ruske emigrante) čini 17,8 posto stanovnika. (Prema proračunu Vladimira Žerjavića, koji isključuje Ruse, te godine u današnjim hrvatskim granicama živi 633.000 Srba ili 18,45 posto, što svjedoči o razlikama u primijenjenoj metodologiji. Žerjavićeva je procjena da je 1941. u tom pro-

Nova Evropa

Knjiga XXXIII. Broj 1. 26. januara, 1940

Нова Европа.

Приближује се време када ће назив нашега листа постати опет актуелан. Године 1920, покрећући нашу »Нову Европу« — управо, надовезујући је на Ватсонову (»The New Europe«), — живели смо у уверењу, да ће се дати »претворити у дело све оне теорије о новом поретку, о којима се толико говорило у вилзонској периоди рата«, иако нисмо имали никакве илузије о »оној тако мучно и нашироко приређеној камуфлажи од Мировне Конференције«, како је Др. Ситон-Ватсон, на

GLASILO LIBERALNE ELITE U HRVATSKOJ: »Nova Evropa«

storu 703.000 srpskih žitelja ili 18,59 posto. Budući da je riječ o vrlo osjetljivu pitanju, s dalekosežnim posljedicama, dužni smo upozoriti na oba autora, iako ima i drugih koji se time bave.)

Pad i rast udjela

U prostoru najveće koncentracije srpskoga stanovništva (Lika, Gorski kotar, Kordun i Banija) 1910. živi 286.568 Srba, 1921. godine 281.100, a 1931. godine 290.403, s tim što je 1910. relativni udio 53,1 posto, a 1931. godine 51 posto, što potvrđuje tendenciju pada, nešto brže iseljavanje Srba nego Hrvata, koju uočava Agneza Szabo za razdoblje na početku stoljeća. Međutim, u Slavoniji i Baranji raste udio srpskoga stanovništva: 1910. godine 185.157 (20,3 posto), 1921. godine 175.121, a 1931. godine 210.496 (24,7 posto), s tim što posljednji podatak uključuje i Ruse, kao i ostale pravoslavne. Kao i u toku manje-više čitava 19. stoljeća, uočljiv je stabilan rast srpskoga stanovništva u Dalmaciji od 86.871 (1921.) na 97.871 (1931.).

Međutim, udio srpskoga stanovništva u hrvatskim gradovima, iako veći u apsolutnom smislu 1931. u odnosu na 1921. godinu, u relativnom je pogledu manji, što prema zaključku Mire Kolar-Dimitrijević dovodi u pitanje »toliko uvriježeno mišljenje da su se Srbi nakon prvog svjetskog rata laganije zapošljavali u državnim službama i izvan poljoprivrede nego ostali«. Zagreb je prividna iznimka jer je u njemu udio pravoslavnih porastao sa 4,5 posto 1910. godine na 8,8 posto 1921. i pao na 8,4 posto 1931. godine, budući da je u njemu vrlo velika koncen-

TAKVA MORA DA BUDE NAŠA DRŽAVA

Pre nego što smo: Srbi, Hrvati i Slovenci, mi smo ljudi. Prava i dužnosti čoveka jesu osnovica i izvor i naših narodnih prava. Svi ljudi treba da imaju iste koristi od života, ista uživanja, pa, razume se, i narodi. Narod nije ništa drugo nego skup ljudi u jednoj celini. Naša narodna celina ima pravo da bude svoja i slobodna, ponajpre zato što je sastavljena od ljudskih bića kao i svaka druga grupa narodna i zato, što su i svi drugi ljudi i slobodni. Ne znači ništa, jesmo li mali ili veliki, siromašni ili bogati, prosvećeni ili ne, već je značenje u tome što smo ljudi. (. . .) Čovek ima svoj materijalni i duševni život. On živi da se hrani, da misli, da stvara za sebe i svoju porodicu i naciju, ali i za čovečanstvo. Nacionalizam bez službe čovečanstvu jest divljaštvo. . . Nacionalizam, koji ne učestvuje u poslu čovečanstva, koji je vezan u svome budžaku za svoj uski horizont, za život siromašan materijalno i duševno, ne dokazuje, ne opravdava svoj opstanak. Rasa, koja tako živi, ako je to njezinom krivicom, nije dostojna života. Ona je nazadan elemenat, koji ne može imati simpatije čovečanstva. (. . .)

Čega se plašimo mi u ovakovoj zajednici? Ako hoćemo biti pravi ljudi, pravi članovi čovečanstva, moramo stvoriti zajednicu demokratsku u punom smislu te reči. Zato, što nam je ideal čovek i čovečanstvo, moraju Srbin i Hrvat i Slovenac u novoj našoj zajednici biti potpuno slobodni. Kako bi mogli posle tolikih ličnih iskustava, svojih, narodnih i čovečanskih ući u zajednicu, u kojoj bi jedan deo od nas bio potčinjen drugom? Nesamo da Srbin ne sme biti potčinjen Hrvatu ili Slovencu i obratno, nego nijedan naš stalež drugom, nijedna klasa drugoj. Slobodni moraju biti svi delovi i ravnopravni, svi staleži i klase. Takva mora da bude naša država.

Bez te slobode ne možemo imati napretka. Zemlje naše mogu ujedinjene da napreduju samo u organizaciji, u kojoj će se izraziti puna utakmica duha, uma i fizičke snage na izgradnju našeg modernog života. Bez toga ne vredi nam ujedinjenje ništa. Što se tiče prvenstva, iskustvo nas uči, da se ono ne može stvoriti prinudno zakonom. Ono ipak postoji, jer sva ravnopravnost ne može da ukloni prvenstvo. No ono ne sme biti stvarano na silu, nego mora biti kao rezultat utakmice u radu, rezultat većega rada, boljeg uspeha u poslu, razumnijeg i bržeg delovanja. Takovo prvenstvo ne vređa u kulturnoj sredini nikoga nego izaziva poštovanje i priznanje, divljenje kao kod ljudi, koji vole muziku, gde onaj, ko najbolje svira, ima zato pljesak i ljubav, a ne mržnju i zavist. Sva prvenstva, koja se osnivaju na drugim faktorima, nepravedna su, okovi su, prepreka progresu, uvreda dostojanstvu čoveka i zato se svet diže protiv njih, gdegod stoje ili se pojave i dizat će se, dok se svuda ne obore. (. . .)

Oni, koji budu od nas davali najviše rezultata u radu na kulturi, progresu društvenom i opšte narodnom, čovečanskom imat će i prvenstvo. Sistem mora biti nov i jedini pravi, ko je najsposobniji i najvredniji, neka ide napred. Sistemi, kojima smo živeli dosada, kada bi ih preneli u novi život, činili bi nas robovima dalje. Niko nema nikoga da se plaši, a svi zajedno plašimo se toga, da se ne pokažemo nezreli za vreme, u kome smo, i nesposobni za zadatke koji su pred nama. . .

(Milan Pribićević, »Ciljevi našeg oslobođenja«, »Savremenik« 1919.; izbor Mire Kolar-Dimitrijević)

UDJEL U GOSPODARSKOM I KULTURNOM RAZVITKU HRVATSKE: Stankovićevo kazalište (Staro kazalište) na Markovu trgu u Zagrebu

tracija i ostalih pripadnika pravoslavne vjere, a i taj je udio osjetno ispod udjela srpskoga stanovništva u hrvatskom prostoru.

Golema većina Srba u Hrvatskoj i dalje je u ruralnim ambijentima, k tome pretežno u onima u kojima je privređivanje na vrlo niskoj razini. »Prema anketi banovinskih vlasti«, piše Mira Kolar-Dimitrijević, »utvrđeno je u Banovini Hrvatskoj uoči izbijanja drugog svjetskog rata gotovo milijun suvišnih stanovnika, čiji se problem nije mogao rješavati bez industrijalizacije i urbanizacije. U već spomenutim kotarevima prenaseljenost je bila izuzetno velika (Gračac 11.980 suvišnih stanovnika, Donji Lapac 4659, Otočac 11.453, Udbina 3453, Vojnić 14.020, Slunj 10.234, Glina 17.048, Kostajnica 10.063 itd)...«

Siromaštvo

Što se tiče kolonizacije, država zemlju kupuje samo »soluncima«, dok je svi ostali moraju sami kupovati, tako da je unutrašnja migracija na toj osnovi krajnje ograničena domašaja. Tako područje Agrarne komisije u Osijeku naseljava ukupno 3518 »solunaca« i 1499 dobrovoljaca na 43.849 jutara zemlje. Na zagrebačko područje naseljuje se 158 obitelji »solunaca« na 774 jutra, na varaždinsko 43 na 211 jutara. Mnogi se naseljenici ne uspijevaju održati u novim ambijentima.

Dakle, velik dio unutrašnje migracije Srba iz »pasivnijih« u »aktivnije« hrvatske krajeve agrarno- proleterske je ili proleterske naravi. Otuda i razmjerno velik udio Srba u sindikatima, radničkom pokretu i radničkim strankama, osobito komunističkoj, u svim razdobljima njihova djelovanja od 1918. do 1941. godine.

Otkad 1926. počinje dugotrajna agrarna kriza, kojoj u Jugoslaviji slijedi kreditna i financijska kriza, koja osobito poslije jeseni 1931. pogađa izuzetno teško i Hrvatsku, velikim dijelom zbog mjera državne ekonomske politike, seljaštvo se , posebno u »pasivnim« krajevima (dakle, i pretežan dio srpskog) vraća natural-

nom privređivanju, »uz minimalno trošenje industrijske robe i korištenje zanatskih usluga«.

U tim krajevima zaduživanje je kod lihvara gotovo isključivo zbog nabave hrane, a kakve su posljedice takva zaduživanja izlišno je napominjati. Prema Miri Kolar-Dimitrijević, kotarski referent za poljoprivredu u Dvoru na Uni piše u službenom izvještaju 1931. godine: »Siromaštvo. Čudo je kako je uopšte moguće tako živiti i pri takvim uslovima još raditi.«

Srpsko seljaštvo u Hrvatskoj nasljeđuje još prije prvoga svjetskog rata razvijenu mrežu zadruga, ali se njihovo poslovanje sužava i često su u poslovnim krizama, iako Srpska banka u Zagrebu trajno ostaje u zadružnim poslovima. Uoči drugoga svjetskog rata u Hrvatskoj ima 327 srpskih zemljoradničkih zadruga, među kojima je 170 kreditnih.

Nastavljajući tradiciju nekadašnjega »Srpskog kola«, u Zagrebu 1936. godine nastaje »Seljačko kolo«, koje vrlo brzo okuplja većinu srpskoga seljaštva u Hrvatskoj na programima privrednog i kulturnog razvoja, s vrlo jakim utjecajem komunista u mnogim ograncima, osobito u Slavoniji, na Baniji, Kordunu i Lici. Posredstvom »Seljačkog kola« širi se jako opozicijsko raspoloženje srpskoga seljaštva u hrvatskom prostoru.

Poduzetnički sloj

Srpsko građanstvo u Hrvatskoj najvećim dijelom snosi iste posljedice državne razvojne politike kao i hrvatsko. To znači da se u prvom desetljeću postojanja jugoslavenske države ono razvija podosta ubrzano. (Mira Kolar-Dimitrijević ističe da se do 1931. godine, dokle je Zagreb financijsko središte Jugoslavije, privredna poduzeća mogu osnivati jednostavnom protokolacijom u Trgovačkom sudu, tako da se u Zagrebu registriraju i poduzeća iz drugih dijelova zemlje.) Srbi su i dalje najpoduzetniji u trgovini (Vladimir Nikolić, Svetozar Milinov, Veljko Vasić, Risto Milošević, braća Veselinovići... u Zagrebu).

U tom razdoblju razvija se i poduzetnički sloj koji sudjeluje u upravama mnogih poduzeća, uključivši i ona s većinskim hrvatskim ili stranim kapitalom, koji nerijetko posreduje i u beogradskim nadleštvima. Uveliko se razvija, u odnosu na stanje prije prvoga svjetskog rata, i sloj industrijskih poduzetnika (rafinerija žeste Pere Teslića u Sisku, klaonica i tvornica seruma Đure Predovića u Vrbovcu kraj Križevaca, tvornica kože Marka Valčića u Karlovcu, udruženi srpski kapital u Zaprešićkoj industriji mesa, Ilićeva tekstilna tvornica u Karlovcu itd.).

S uvođenjem diktature, s državnokapitalističkim mjerama hrvatski privredni prostor postaje izrazito neravnopravan, što dijelom utječe i na bijeg dijela kapitala, srpskoga više nego hrvatskoga, u Beograd. U tome je »ekonomska osnova« suradnje hrvatskoga i srpskoga građanstva, odnosno Hrvatske seljačke stranke i Samostalne demokratske stranke u Hrvatskoj, koja dolazi do izražaja u suradnji u stvaranju Banovine Hrvatske, s tim što srpsko građanstvo, a i hrvatsko nastoji artikulirati i svoje ekonomske interese (obnovljena djelatnost »Privrednika«).

30
Integralno jugoslavenstvo

Već u toku kratkotrajne Države Slovenaca, Hrvata i Srba koalicijski srpski političari, sa Svetozarom Pribićevićem na čelu, koncentriraju političku moć koja osjetno nadilazi njihov zbiljski utjecaj. S obzirom na svoj udio u proglašenju »prvodecembarskoga akta« 1918. godine, tj. u stvaranju Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, neprimjeren stvarnim odnosima snaga, bilo s hrvatske, bilo sa srpske strane, među srpskim samostalcima općenito prevladava uvjerenje, eksplicitno oblikovano u toku rata, npr. u »Glasu Slovenaca, Hrvata i Srba«, da stvaranje nove države pretpostavlja i izlazak iz stranačkih sistema kakvi u južnoslavenskim zemljama opstoje do prvoga svjetskog rata.

Nova država, utemeljena u političkoj ideologiji »narodnoga jedinstva«, koju osim ostalih oblikuje i Svetozar Pribićević, još davne 1897. u almanahu »Narodna misao«, pretpostavlja i stvaranje političke stranke koja će udovoljiti novim sociopolitičkim potrebama. Pribićeviću se u tom smislu koalicijska jezgra čini idealnim ishodištem u stvaranju takve nove stranke, kao njezina ne samo duhovna avangarda.

Otuda, u osnovi, i Pribićevićeva nesklonost da se stranački udružuje s radikalima Nikole Pašića. Štoviše, Demokratska stranka, sastavljena od mnogo raznorodnijih »elemenata« iz raznih zemalja nove države, Pribićeviću i samostalcima više odgovara kao nedovoljno oblikovani stranački ambijent, u kojem Pribićevićevi sljedbenici neophodno moraju, prema njihovu mišljenju, s obzirom na svoje političko iskustvo i državotvornu viziju imati premoćan utjecaj. Zato na njih, osobito na Svetozara Pribićevića, pada odij zbog načina neravnopravnog, iznuđenog ujedinjenja, a potom i zbog represije besprimjernih razmjera poslije stvaranja Kraljevine SHS, i političke i nacionalne i privredne... Narodi, u tom smislu od početka, novu državu doživljavaju ne samo kao pretežno željenu, nego i kao iznuđenu.

Suštinu Pribićevićeva stava prema novoj stranačkoj konstelaciji Ljubo Boban sažima ovako: »Pribićević se pritom rukovodio načelnim razlozima. Polazio je, naime, od procjene da radikali zastupaju ekskluzivno srpsko, velikosrpsko, hegemonističko opredjeljenje. Uključivanje prečanskih Srba u ta-

I NAROD (SRPSKI) I DOMOVINA (HRVATSKA): Nikola Tesla

kvu orijentaciju značilo bi ojačavanje takvih tendencija, što bi, nadalje, vodilo produbljavanju srpsko-hrvatskih opreka, a to znači i otežavanju položaja Srba u Hrvatskoj. Pribićevićev cilj bio je, međutim, da radi na srpsko-hrvatskoj suradnji, a time i stvaranju povoljnijega položaja Srba u Hrvatskoj.«

Učinak politike integralnoga jugoslavenstva u srpsko-hrvatskim odnosima vrlo se brzo pokazuje sasvim oprečnim očekivanjima integralističke elite (Srba i Hrvata), a Svetozar Pribićević kao ministar unutrašnjih poslova postaje jedan od najomraženijih ličnosti u sve homogenijoj hrvatskoj politici, artikuliranoj u Hrvatskoj republikanskoj seljačkoj stranci Stjepana Radića.

U to su doba Pribićevićev integralizam i centralizam isključiviji nego u srbijanskih demokrata, tako da se izvorno iz tih razloga Pribićevićevo krilo stranke izdvaja 1924. godine pod imenom Samostalne demokratske stranke. Već ime nove stranke asocira na predratnu Srpsku samostalnu stranku, a stranačku bazu doista i čine pretežno Srbi iz Hrvatske te manje brojna, ali izuzetno utjecajna hrvatska skupina, u kojoj prevaguju intelektualaci i privrednici integralisti.

Stranački program je program »seljačke demokracije«, što je u to doba vrlo raširen fenomen u srednjoj i istočnoj Evropi, kao pokušaj prevladavanja kapitalističko-socijalisti čkih opreka (u suvremenoj percepciji) iz perspektive zakašnjele modernizacije:

»U stranačkom programu dominiralo je nacionalno pitanje (integralno jugoslavenstvo). Druga dominantna kategorija stranačkog programa bila je država, najuže povezana s nacionalnom odrednicom (integralnim jugoslavenstvom). Država se imala pojavljivati u funkciji regulatora gospodarskih i društvenih odnosa, pri čemu je dosta prostora ostavljano za privatnu inicijativu. Kao opće načelo isticana je solidarnost socijalnih slojeva, koju je imala osigurati država. Moć države povezivala se s pojmom vlasništva nad zemljom. Preko toga imala se ostvariti povezanost seljaštva s državom i njenom funkcijom, posebno u državotvornom ostvarivanju integralno-jugoslavenske ideje. I otud dijelom pažnja samostalaca pitanju agrarne reforme, u čemu su samostalci pokazivali više inicijative i liberalizma nego druge građanske grupacije. Kao opće načelo društvenog sustava isticana je politička i gospodarska demokracija. Ukratko, u programu samostalaca bilo je za svakoga ponešto.« (Ljubo Boban)

Ipak, s takvim programom samostalci nisu izdržali s radikalima u vladi duže od godinu dana (1925.), kao što ni haesesovci ne izdržavaju znatno duže, nakon što Stjepan Radić prihvaća Vidovdanski ustav (1925.-1927).

Važno je istaći da od 1925. do 1939. Samostalna demokratska stranka, kao nesumnjivo vodeća stranka Srba u Hrvatskoj, ne izlazi iz opozicije, a i tada se vraća na vlast kao koalicijski partner Hrvatske seljačke stranke u Seljačko-demokratskoj koaliciji, na osnovi sporazuma Cvetković-Maček. Previđanje te činjenice u svim njezinim implikacijama, inače učestalo u suvremenoj historiografiji, u biti isključuje mogućnost razumijevanja *svih* političkih orijentacija Srba u Hrvatskoj u potonjem razdoblju do 1941. godine.

Našavši se zajedno u opoziciji 1927. godine, kao najutjecajnije stranke u hrvatskome političkom prostoru, i Hrvatska seljačka stranka i Samostalna demokratska stranka reinterpretiraju čitavo svoje stranačko iskustvo od 1918. godine, svatko sa svojih stajališta, i 1927. stvaraju Seljačku demokratsku koaliciju. Iako je izvorno zamišljena kao široki antiradikalski stranački savez, oblikovana je kao izraz premoćnoga političkog interesa Hrvata i Srba iz Hrvatske.

Dakako, u to doba stranke su programski podaleko jedna od druge i formalno ih povezuje stav o »pravičnom provođenju u život« Vidovdanskog ustava, u opoziciji politici Dvora i radikala, ali će i jednima i drugima brzo postati jasno da su korijeni sporazuma dublji, i Seljačko-demokratska koalicija, s neprestanim programskim i političkim pomicanjima izdržava čitavo potonje razdoblje.

Ubojstvo Stjepana Radića i drugih stranačkih vođa, s atentatom u Skupštini (20. lipnja 1928.), brzo su i veliko iskušenje Koalicije, koje ona s uspjehom prevladava. Štoviše, u trenutku proglašenja kraljeve diktature (6. siječnja 1929.), za razliku od Vladka Mačeka koji bar trenutačno ima iluzija o kraljevim namjerama, Svetozar Pribićević nema nikakvih iluzija.

POSLJEDNJA PORUKA SVETOZARA PRIBIĆEVIĆA

Ovu je poruku Glavnom odboru SDS i svim pristašama Svetozar Pribićević, predsjednik SDS i Seljačko-demokratske koalicije, diktirao na samrtničkoj postelji svojim drugovima i prijateljima dr. Srđanu Budisavljeviću, dr. Hinku Krizmanu i Većeslavu Vilderu

Mi smo učestvovali u stvaranju današnje naše države ne samo iz razloga etničke srodnosti Srba, Hrvata i Slovenaca nego i zbog principa života, koji je njima zajedničkim naseljima i zajedničkim istorijskim djelovanjem nametnuo zajedničku budućnost. Nijedna od te tri jedinice nije mogla poslije velikoga svjetskoga rata osnovati svoj samostalni život već obzirom na činjenicu što na svom zapadnom boku ima 40 miliona Talijana, a na svojoj sjevernoj granici oko 80 miliona Nijemaca. Nije se moglo dakle operisati sa primjerima, da su Danska, Švajcarska, Norveška samostalne male državice sa po 2 miliona stanovnika, jer nikad nitko u istoriji na teritorij i protiv nacionalne samostalnosti tih država nije poduzimao ni smišljao kakove napade niti je imao ciljeve da ih podvrgne svojoj vlasti.

Mi živimo u jednom specialno izloženom položaju, jer dok jedan susjed svojata Jadransko more i Dalmaciju dotle drugi upire najprije svoje političke a zatim će upirati i svoje zavojevačke ciljeve prema vardarskoj dolini i Solunu. Ona najprimitivnija odbrana, koja se mogla konstituirati za očuvanje našeg nacionalnog bića, bila je u formaciji naše današnje države, za koju smo se mi tolikom vjerom i fanatizmom izlagali.

A da je ta politika bila dobra i odgovarala zajedničkim interesima – najbolje dokazuje činjenica, da je i sam predsjednik i vođa hrvatskog naroda, pok. moj drug i prijatelj Stjepan Radić usvojio bazu te politike protokolom od 10. novembra 1927. i najiskrenije i najodanije radio na realiziranju principa toga protokola.

Međutim događaji u Narod. Skupštini 20. juna 1928, kojima je pao žrtvom između ostalih i moj nezaboravni drug Stjepan Radić, presjekli su u klici svaku mogućnost da se ova politika više nastavi i zato smo odmah svi zajedno a među nama i svi naši kasniji odmetnici napustili Beograd, proglasili bojkot te Skupštine i najzad u Zagrebu jednoglasno sa svima članovima Hrvatske seljačke stranke 1. augusta 1928. u hrvatskoj sabornici proglasili zaključke, koji traže nezavisnost narodno-političkih i istorijsko kulturnih individualnosti u našoj državi.

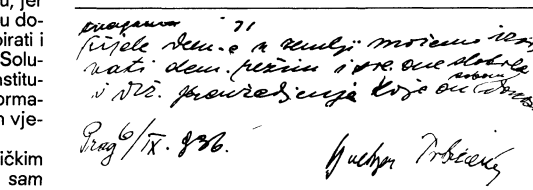
Pošto smo mi uvijek bili pristalice ideje, da se državopravni sistemi imadu prilagođavati narodnim potrebama i životu a ne da bude obratno da se narod žrtvuje državopravnim eksperimentima i najzad nepomičnim doktrinama – to smo mi onom iskrenošću i odlučnošću, kojom smo se borili za unitarističko državno uređenje, vjerni svojim obavezama preuzetim 1. augusta 1928. preduzeli u zajednici sa Hrvatskom seljačkom strankom kao Seljačko-demokratska koalicija nove, velike borbe za zadovoljenje hrvatskih zahtjeva, koji su ujedno i srpski, za preuređenje države na novim osnovama.

Naše je vjerovanje uvijek bilo, da naša država nema budućnosti ako hrvatski narod nije u njoj jednaki i ravnopravni konstitutivni faktor kao što je i srpski, drugim riječima: ako ta država nije nastala voljom hrvatskog naroda, koji je pozvan da odlučuje o svojoj sudbini. A to je vjerovanje pojačano danas kod nas zbog velikih, u svojim dimenzijama grandioznih međunarodnih događaja koje naša država ne može dočekati sa samopouzdanjem i vjerom u pobjedu, ako cio hrvatski narod zbog nezadovoljenja svojih zahtjeva ne smatra državu svojom i ne prigrli je svim žarom i ljubavi.

Ova naša nova politika u skladu je sa našim dosadanjim osnovnim pogledima o zajedničkoj pripadnosti Srba, Hrvata i Slovenaca, koji su stalni, nepomični i besmrtni. Ne samo da mi stojimo nepomično na liniji te pripadnosti, jer se radi samo o formi u kojoj će se ona izraziti, nego mi tražimo da se ta naša zajednica proširi i na Bugare kako bi se ona time nadopunila i u budućnosti usavršila a čime ujedno pružamo najuvjerljiviji dokaz, da smo za povećanje naše državne zajednice a ne za nekakvo njeno kljaštrenje ili smanjivanje. To je politika poteza, koju su u svom srcu nosili i pred narodom zastupali prvi naši ljudi na Slavenskom jugu kao Stjepan Radić, Aleksandar Stamboliski, Svetozar Miletić, Jovan Skerlić i toliki drugi.

Ovi moji pogledi izviru iz općeg pogleda na svijet, koji se zove demokratski. Kada je riječ o demokraciji onda se mora naglasiti, da je ona dosada najbolja i najsavršenija forma za vladanje.

Postoje samo dva principa: ili princip sile u vidu jednog diktatora ili od naroda izabrani ljudi snabdjeveni njegovim povjerenjem, koji upravljaju narodom dok to povjerenje uživaju. Pošto su – kako istorija dokazuje – svi ti predstavnici sile doživjeli krah u svojim misijama, to za razumno čovječanstvo, koje se rukovodi razumom kao vrhovnim principom rada i stvaranja, ne preostaje drugi sistem vladanja osim demokratski.

DEMOKRACIJA IZNAD SVEGA I ZA SVE: Faksimil dijela posljednje Pribićevićeve poruke

Ali treba uzeti u obzir i to da su najkulturniji narodi na svijetu, gdje su mitovi i legende o diktatorima nemoguće kao što su Američke sjedinjene države, Engleska, Francuska, Belgija, Holandija, Švajcarska, Danska, Švedska i Norveška kao svoju formu vladavine izabrali najsavršeniji oblik, koje je savremeno ljudstvo do sad konstruiralo. A što je naročito zanimljivo: te demokracije nisu vezane na državni oblik vladanja, jer baš one od njih, koje su demokratske institucije razvile u ekstremnost, po svom su državnom obliku monarhije.

Mnogo se govori o neuspjesima demokracije, koji postoje kao što postoje i u svakom ljudskom radu i nastojanju, ali treba uzeti u obzir, da demokracija jedva što je stara kakvih 140 godina, a da su vijekovima prije nje vladale diktature.

Svi veličanstveni uspjesi ljudskog rada u nauci, tehnici, literaturi itd. imadu se zahvaliti samo demokraciji, koja ih je razumjela, prigrlila a i trebala, jer ti uspjesi izuzevši moderna tehnička sredstva za ubijanje ljudi, diktatorima nisu potrebni nego ih naprotiv smetaju.

Međutim treba naglasiti, da ono što se kod nas prikazuje kao demokracija, nije demokracija. Demokracija vlada u jednom narodu onda kad taj narod sam svojom voljom i svojim suverenitetom odlučuje o svojoj sudbini, na što je položila veliku važnost u najteže doba diktatorskog režima kod nas poznata zagrebačka rezolucija od 7. novembra 1932. u svojoj prvoj tački.

U nas se doduše mnogo govori o t. zv. autoritativnoj demokraciji. Ali ni autoritativna demokracija nije ništa drugo nego kad tijelo izabrano od naroda slobodnom voljom izglasa vladi za izvjesna pitanja ovlaštenja, čime hoće da: 1) ubrza državne poslove, 2) da podigne pred inostranstvom ugled vlade, koju je sam narod odredio.

Kad se mi sjetimo raznih izjava vlada pod Milanom Obrenovićem ili pod Kolomanom Tisom ili pod Khuen-

Hedervarijem onda ćemo tu naći punu sličnost ako ne kopiju izjava, koje danas slušamo. Tu se nalaze izrazi i preporuke, da narod još nije zreo za punu vlast, da se narodu samo u dozama mora davati sloboda, da su najveća narodna nesreća stranke, a da se ljudi na čelu vlada nazivaju providencijalnim i na neki način narodnim staraocima, da će se postepeno uvesti ustanove, koje opozicija želi ali koje zbilja nikada nisu bile uvedene dok su ti režimi trajali.

Ovdje se postavlja pitanje tutora ili skrbnika nad narodom a ne vodi se računa o tome, da niko sam — kao što je rekao engleski predsjednik Baldvin — nije dovoljno zreo, da odlučuje o zrelosti naroda.

Kod nas se sada postavlja pitanje: hoćemo li imati pravu demokraciju, onakvu kakvu nalazimo u najliberalnijim evropskim monarhijama ili ćemo imati lažnu demokraciju kakvu nalazimo u nekim susjednim državama (Mađarska, Austrija itd) ili ćemo postati ili bolje ostati još neko vrijeme žrtve pojedinih diktatora, pojedinih aspiranata na diktatorska mjesta, od kojih nijedan do sad: nije pokazao da zna nauku i vještinu vladanja.

Demokracija, koja potiče iz saznanja, da su svi ljudi jednaki, da svaki čovjek ima neotuđiva prirodna prava i da je u tome pranorma pravnog poretka, odgovoriti će najbolje svojoj zadaći, kad sve svoje uredbe i institucije izgradi na toj osnovi.

Istina je, da je demokracija vlada većine, da za nju treba najviši sistem ljudskog obrazovanja ali s druge strane nije demokratski poredak tamo, gdje većina bilo nasilnim izborima bilo na koji drugi način isključuje manjinu iz svake saradnje, jer demokracija mora manjinu tretirati uvijek tako, kao da će ona sutra postati većina.

Mi se moramo obrazovati za takav princip demokracije gdje će većina vladati ali pod strogom kontrolom manjine, koja ima svoja zajamčena prava, koja joj se ne mogu oduzeti nikakvim nasilnim aktom. Drugim riječima: prava manjine moraju biti u Ustavu jednako osigurana kao prava većine, jer samo tako ćemo dobiti onu harmoniju demokracije, koja će biti savršenstvo ljudskog poretka.

Naravno da je demokracija dosad živila u velikoj zabludi, da ona može biti izolirana od drugih demokracija i da se je ne tiče njihova sudbina. Mnogi najugledniji demokrati pojedinih zemalja izjavljivali su, da ih se ne tiče kakav je režim u drugoj zemlji ali ti moji prijatelji bili bi danas sretni, da se uzdrži zakonita narodna vlada Španije protiv generalskih rebela, jer znadu da opstanak te vlade znači prijateljstvo sa Francuskom dok pobjeda generalskih rebela znači prijateljstvo sa Njemačkom i zatvaranje sredozemnog rata Francuskoj.

Solidarnost demokratskih režima sve više jača naročito pod utjecajem totalitarnih fašističkih pokreta i sistema, koji se nesumnjivo međusobno pomažu i rade složno na istrebljivanju demokracije.

Danas se svjetska (politička) pozornica ne može promatrati istim očima, kojim se promatrala prije tri godine, i naš mali narod, koji je u smrtnoj opasnosti, jer je zauzeo zemlje, za koje se otimaju najsilniji narodi svijeta, mora dobro otvoriti oči, gdje će i uz koji će splet interesa vezati svoju sudbinu.

A moje je mišljenje, da sve što smo dobili u istoriji svijeta da smo dobili vjerujući u demokraciju i služeći njoj i da će naročito danas naši interesi biti najjače zaštićeni, ako se iskreno naslonimo na one sile, koje predstavljaju svjetsku demokraciju a u isti mah i svjetsku kulturu.

Dok je Društvo Naroda zasnovano po koncepciji velikog Amerikanca Vudro Vilsona — funkcioniralo u punom zamahu, svaka je država bila sigurna za svoj opstanak.

Međutim danas moramo nastojati, da i savezima sa demokratskim zemljama i iskrenom svojom saradnjom na povratku prestiža Društva Naroda osiguramo simpatije velikog kulturnog čovječanstva za našu stvar predstavljajući mu se kao miroljubiv narod, koji želi da bude jedan od stupova mira i civilizacije u Srednjoj Evropi i na Balkanu a u isto vrijeme kao narod, koji je spreman da se žrtvuje u odbrani svoje slobode.

Ali se naročito ne bi smjelo zaboraviti kod nas, da je već sama ideja demokracije sa svojim uredbama izvjesna garancija — možda još najsolidnija — za miran i slobodan razvoj sviju članova naše državne zajednice naravno sa predpostavkom da bi demokratska svijest postala vrhovni princip našeg političkog življenja.

Tu je tezu potvrdio i savremeni istorijski razvoj, jer su njemačke narodne i političke individualnosti živile i slobodno se razvijale u njemačkoj demokraciji dok ih je dolazak jednog diktatora brisao jednim potezom pera.

S druge strane u Španiji postojala je katalonska autonomija pod prvom demokratskom vladom dok je dolazak reakcije na vladu odmah zbrisao tu autonomiju.

Dakle pitanje kako da se osiguraju državopravne slobode od poteza diktatora nije tako teško riješiti. Neka demokracija digne glavu, neka demokratska svijest zavlada u našem narodu, koji u tradiciji svoga seljačkog života ima za to osnove i podstreka i najzad neka se sve demokratske snage u zemlji bez obzira na stranke i strančice ujedine u jednom velikom naporu da demokracija zavlada u našoj zemlji i onda će uslovi za riješenje velikih narodnih pitanja od kojih zavisi naš opstanak, biti prilično osigurani.

Govoreći o demokraciji treba podvući i to, da ona za nas ne može biti samo politička i socijalna nego mora biti i ekonomska, jer bez osiguranja osnovnih potreba materijalne egsistencije nema dostojnog života ni pojedinca čovjeka a ni političkog i kulturnog napretka zajednice.

Mi nismo nikada bili niti ćemo biti kapitalistička stranka nego smo i dosada kao što ćemo i od sada u pojačanoj mjeri braniti i unapređivati interese sela i rada kao pravi zastupnici naše seljačke demokracije. Interese sela i rada smatramo osnovnim interesom i preduslovom svega narodnog života, kojima se svaki drugi interes ima podrediti.

Naše je selo danas tako osiromašeno, izrabljeno i prezaduženo da to ugrožava život cijelog naroda i cijele države i zato prva naša i najveća briga mora biti, da se život i privreda seljakova oslobodi i zaštiti od svakog izrabljivanja i podređenosti.

Naš ekonomski poredak mora biti tako uređen, da naš seljak, koji je glavna snaga države, ima osiguran svoj dom i zaradu potrebnu za dostojan život seljačke porodice.

A sada nekoliko riječi, moji dragi prijatelji, za Vaša srca, o kojima znam da prijateljski kucaju za mene. Vi znate najbolje, da sam ja proživio mučenički život naročito u progonstvu i da nikada ni ja ni moji prijatelji, koji predstavljaju staru gardu srpsko-hrvatske koalicije, koja se uvijek bila a nikad se nije predavala i koji smo uvijek u najtežim danima borbe izdržali do kraja — nikada nismo ništa radili za sebe i za ma kakve sebične ciljeve.

Ali među starim prijateljima imam ja da pozdravim i nove, koji su me iznenadili svojom hrabrošću u borbama, o kojima nikad nismo ni sanjali da će biti tako teške i nesnosne, o kojima nikad nismo sanjali da će se u njima lomiti egsistencije ne pojedinaca nego i čitavih porodica i da će im glavni cilj biti uništenje karakternosti u našem političkom životu, koje je najdragocjenije dobro naslijeđeno od predaka.

Ja vam naročito moram zahvaliti što ste razumjeli i novu misao naše politike, koja je jednako upravljena u interesu državne zajednice a to je: jednakost srpstva i hrvatstva u organizaciji naše države, što ste shvatili, da ta država može postojati samo sa Hrvatima kao što su to u početku i svi njeni osnivači mislili.

Zato vam ja preporučujem vjernost savezu sa Hrvatskom seljačkom strankom, koji smo u obliku Seljačko-demokratske koalicije sklopili pok. Stjepan Radić i ja i koji je moj prijatelj dr. Vladko Maček vjerno nastavio.

Osim toga vam preporučujem rad na učvršćenju Udružene opozicije, jer samo ujedinjenjem snaga cijele demokracije u zemlji, možemo izvojevati demokratski režim i sve one slobode i državno preuređenje, koje on sobom donosi.

U Pragu, Sanatorij Podoli dana 6. septembra 1936. g.

Svetozar Pribićević v. r.

31

Sve dalje od monarhije

Uvođenje kraljeve diktature 1929. duboko potresa i Samostalnu demokratsku stranku, koju postupno napušta dio integralista Srba i Hrvata, to ubrzanije što se Svetozar Pribićević nepovratnije udaljava od načela na kojima stranka izvorno i nastaje. Pribićević je konfiniran sredinom 1929. godine, a 1931., pod različitim unutrašnjim i vanjskim pritiscima, pušten iz zemlje i posljednje godine života, do smrti 1936., provodi u Parizu i Pragu.

Vrlo brzo udaljava se ne samo od centralizma, nego i od integralizma, već 1931/32. izjašnjava se za republikanizam, u svojoj stranci i Seljačko-demokratskoj koaliciji ustrajno zagovara demokratsko rješenje državnog i nacionalnog pitanja, k tome je dosljedno antifašistički opredjeljen, otvoren prema politici Narodnog fronta, a svoju stranku sve više shvaća u socijalnodemokratskom smislu. (Miroslav Krleža, naprimjer, odlazi u Prag pregovarati s njime ne samo u ime CK KPJ i velika je šteta što poslije ne rekonstruira svoje dijaloge s njim, nakon što bilješke uništava 1941. godine, iščekujući ustaško hapšenje.)

»Zagrebačke punktacije«

Evolucija Svetozara Pribićevića, drastičnija nego u bilo koga drugog u Seljačko-demokratskoj koaliciji, različito se tumači, ali je činjenica da on s jedne strane gubi dio stare elite, pa i biračke baze, ali s druge strane dobiva novu, osvježenu podršku, prije svega među Srbima u Hrvatskoj, ali i Bosni i Hercegovini, Srbiji, Crnoj Gori.

U lipnju 1932. godine vodstvo samostalaca prihvaća načelo federativnoga uređenja Jugoslavije, a u studenome Koalicija usvaja »Zagrebačke punktacije«, s dosljednije izvedenim načelima o društvenom i državnom uređenju, koja, doduše, HSS i SDS ne interpretiraju jednako, ali ne i toliko različito da bi suradnja došla u pitanje. Dapače.

U rukovođenju strankom Svetozara nasljeđuje brat Adam, još dosljedniji seljački demokrat. U to doba narodnofrontovskoga antifašizma, prema kojem je velik dio Samostalne demokratske stranke otvoren, nije teško kroz stranačku hijerarhiju »progurati« ideju Ognjena Price o stvaranju »društva za kulturno i ekonomsko unapređenje srpskog sela«, kojem Adam Pribićević daje i ime »Seljačko kolo« i piše statut na izrazito demokratskim načelima.

Društvo se utemeljuje u jesen 1936. godine, u Zagrebu, i vrlo se brzo širi ne samo Hrvatskom nego i izvan nje: »Prema Pravilima svrha je društvu da unapređuje umnu, moralnu i materijalnu stranu života na selu.« Krajnja mu je svrha »da se selo osposobi kako bi svoje poslove umjelo da vodi sâmo, *u interesu svom i u interesu cijelog društva*«. (Nikola Rapajić)

S tim u vezi, pokrenuto je više kulturnih i privrednih inicijativa, a »Seljačko kolo«, uz široke ovlasti mjesnih ogranaka, stvara i vertikalnu strukturu u banovinskim i zemaljskim razmjerima, koja godišnje djeluje kao pravi parlament.

Društvo ima i svoje glasilo, već tradicionalno »Seljačko kolo« (baštinika »Srpskog kola« do 1932.), a uveliko ga podržava i samostalska »Nova riječ«, koja

je u to doba, sve do pakta Ribbentrop-Molotov, uveliko otvorena i Komunističkoj partiji Hrvatske, više nego bilo koje drugo građansko glasilo u Hrvatskoj. Međutim, vrlo brzu disperziju »Seljačkoga kola« nemoguće je razumjeti bez udjela DEMOSA, »samostalnog akademskog kluba seljačke demokracije« na Zagrebačkom sveučilištu, koji je tih godina pod premoćnim utjecajem ljevičara, preciznije komunista, pretežno studenata Srba iz Hrvatske.

Njihovim posredovanjem mnoštvo intelektualaca, neovisno o narodnosti, ide srpskim selima s različitim inicijativama praktične naravi, ali i s narodnofrontovskim antifašizmom. Kako u DEMOSU djeluju i Studentski sociološki klub, Studentska sekcija Ženskog pokreta, Akademski filozofski klub itd., s razmjerno brojnim članstvom, da bi se što je moguće više proširio spektar djelovanja u »Seljačkom kolu«, stvara se i Akademski ogranak »Seljačkoga kola« te Ženska sekcija, koju također vrlo poduzetno vode studentice-komunistkinje, stalno djelujući u seoskim ambijentima (pokrenuvši i »Ženski list«).

Poslije osnutka Komunističke partije Hrvatske 1937. godine, prema jednoj izjavi Jefte Šašića, posebna komisija stranačkoga vodstva usmjerava i vodi »srpsku politiku«. U samo nekoliko godina, do proljeća 1941., osim razmjerno malobrojnijih Srba radnika i intelektualaca, u Komunističku partiju Hrvatske ulaze i brojni Srbi seljaci. Neke kotarske organizacije, kao što je glinska, u travnju 1941. dosežu 244 člana u trideset ćelija, najvećim dijelom Srba seljaka.

Prema Đuri Zatezalu, u isto doba Kordun, Banija i Lika imaju 1114 komunista obje narodnosti, što je između trećine i četvrtine ukupnoga članstva u Hrvatskoj. Takva »agrarnog komunizma« ima i u nekim izrazito hrvatskim ambijentima, poput Makarske i Sinja, i u svakom je slučaju bitan za razumijevanje fenomena ustanka u Hrvatskoj 1941. godine.

Samostalsko-komunistička »koegzistencija«, koja je uvijek prešutne naravi, traje do potpisivanja pakta između Sovjetskoga Saveza i Njemačke, koji Samostalna demokratska stranka žestoko osuđuje, po cijenu ne malih potresa u

KRITIČARI SPORAZUMA CVETKOVIĆ-MAČEK

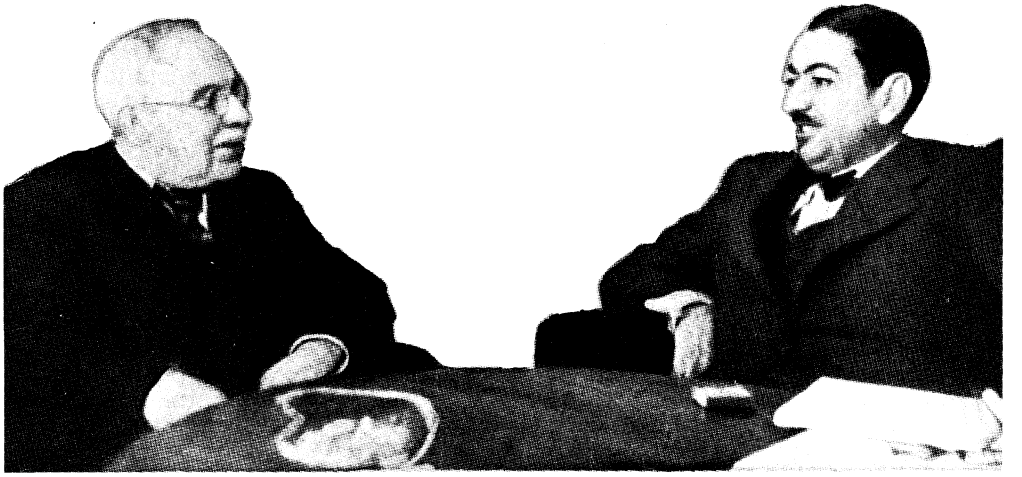
Kritike koje se čine sporazumu treba podeliti na dobronamerne i zlonamerne. Dobronamerne su one, koje bi htele da učvrste sporazum, a zlonamerne su one, koje bi htele da ostane sve po starom i da od sporazuma ne bude ništa. To su oni isti ljudi koji su živeli od srpsko-hrvatskoga razdora, koji su vršili silu i pljačku i koji su sijali mržnju među neupućene seljačke mase. Oni danas nemaju petlje da otvoreno istupe protiv sporazuma, jer svako pametan zna da je bolje sporazumeti se, nego živeti u svađi i mržnji. No oni se danas obaraju na narodni sporazum na drugi način.

I oni su tobože za sporazum, ali treba sačekati, treba pripremiti, treba videti, treba sve dobro razmisliti, kao da nismo 20 godina dosta čekali, gledali, pripremali i razmišljali. Oni su opet zabrinuti za srpstvo, jer oni su uvek zabrinuti za srpstvo kad postoji opasnost za njihove kese i interese, kad ih teraju od korita iz kojega su oni tako slatko srkali. Konačno ti ljudi koji su služili režimima diktature, koji su vršili silu i korupciju i zato sijali mržnju i razdor između Srba i Hrvata hoće da iz banovine Hrvatske izdvoje srpsku oblast t. zv. Krajinu. Sporazum ne znači delenje države, nego njeno učvršćenje i jačanje, pa zato nema smisla izdvajanje srpske Krajine iz Hrvatske. Kad bi se iz banovine Hrvatske izdvajala srpska oblast to ne bi bilo više sporazumno ustanovljenje granica između Hrvatske i ostale zemlje, nego bi bilo cepanje.

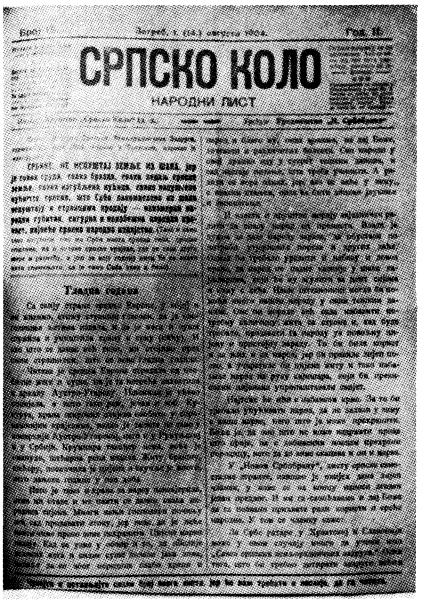
Srpska oblast, po želji tih ljudi sizala bi čak do Karlovca (što je vrlo blizo slovenske granice), pa bi Hrvatska imala samo uski pojas, koji bi je spajao sa Dalmacijom. To bi bio sasvim nebratski postupak i Hrvatska bi se rađe otcepila od takove države. Drugo, Krajina ne bi bila nikakva geografska ni ekonomska jedinica sposobna za život, nego bi obuhvatala mahom siromašne i skoro pasivne krajeve, osim ako ne bi toj Krajini pripojili i sam Zagreb. Treće, kad bi se tako postupilo onda bi Srbi postigli sve i obuhvatili u svojim granicama velike hrvatske manjine, a u Hrvatskoj ne bi ni bilo Srba. Četvrto, to znači da bi Srbi krojili onako kako hoće, ne pitajući Hrvate, a to ne samo što nije pošteno nego nije ni moguće.

Naposletku, Srbi u banovini Hrvatskoj ne trebaju se smatrati ugroženim. Njih ima nešto ispod 1,000.000, a ima i Hrvata izvan banovine Hrvatske preko pola milijuna. Ti Srbi vekovima su živeli zajedno sa Hrvatima i očuvali se, to je sposoban i žilav element, koji je sposoban da se bori i da stvara. Kad bi taj element, po nesreći, došao u položaj da brani svoju narodnost on bi tu borbu junački izdržao.

(Rade Pribićević, »Pregled političkih prilika«, Petrinja 1940.(?))

LOMOVI MEĐU SRBIMA U HRVATSKOJ: Vladko Maček i Dragiša Cvetkovic, potpisnici sporazuma na kojem se temeljila Banovina Hrvatska

СРПСКО КОЛО

НАРОДНИ ЛИСТ

GLASILO SRPSKOGA SELJAČKOGA POKRETA: »Srpsko kolo« (1904.)

ДРЖАВНА ОСНОВНА ШКОЛА КРАЉА ПЕТРА ВЕЛИКОГА ОСЛОБОДИОЦА У ЗАГРЕБУ

(БОГОВИЋЕВА УЛ. 7)

НА ДАН

Празника народног просвећивања,

у славу 550 годишњице Косовске битке,

ПРИРЕЂУЈЕ

завршну Видовданску школску свечаност,

на Видовдан 28 јуна 1939 у дворани школ. зграде.

★

Школи и њеној Заједници с домом част је учтиво позвати Вас, да бисте својом посетом ову славу увеличали.

★

Примају се захвално добровољни прилози, а чист приход намењен је за опоравак сиромашне школске деце у Бачким летовалиштима П. ц. к. ове школе.

Ко жели да за прославу претходно резервира место у сали, нека се раније обрати управи школе.

★

Улаз слободан.

Почетак у 10[illegible] и свршетак у 12 сати.

VIDOVDANSKE TRADICIJE: Na dan praznika narodnog prosvecivanja

stranci. U osudama prednjači Adam Pribićević, koji je trajno skeptičan prema komunistima i zbog svoga shvaćanja demokracije i vjerojatno još više zbog sovjetske poljoprivredne politike, koja ga ispunjava stravom. Raspušteno je više ogranaka »Seljačkoga kola« pod suviše očitim komunističkim uplivom, a raspušten je i Akademski ogranak u Zagrebu.

Četništvo u Hrvatskoj

Od stvaranja Kraljevine SHS/Jugoslavije među Srbima u Hrvatskoj djeluje i Radikalna, kao i neke druge srpske stranke. U razdoblju prije proglašenja diktature radikali nikada nisu toliko utjecajni kao demokrati/samostalni demokrati u cjelini srpskoga biračkog tijela u hrvatskom prostoru, ali je njihov utjecaj nedvojbeno premoćan, k tome manje-više kontinuiran, među Srbima sjeverne Dalmacije, dijelova Like, Slavonije, a uspijevaju okupljati i dijelove, mahom konzervativnijega srpskoga građanstva. Te se skupine uvelike »sele« poslije 1929. u stranke koje stvaraju vlasti (JNS, JRZ itd.), ali i među tim skupinama ima znatnijih razlika, što osobito dolazi do izražaja u odnosu prema sporazumu Cvetković-Maček.

U nekima od navedenih područja u toku tridesetih godina uočljiva su nastojanja protivnika srpsko-hrvatskoga sporazumijevanja u državnom establishmentu da se što je moguće više razvije četništvo u Hrvatskoj, ne samo među Srbima, usporedno s militarizacijom stranačkih odnosa u Jugoslaviji općenito.

Sredinom tridesetih godina četništvo je aktivno u većini općinskih središta u krajevima s jačim koncentracijama srpskoga stanovništva. Postupno ga nestaje zbog jakoga otpora Samostalne demokratske stranke, kao i Hrvatske seljačke stranke u njezinim pregovorima s vlastima, iako četništvo svoju djelatnost (dijelom) opravdava i aktivnostima Seljačke i Građanske zaštite.

Traže Srpsku krajinu

Najveći lomovi zbivaju se u srpskoj građanskoj politici u Hrvatskoj u vezi sa sporazumom o stvaranju Banovine Hrvatske 1939. godine. Iako su samostalci izrazito sekundaran činilac u sporazumijevanju, nedvojbeno je da oni sporazum podržavaju. Štoviše, njima je stalo da se granice Banovine što je moguće više pomaknu prema Bosanskoj krajini, prije svega zato da bi u Banovini bilo što je moguće više Srba, mogućih stranačkih pristaša (iako stranka kontinuirano ima stanovit utjecaj u tom prostoru), kao jednoga od važnih jamstava jugoslavenskoga rješenja pitanja srpsko-hrvatskih odnosa.

Drugi srpski građanski činioci, manje ili više otvoreno, na različite su načine protivni sporazumu, smatrajući da se njime umjesto hrvatskoga otvara srpsko nacionalno pitanje. S tim u vezi, u različitim političkim artikulacijama, uključivši i onu Srpskoga kulturnog kluba, ističe se parola »Srbi na okup!« i traži, osim ostaloga, stvaranje nove političke jedinice, Srpske krajine, sastavljene od dijelova Hrvatske i Bosanske krajine. Kako čitav taj pokret nailazi na jaku opoziciju, prije svega Samostalne demokratske stranke, o hrvatskim činiocima da ne govorimo, a ne dobiva neophodnu oficijelnu podršku, ostaje bez izravnih učinaka.

Stvaranjem Banovine Hrvatske, Samostalna demokratska stranka širi svoj utjecaj i među dijelom pristaša drugih srpskih stranaka, uveliko participira u novoj strukturi vlasti, ali poslije obračuna s vlastitom ljevicom, potpuno nespremno dočekuje početak drugoga svjetskog rata u Jugoslaviji. Poslije proglašenja Nezavisne Države Hrvatske, njezine su pristaše izložene ustaškom teroru jednako kao i svi ostali Srbi u njezinim granicama.

32
Pakao ratnih iskustava

Razdoblje od 1941. do 1945. najtragičnije je u povijesti srpskoga naroda u Hrvatskoj. Istodobno, ono je jedno od rijetkih razdoblja u povijesti bilo kojega naroda kada se povijesni tragizam pretvara u izvorište povijesnoga optimizma. Iako Hrvati i Srbi u Hrvatskoj na vrlo različite načine ulaze u 1941. godinu, preciznije – u kapitulaciju Kraljevine Jugoslavije i stvaranje Nezavisne Države Hrvatske, poslije čitava iskustva od 1918. do 1941. godine, izvjesno je da je u oba nacionalna kolektiviteta antifašizam duboko ukorijenjen (u svakom na specifičan način!) i da praktičnopolitički postoji stranka, Komunistička partija Hrvatske/Jugoslavije, koja u svom članstvu ima i Hrvate i Srbe u Hrvatskoj i koja u 1941. godinu ulazi sa sviješću o neizbježnosti oružanoga obračuna s fašizmom, domaćim i stranim, s komunističkom vizijom nacionalnoga i socijalnoga oslobođenja.

Na kraju toga razdoblja, 1945. godine, premda prividno jedinstveniji nego ikada, Hrvati i Srbi u Hrvatskoj, osobito oni njihovi dijelovi koji su integrirani u iskustvu narodnooslobodilačkoga pokreta, u Komunističkoj partiji Hrvatske/Jugoslavije, u sistemu narodne vlasti u Demokratskoj Federalnoj Hrvatskoj i Demokratskoj Federalnoj Jugoslaviji, baštine u svome povijesnom optimizmu ne samo čitav inferno ratnih iskustava, sve kontroverze, iskazane i neiskazane, koje takvo iskustvo podrazumijeva, nego i sva opterećenja prividno neponovljive prošlosti prije 1941. godine.

Sve dovedeno u pitanje

Unatoč obilju objavljenih izvora i literature o razdoblju od 1941. do 1945. u Hrvatskoj i Jugoslaviji, o nacionalnim odnosima u Hrvatskoj u tome razdoblju, o Srbima ili Hrvatima pojedinačno za toga razdoblja, u mnogim vidovima još je vrlo teško, gotovo nemoguće govoriti jer su brojni povijesni izvori s tim u vezi, čak i kada su dostupni, znanstveno još teško iskoristivi. Otuda je posljednjih godina u suvremenoj historiografiji, dakle i prije višestranačkih izbora u Hrvatskoj, manje-više sve u vezi sa zbivanjima od 1941. do 1945. dovedeno u pitanje, a o stanju poslije izbora izlišno je bilo što napominjati jer smo svi njegovi svjedoci.

Sve su to dokazi o tome koliko je povijest razdoblja od 1941. do 1945. u nas, neovisno o svemu onome što će historiografski ostati trajnija baština (a toga ipak nije malo), ideologizirana i instrumentalizirana u dugom vremenskom razdoblju i koliko to više ne bi smjela biti u budućnosti...

U svojoj brošuri »Pogledi na stanje u Jugoslaviji i njezinu budućnost«, objavljenoj u Parizu 1932. godine, Svetozar Pribićević piše: »Moram najoštrije žigosati politiku, koja se iz Beograda vodi prema Hrvatima. O Srbima izvan Srbije ne ću u ovom času mnogo i potanje da govorim, činim samo konstataciju, da su oni danas građani ne drugoga, nego desetoga reda.«

Do početka rata, opozicija sistemu toliko je »impregnirala« svijest velikoga dijela Srba u Hrvatskoj, da se, naprimjer, u nekim glinskim srpskim selima na prelima nije smjelo pjevati pjesme s rojalističkim refrenima zbog većinskoga raspoloženja, prije svega omladine.

Dakle, naći se poslije čitava takva opozicijskoga iskustva, koje neprekidno traje od 1925. godine, k tome od 1927. godine u savezu s Hrvatskom seljačkom strankom, izvan zakona, s proglašenjem Nezavisne Države Hrvatske, *in corpore*, povijesno je iznimna situacija. Već u prvom svjetskom ratu Srbi u Hrvatskoj iskušavaju što znači zabrana ili represija zbog nacionalnoga imena, jezika, pisma, crkve itd., ali je sve što se tada događa u biti benigno prema ustaškoj politici »konačnog rješenja srpskog pitanja« u Hrvatskoj.

Psihološki šok koji takva politika izaziva, kao povijesni presedan, omogućuje ustašama da u toku proljeća, ljeta i jeseni 1941. godine izvedu znatan dio svoga »programa« u vezi sa Srbima u Hrvatskoj, doista brojnim egzekucijama i pokoljima, u mnoštvu slučajeva bez ikakva otpora žrtava. Poslije početka ustanka, u ljeto 1941. godine, koji do proljeća 1942. obuhvaća praktično sve hrvatske krajeve naseljene srpskim stanovništvom, genocidna politika prema Srbima postupno se premješta u logore, zatvore, itd.

Sasvim je izvjesno da bez antifašističke politike i narodnooslobodilačkoga programa Komunističke partije Hrvatske i narodnooslobodilačkoga pokreta Hrvatske, kao dijelova komunističkoga i narodnooslobodilačkoga pokreta Jugoslavije, udari ustaškoga i četničkoga terora, koji vrlo brzo postaje »usporedan« s prvim i jednako bestijalan (iako nije »državni«), a i terora ostalih provenijencija, ne bi ostavili prostora za bilo kakav suživot, i to ne samo u granicama Jugoslavije, makar za četrdesetak godina, nego ni unutar granica bilo kojega miješanoga prostora.

Socijalna patologija međunacionalnih odnosa

U bilo kakvoj humanističkoj tradiciji, sasvim izvjesno, nijedan se teror i nigdje ne može povijesno opravdavati (a historijska znanost ima smisla samo u humanističkom obzorju), ali je također sasvim izvjesno da »socijalna patologija« nacionalnih odnosa u Kraljevini SHS/Jugoslaviji dosiže uoči rata razinu na kojoj je takvo nešto *povijesno* moguće, potpuno neovisno o tome »tko prvi počinje«.

Istraživački je sasvim otvoreno pitanje je li autoritarnost narodnooslobodilačkoga pokreta, a i nesumnjivi fenomeni revolucionarnoga terora (koji se češće iskazuju unutar pokreta nego izvan njega) imaju i sami svoga udjela u žestini ratnih obračuna, u kojima je doista vrlo teško tražiti ljudski »nevine«.

BRATSTVO HRVATSKOG I SRPSKOG NARODA

Iz Proglasa Prvoga zasjedanja ZAVNOH-a »Narodima Hrvatske« od 14. lipnja 1943. godine:

Srbi u Hrvatskoj

Od prvih dana dolaska fašističkih okupatora i njihovih ustaških plaćenika, vi ste bili predmet njihovih najbestijalnijih zločina. Poput zvijeri bacali su se ustaški krvoloci na vas, na vaša sela i domove, vaše mirne porodice, nevine žene i djecu, da u nezapamćenom pokolju zatru zauvijek srpsko ime u Hrvatskoj. U ta teška vremena, kad je beogradska vlada kukavički pobjegla i ostavila sve nas na milost i nemilost krvožednom fašizmu, vi ste se zajedno s najboljim sinovima hrvatskog naroda, na poziv Komunističke partije Hrvatske, digli u Narodno-oslobodilački-ustanak! Vi ste u dosadašnjim borbama podnijeli najveće žrtve! Vi ste u tim borbama zajedno s hrvatskim sinovima iskovali i krvlju zapečatili najjače oružje naše borbe – bratstvo hrvatskog i srpskog naroda. I sada, kada Narodno-oslobodilačka borba sve snažnije zahvaća i Hrvate, kada fašizam zajedno sa svojim ustaškim i četničkim slugama srlja u neminovnu propast, sada ona kukavička, izbjeglička »vlada« u Londonu pokušava preko svojih četničkih razbojnika Draže Mihailovića u zajednici s okupatorom i ustašama razbiti bratstvo srpskog i hrvatskog naroda za lakše ostvarenje svojih mračnih hegemonističkih planova, za povratak stare protunarodne vladavine.

Srbi

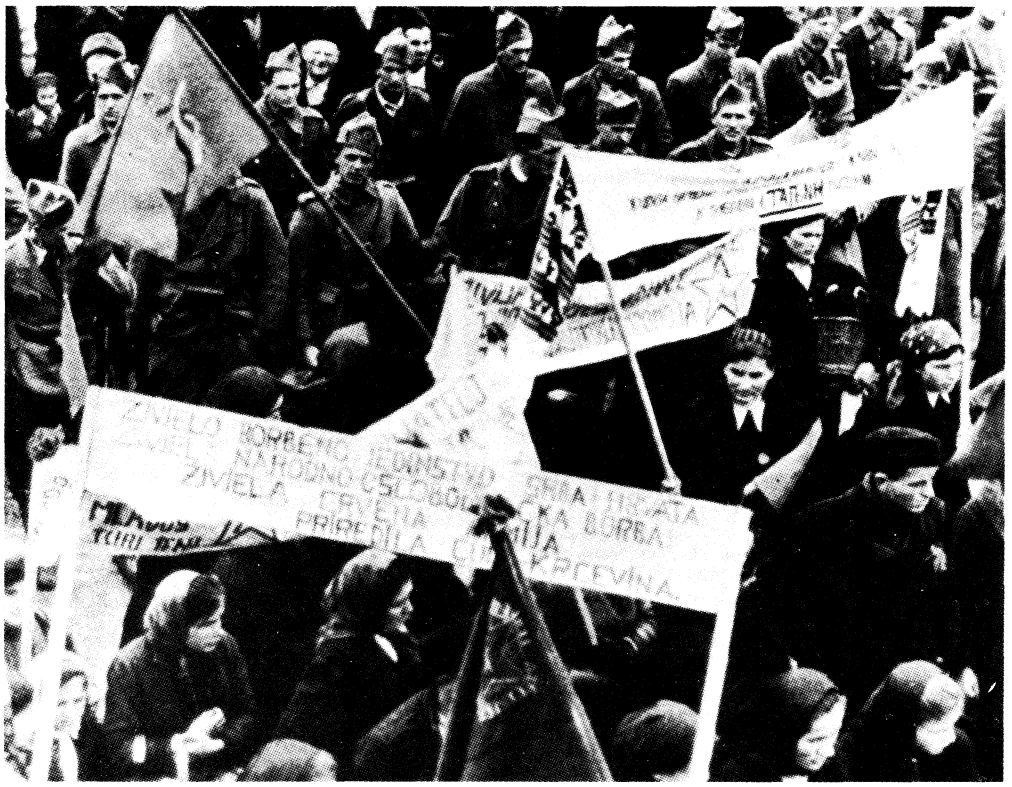
Ne zaboravite nikada, da je baš ta klika svojom velikosrpskom politikom u zajednici s drom Mačekom priredila teren za kapitulaciju Jugoslavije i da ona snosi ogroman dio odgovornosti za one nezapamćene žrtve, koje ste vi podnijeli. Ne samo to, nego su četnici ministra te »vlade« – Draže Mihailovića izvršili najpodliju izdaju nad nevino prolivenom srpskom krvlju – povezavši se s okupatorima i ustašama. Zajedno s njima četnici su izvršili bezbroj nečuvenih zločina nad našim narodima, a na slavno srpsko ime bacili sramotnu ljagu.

Posebno se obraćamo onim Srbima koji su se dali mobilizirati u Pavelićeve Radne bojne! Trgnite se, braćo, i ne dozvolite, da vas krvnik srpskog imena Pavelić iskorištava u svoje sramotne svrhe! Prelazite na stranu junačke Narodno-oslobodilačke borbe.

Srbi

Razbijte u prah i pepeo sve sotonske planove izdajničke jugoslavenske »vlade« u Londonu, razbijte podmukle planove okupatora i ustaša. Još smjelije, još odlučnije stupajte u Narodno-oslobodilačku vojsku, da u nerazorivom bratstvu s hrvatskim narodom izvojujete svome narodu punu slobodu i bolju budućnost.

(»ZAVNOH. Zbornik dokumenata 1943«, Zagreb 1964.)

RATNA MANIFESTACIJA ZAJEDNIŠTVA: Proslava Prvoga svibnja u Korenici 1942.

Još je vrlo mnogo nesuglasica u vezi s pitanjem o razmjerno vrlo velikoj »prijemčivosti« Srba u Hrvatskoj za program narodnooslobodilačkog pokreta Činjenica je da je privrženost većine Srba u Hrvatskoj NOP-u Hrvatske kontinuirano velika za svih ratnih godina, da je četništvo prostorno ograničeno, k tome nikada nije bez partizanske »konkurencije« u prostorima svoga utjecaja, zatim, činjenica je da oseka NOP-a u Srbiji u jesen 1941. godine ne izaziva oseku NOP-a među Srbima ni Hrvatskoj...

Očigledno je da je ukorijenjenost NOP-a među velikim dijelom Srba u Hrvatskoj »autohton« fenomen. U njemu je izuzetno velik udio samostalskoga seljačkoga demokratizma i antifašizma tridesetih godina, ništa manje, ako ne i više, svijesti o nužnosti srpsko-hrvatskoga sporazumijevanja, a u razdoblju od 1937. do 1941. godine i komunističkoga umijeća u Hrvatskoj da tu izvorno nekomunističku baštinu na adekvatan način integrira u svoju političku platformu, odnosno političku praksu.

Dakako, izvjesno je da komunisti među Srbima u Hrvatskoj ne bi mogli imati takav prostor djelovanja da 1941. godine najveći dio srpskoga građanstva u Hrvatskoj nije izgubio mogućnost bilo kakva efikasnijega upliva u srpskoj ruralnoj bazi, osim u dijelovima Dalmacije i Like.

Time je već u ishodištu velik dio komunističkoga uspjeha među Srbima u Hrvatskoj ograničena povijesnoga domašaja jer s velikim jačanjem baznoga utjecaja srpskoga seljaštva u komunističkom pokretu u Hrvatskoj, a Srbi su potkraj rata manja polovina partijskoga članstva, ne »profitiraju« ni Hrvati ni Srbi, s obzirom na narav sociopolitičkoga sistema poslije 1945. godine i osobito s obzirom na utjecaj komunista u njemu. Tako se već u ishodištu neka stara pitanja u nacionalnim odnosima javljaju na nov način, s novim opterećenjima.

ZALOG POBJEDE NAD FAŠIZMOM

Inicijativni odbor ZAVNOH-a i vijećnici AVNOJ-a iz Hrvatske »Hrvatskom i srpskom narodu« 17. ožujka 1943.: Ovaj proglas, jedan od temeljnih dokumenata u razvoju narodne vlasti u Hrvatskoj, potpisali su i sljedeći Srbi: Stanko-Ćanica Opačić, »seljak iz Tušilovića, član AVNOJ-a i G(lavnog) Š(taba) Hrvatske«, Đoko Jovanić, »privatni namještenik iz Srba, pomoćnik komandanta NOV i PO Hrvatske« i Nikola Grulović, »privatni činovnik iz Sremske Mitrovice, član AVNOJ-a«, kao članovi Inicijativnog odbora ZAVNOH-a te dr. Gojko Nikoliš, »liječnik iz Sjeničaka, referent saniteta V(rhovnog) Š(tab)a«, i Kata Pejnović, »seljakinja iz Smiljana, predsjednica A(ntifašističkog) F(ronta) Ž(en)a«, kao članovi AVNOJ-a iz Hrvatske.

... Sjajni su nam uspjesi naše junačke Narodnooslobodilačke Vojske Jugoslavije, pod komandom Vrhovnog štaba i druga Tita, omogućili koncem prošle godine stvaranje najvišeg političkog predstavništva naroda Jugoslavije – Antifašističkog Vijeća Narodnog Oslobođenja Jugoslavije (AVNOJ).

Stojeći dosljedno na stanovištu najširih demokratskih sloboda i pune nacionalne ravnopravnosti vijećnici AVNOJ-a iz Hrvatske – u sporazumu s Izvršnim Odborom AVNOJ-a – pristupili su radovima na osnivanju narodnog predstavništva Hrvatske – Zemaljskog Antifašističkog vijeća Narodnog Oslobođenja Hrvatske (ZAVNOH). (...)

I baš zato treba sada, u ovim sudbonosnim trenucima, mobilizirati sve snage srpskog i hrvatskog naroda i pojačati borbu protiv fašističkih okupatora i njihovih plaćenika, borbu za što skorije oslobođenje naše domovine. Ujedno se treba najodlučnije boriti i protiv drugih neprijatelja naroda, saveznika i pomagača fašističkih okupatora, četnika i izdajničkog vodstva HSS-a.

Ti podmukli neprijatelji naroda, agenti izdajničke jugoslavenske »vlade«, četnici i izdajničko vodstvo HSS-a s Mačekom na čelu, koji su svojom protunarodnom politikom i doveli do brzog porobljavanja naše domovine, naprežu sve svoje snage da razbiju borbeno jedinstvo Hrvata i Srba i oslabe narodno-oslobodilačku borbu, kad je već ne mogu spriječiti. (...)

Hrvatski i srpski narode!

Naša junačka Narodno-oslobodilačka Vojska i Partizanski Odredi, koji skoro već dvije godine vode neravnu, divovsku borbu s njemačkim i talijanskim fašističkim okupatorima i njihovim domaćim plaćenicima ustašama i četnicima, najbolji je zalog naše pobjede nad krvavim fašizmom i najčvršća garancija izvojevanja nezavisnosti, istinskih demokratskih prava i nacionalne slobode.

Zato sve bez razlike. Svi Srbi i Hrvati s oslobođenog i neoslobođenog teritorija Hrvatske trebamo uprijeti svim snagama da ojačamo našu uzdanicu, naše miljenče – našu hrabru Narodno-oslobodilačku Vojsku i Partizanske Odrede! Pregnimo svim silama da učvrstimo našu pozadinu, jer o snazi pozadine ovisi snaga naše vojske, a o snazi naše vojske ovisi život, sudbina i bolja budućnost naših napaćenih naroda!

Pozivamo sve iskrene hrvatske i srpske rodoljube, sve narodno-oslobodilačke ustanove, sve masovne antifašističke organizacije, da još čvršće zbiju svoje redove oko Narodno-oslobodilačke Fronte, oko Narodno-oslobodilačke Vojske i Inicijativnog Odbora ZAVNOH-a i da nam pomognu u vršenju naših teških ali časnih zadaća...

(»ZAVNOH. Zbornik dokumenata 1943«, Zagreb 1964.)

SVI HRVATSKI I SRPSKI RODOLJUBI

Inicijativni odbor ZAVNOH-a i Glavni štab NOV i POJ o ciljevima i načelima NOB-a (26. svibnja 1943): Ova Izjava je jedno od najjasnijih razgraničenja političke osnove NOP-a Hrvatske iz vremena kada se on u promijenjenim uvjetima borbe morao reidentificirati u svojm temeljnim opredjeljenjima.

... 1. Narodno-Oslobodilački Pokret Hrvatske na čelu s Glavnim Štabom Narodno-Oslobodilačke Vojske Hrvatske i Inicijativnim Odborom Antifašističkog Vijeća Narodnog Oslobođenja Hrvatske jest općenarodni pokret, u kojem sudjeluju svi hrvatski i srpski rodoljubi, bez obzira na stranačku, socijalnu i vjersku pripadnost. On je dio Narodno-Oslobodilačkog Pokreta Jugoslavije, koji se pod rukovodstvom druga Tita, Vrhovnog Štaba Narodno-Oslobodilačke Vojske i Antifašističkog Vijeća Narodnog Oslobođenja Jugoslavije bori za oslobođenje svih Srba, Hrvata, Slovenaca, Crnogoraca i Makedonaca.

2. Stojeći na stanovištu demokratskih ideja i prava narodnog samoodređenja Narodno-Oslobodilački Pokret Hrvatske bori se za potpuno oslobođenje Hrvatske ispod jarma zakletih neprijatelja hrvatskog i srpskog naroda – njemačkih i talijanskih fašističkih osvajača; za priključenje Hrvatskoj svih onih krajeva, koje je Pavelić prodao Italiji i Mađarskoj, t. j. Hrvatskog Primorja, Sjeverne Dalmacije i otoka, Gorskog Kotara i Međimurja, kao i onih dijelova, koje su talijanski imperijalisti prisvojili nakon prvog imperijalističkog rata, t. j.Istre, Zadra, Lastova i svih kvarnerskih otoka.

3. Nakon oslobođenja od fašističkih okupatora i njihovih slugu i pomagača, hrvatski i srpski narod Hrvatske, samostalno će – na temelju najšire narodne demokracije i prava narodnog samoodređenja – odlučiti kako o svom uređenju, tako i o odnosima s ostalim narodima i zemljama...

(»ZAVNOH. Zbornik dokumenata 1943«, Zagreb 1964.)

OSLOBOĐENJE HRVATSKE I RAVNOPRAVNOST NARODA

Iz Rezolucije Prvog zasjedanja ZAVNOH-a (14. lipnja 1943): Ovaj dokument, »Plitvička rezolucija«, sintetizira rad vijećnika ZAVNOH-a, okupljenih s odlučnošću »da pred cijelu svjetsku i domaću javnost iznesu pravo stanje u Hrvatskoj i da izraze istinsko raspoloženje njezinih naroda«

... 11. ZAVNOH je sastavljen od predstavnika hrvatskog i srpskog naroda, te nacionalnih manjina u Hrvatskoj, bez obzira na njihovu političku i vjersku pripadnost. Zato su se u ZAVNOH-u okupili i pristaše bivše Hrvatske seljačke stranke, Samostalne demokratske stranke, Komunističke partije, predstavnici narodnih udruženja kao »Seljačke sloge«, »Seljačkog kola«, »Gospodarske sloge«, sindikata i t. d., koji bez obzira na sve razlike stoje nepokolebljivo na stanovištu borbe protiv fašističkih okupatora i njihovih slugu i pomagača...

15. Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske zaklinje se pred hrvatskim i srpskim narodom, da će sve svoje snage usmjeriti za što skorije postignuće onog uzvišenog cilja, za koji su naši narodi podnijeli neviđene žrtve – za oslobođenje Hrvatske i punu i istinsku demokratsku slobodu i ravnopravnost hrvatskog i srpskog naroda...

(»ZAVNOH. Zbornik dokumenata 1943«, Zagreb 1964.)

SRPSKI KLUB VIJEĆNIKA ZAVNOH-a

Izvršni odbor ZAVNOH-a odlučio je 10. studenoga 1943. da se osnuje Srpski narodnooslobodilački klub vijećnika ZAVNOH-a, a »Srpska riječ« je u br. 5 od 21. studenoga 1943. objavila direktivni članak s njim u vezi, koji je napisao Stanko-Ćanica Opačić. Propagandni

ZAJEDNIČKA OSLOBODILAČKA BORBA: Prva lička udarna brigada

odjel ZAVNOH-a odmah nakon toga razaslao je i posebnu uputu o populariziranju Kluba (22. studenoga 1943.). Donosimo ulomak iz nje.

... Posebno Vam skrećemo pažnju, da je naročito u srpskim selima potrebno popularizirati Klub, i naglasiti one momente koji su ga uslovili i koji ga karakteriziraju. Treba isticati da je to prije svega prvo u povijesti istinsko narodno vodstvo i predstavništvo cijelog srpskog naroda u Hrvatskoj. Osnivanje Kluba jeste dokaz pune ravnopravnosti i jednakosti Srba i Hrvata u Hrvatskoj i garancija te ravnopravnosti za sutra — nakon pobjede. Za razliku od ranijih vodstava i predstavništava, Klub je sastavljen od najistaknutijih predstavnika srpskog naroda, pripadnika raznih bivših političkih partija, on je sastavljen od takvih boraca, koji su svoju ljubav, privrženost i odanost narodu pokazali u ovome domovinskom ratu. Osnivanje Kluba treba da posluži kao argument protiv četničke propagand,e koja upinje sve svoje snage, kako bi dokazala, da u ZAVNOH-u nema Srba, da će Hrvati izigrati Srbe, da im nije o ravnopravnosti do sada data nikakva garancija itd.

Kada vidite, »Srpski Narodno-oslobodilački Klub« treba odigrati veliku ulogu u današnjoj Narodno-oslobodilačkoj Borbi. Zato treba shvatiti njegov značaj i popularizirati ga detaljnim objašnjavanjem (imajući u vidu konkretne prilike kraja) na sastancima, konferencijama i posebno u čitavoj našoj štampi. Ne bi smjelo biti poslije tako široke i intenzivno razvijene propagande nijednog Srbina, koji ne bi shvatio »Srpski Klub« kao svoje vodstvo i predstavništvo, kao i razliku koja postoji između njega i ranijih predstavništava srpskog naroda...

(»ZAVNOH. Zbornik dokumenata 1943«, Zagreb 1964.)

NIKAD POKORENA HRVATSKA

Na Trećem zasjedanju ZAVNOH-a, održanom u Topuskom, 8. i 9. svibnja 1944. godine, govorio je i dr. Rade Pribićević, čiji je govor sadržavao novu kvalitetu političke svijesti Srba u Hrvatskoj, oblikovanu u toku narodnooslobodilačkog rata

Državni sabore! Vijećnici i vijećnice! Federativna Jugoslavija, koja je stvorena na II. zasjedanju AVNOJ-a u Jajcu, predstavlja težnje i Srba, i Hrvata, i Makedonaca, i Slovenaca, i Crnogoraca — jednom riječju svih naroda Jugoslavije. Ta Jugoslavija predstavlja vjekovne težnje naše uže domovine Hrvatske, koja je kroz hiljadu godina koliko-toliko očuvala svoju državnost protiv velikih silnih agresora uglavnom Nijemaca, Talijana, Osmanlija i drugih. Hrvatska je bila vjekovima porobljavana, pljačkana i mučena, ali nikada nije bila pokorena. (Tako je!) Zato rješenje AVNOJ-a o stvaranju Federativne Demokratske Jugoslavije odgovara osjećajima i željama svih naroda Jugoslavije, a naročito hrvatskom narodu i srpskom narodu u Hrvatskoj. (Tako je!) (...)

Drugovi i drugarice! Kad se govori o Jugoslaviji, govori se o bratstvu Srba i Hrvata, Crnogoraca i Makedonaca i svih naroda Jugoslavije bez razlike. Ali mi ne smijemo da gubimo iz vida, da je srce Jugoslavije, da je njena kičma, da je njena sudbina vezana za to, kakav će odnos biti između Srba i Hrvata ovdje kod nas u Hrvatskoj. Ako su odnosi između Hrvata i Srba u Hrvatskoj onakvi kakvi treba da budu, ako su bratski, ako su snažni, ako su srcem povezani — onda je dobro. Na nama leži najveća odgovornost, naš posao je najteži, ali zato najsvetiji i najčasniji. Da naša narodna borba ne ostvari ništa drugo, nego da učvrsti krvlju zapečaćeno bratstvo srpskog i hrvatskog naroda u Hrvatskoj, ona je učinila mnogo za oslobođenje i Hrvata i svih naroda Jugoslavije...

(»ZAVNOH. Zbornik dokumenata 1944./Od 1. siječnja do 9. svibnja/«, Zagreb 1970.),

O PRISILNOM POKATOLIČAVANJU SRBA U HRVATSKOJ

Ustaške vlasti u suradnji sa znatnim dijelovima Rimokatoličke crkve u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini ubrzo nakon proglašenja »NDH« počele su s prisilnim pokatoličavanjem srpsko-pravoslavnog stanovništva kao sastavnog dijela politike genocida nad Srbima u »NDH«. Ovom odlukom (25. kolovoza 1944.) Predsjedništvo ZAVNOH-a je pravno poništilo te prijelaze.

Odluka

Čl. 1. Ustanovljuje se, da je nasiljima okupatora i njihovih pomagača izazvano nedobrovoljno i iznuđeno prevođenje izvjesnog broja Srba u Hrvatskoj s pravoslavlja na katoličanstvo ili koju drugu vjeru, u svojoj osnovi lišeno svake moralnosti i opravdanja, da je u suprotnosti sa zajamčenom slobodom vjeroispovijesti i savjesti, izraženom u t. 5. Deklaracije o osnovnim pravima naroda i građana demokratske Hrvatske, te da je prema tome takvo prisilno prevođenje sa pravoslavlja na katoličanstvo ili na drugu vjeru ništavno.

Čl. 2. Na osnovu toga voditelji matičnih knjiga, koje još vode odnosni uredi rimokatoličke crkve na području demokratske federalne Hrvatske, dužni ureda radi sve takove upise izvršene za vrijeme neprijateljske okupacije da brišu kao posljedicu nasilničkog djelovanja okupatora i ustaša.

Voditelji matičnih knjiga parohijskih zvanja srpskopravoslavne crkve dužni su uspostaviti onakvo stanje upisa, kakvo je bilo do 10. IV 1941. godine, tj. do okupacije naše zemlje od neprijatelja.

Ako se radi o prelazu na koju drugu vjeroispovijest postupiti treba u smislu gornjih propisa...

(»ZAVNOH. Zbornik dokumenata 1944./Od 10. svibnja do 31. prosinca/«, Zagreb 1975.)

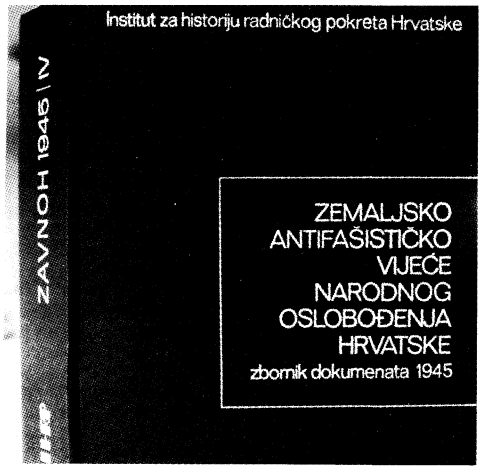
BRATSTVO, JEDNAKOST I SLOBODA

Rezolucija Drugog zasjedanja ZAVNOH-a o Hrvatima i Srbima u Hrvatskoj (Plaški, 14. listopada 1944.) usvojena je u vrijeme naglog jačanja NOP-a Hrvatske, tako da se u njoj s pravom kaže: »Sve što je pošteno i rodoljubivo u Hrvatskoj — i Hrvati i Srbi — pristupili su Narodnooslobodilačkom

Pokretu bez obzira na stranačke i ostale razlike.« Pitanja samoodređenja naroda time su dobila još izrazitiji smisao na osnovi politike NOP-a

... Hrvatski i srpski narod, u zajednici s ostalim narodima Jugoslavije, bore se za novu demokratsku Jugoslaviju, slobodnih i ravnopravnih naroda, u kojoj će — na bazi samoodređenja biti izgrađena slobodna i demokratska Hrvatska. Srbi u Hrvatskoj dali su dosadašnjim borbama neviđene žrtve i dokaze o svojoj velikoj ljubavi prema zajedničkoj domovini, pa kao što su se zajedno s Hrvatima borili protiv zajedničkog neprijatelja, tako će zajedno uživati i plodove pobjede i slobode. Nema, ne smije i ne će biti Hrvatske, u kojoj Srbima ne bi bila zajamčena puna ravnopravnost i jednakost. Ova nova zajednica slavenskih naroda na Jugu — nova demokratska Jugoslavija — stvara se odozdo u zajedničkoj borbi svih njezinih naroda, a ne nametanjem protunarodnih režima odozgo, od strane onih, koji s narodom nemaju veze. To je najbolje jamstvo, da će naši narodi živjeti u istinskom bratstvu, jednakosti i slobodi. U novoj zajednici naroda Jugoslavije ostvarit će se i vjekovne socijalne težnje radništva i seljaštva...

(»ZAVNOH. Zbornik dokumenata 1944«, Zagreb 1964.)

RASPIS O LATINICI I ĆIRILICI U ŠKOLAMA

Povjereništvo prosvjete ZAVNOH-a uputilo je 9. veljače 1945. raspis narodnooslobodilačkim odborima o upotrebi pisama u osnovnim i srednjim školama u Hrvatskoj

... Prema zapažanjima članova ovog Povjereništva, koji su obilazili teren, vidi se da u mnogim našim krajevima nije dovoljno pravilno postavljeno pitanje latinice i ćirilice i uopće da se u pogledu nacionalnih osjećaja ne vodi dovoljno pažnje i nema dovoljno budnosti.

Upozoravamo vas da u tom pogledu poduzmete sve mjere i ostvarite sve ono što je u više okružnica dolazilo s naše strane.

Pitanje nacionalne ravnopravnosti Srba i Hrvata, nije samo pitanje pisma — latinice i ćirilice — nego i pitanje šireg kulturnog i nacionalnog djelovanja u oživljavanju svijetlih, slobodarskih tradicija i nacionalno-kulturnih vrednosta.

U tom pogledu još jednom vas upozoravamo na ranije naše upute da se u osnovnim školama u drugom razredu, drugo polugodište, uči drugo pismo, latinica ili ćirilica, a počinje onim pismom koje odgovara nacionalnom sastavu škole.

U mnogim školama sa srpskom većinom nastavnici su Hrvati, pa često iz nepažnje i zaboravnosti ne uočuju taj momenat i ne odnose se prema njemu pravilno.

Pravilan odnos i stav u tom pitanju treba da se odrazuje u cjelokupnom radu i kulturno-prosvjetnom životu dotične škole, u njenim natpisima, parolama, zidnim novinama, štivu koje se u školama čita, svetkovanju historijskih i kulturnih praznika naroda, u pitanju redovitih zadaća i t. d.

Da bi dosadašnje naše upute upotpunili, Povjereništvo prosvjete donosi slijedeću uputu, koja vrijedi za sve škole, tečajeve i domove:

a) gdje su većina đaka Hrvati pišu se dvije zadaće latinicom, a treća ćirilicom;

b) gdje su većina đaka Srbi pišu se dvije zadaće ćirilicom, a treća latinicom — prema tome svaka treća zadaća piše se u drugom pismu, a to vrijedi od trećeg razreda osnovnih škola kroz sve više razreda osnovnih, srednjih i ostalih škola.

Osim toga, u pitanju pravopisa, neka se do definitivne odluke u školama i tečajevima sa pretežnom većinom polaznika Srba piše pravopisom koji upotrebljavaju Srbi (čitaću, otsjek i sl.), a u školama sa pretežnom većinom polaznika Hrvata Boranićevim pravopisom prije 1929. god. Ti pravopisi neka se primjenjuju dosljedno i na svima natpisima i u svim tekstovima prema pismu — ćirilici ili latinici.

U školama i tečajevima gdje je broj đaka Hrvata i Srba podjednak ili nema znatne većine, neka se upotrebljava u jednakom omjeru jedno i drugo pismo kao i sve ostalo.

Učenicima treba posve kratko objasniti razlike u pravopisu, koje su nastale uslijed manje i jače fonetske osjetljivosti i koje su vezane uz tradiciju pisanja.

Još jednom vas upozoravamo na važnost toga pitanja i da poduzmete sve korake i vršite budnu kontrolu da se na tom polju ne bi dešavale nepravilnosti, kojih je do sada bilo dosta.

Pravilno tretiranje tog pitanja mnogo ovisi o vašoj snalažljivosti, budnosti, političkoj zrelosti, upućivanju i kontroli direktno na terenu. U koliko postoje veće zapreke što se tiče štampe, štiva i sl. obratite se uvijek i pravovremeno Povjereništvu prosvjete...

(»ZAVNOH. Zbornik dokumenata 1945./Od 1. siječnja do 25. srpnja/«, Zagreb 1985.)

OSNOVNA PRAVA NARODA I GRAĐANA DEMOKRATSKE HRVATSKE

Nesumnjivo najvažniji dokument Trećeg zasjedanja ZAVNOH-a je Deklaracija o osnovnim pravima naroda i građana Demokratske Hrvatske jer je on osnova ustavnopravnog razvoja NR/SR Hrvatske u čitavu poratnom razdoblju

1. Hrvatski i srpski narod u Hrvatskoj potpuno su ravnopravni. Nacionalnim manjinama u Hrvatskoj osigurat će se sva prava na nacionalni život.

2. Svi građani federalne države Hrvatske jednaki su i ravnopravni pred zakonom bez obzira na narodnost, rasu i vjeroispovijest.

3. Žene uživaju sva prava jednako kao i muškarci.

4. Svakom građaninu zajamčena je sigurnost ličnosti i imovine. Zajamčeno je pravo vlasništva i privatna inicijativa u gospodarskom životu.

5. Svim građanima zajamčena je sloboda vjeroispovijesti i sloboda savjesti.

6. Svim građanima zajamčena je sloboda govora, zbora, dogovora i sloboda udruživanja. Ova prava vrše građani u vrijeme rata u okviru narodno-oslobodilačkog pokreta...

(»ZAVNOH. Zbornik dokumenata 1944./Od 1. siječnja do 9. svibnja/«, Zagreb 1970.)

33

Velika ljubav za zajedničku domovinu

U iskustvu Zemaljskoga antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Hrvatske sintetiziraju se povijesna iskustva ne samo ratnog i predratnog razdoblja već i globalna povijesna iskustva procesâ hrvatske i srpske nacionalne integracije u čitavu 19. i 20. stoljeću, do toga doba, a u njegovim aspiracijama i modernizacijski proces općenito. Stoga je sve prije nego jednostavno koristiti dokumente ZAVNOH-a, u bilo kom slučaju, a osobito kada je riječ o nacionalnim odnosima i o srpskom narodu u Hrvatskoj.

Svaki dokument pretpostavlja iscrpnu konkretnohistorijsku analizu, ali i situiranje u povijesne procese, ovakva ili onakva trajanja, u kojima i dobiva svoj zbiljski smisao. Izvjesno je da temeljni dokumenti ZAVNOH nisu puke, pragmatičnopolitičke improvizacije, već da redovito nastaju i sa sviješću o povijesnim posljedicama. Tome je tako i zbog velike ekspanzije NOP Hrvatske u razdoblju djelovanja ZAVNOH, koja se ne okončava do kraja rata, u toku koje NOP Hrvatske u svojim baznim strukturama od pretežno srpskoga postaje pretežno hrvatski.

RATNA PUSTOŠ: Lika u proljeće 1943.

U čitavu tom razdoblju, ZAVNOH, kao nijedno drugo zemaljsko vijeće u Jugoslaviji, utemeljuje se kao izrazito državnopravni činilac i širi svoju mnogostruku djelatnost većim dijelom Hrvatske. Otuda ni njegovi stavovi u vezi sa Srbima u Hrvatskoj nisu proklamacije izvan vremena i prostora.

Prema ocjeni Vladimira Bakarića iz 1948. godine, Srbi u Hrvatskoj, u toku prvih godinu dana ratovanja snose »svu težinu (razvoja, nap. D. R.) ustanka u širinu« i premda je to znatno manje slučaj u drugoj godini ratovanja, osobito s masovnim ustankom u Dalmaciji, činjenica je da se opterećenja ne smanjuju, tako da je jedan izvještaj iz lipnja 1943. godine OK KPH Karlovac podosta tipičan za srpske ambijente u NOP-u:

»Na Kordunu glavna je karakteristika nezadovoljstvo naroda. Narod je nezadovoljan iz više razloga, u prvom redu zbog izvanredno teških prilika u kojima živi. Oko 20.000 osoba nema hrane ili je ima vrlo malo... Narod je nezadovoljan i sa radom NOO-a, koji u svom radu čine mnoge pogreške i otežavaju svojim postupcima i onako težak položaj naroda. Usprkos nezadovoljstvu u narodu ne može se kazati da je narod neprijateljski raspoložen prema narodno-oslobodilačkom pokretu.«

Kada se tome dodaju i uistinu veliki ratni, borački gubici u »starim« partizanskim jedinicama (npr. Sedma se banijska divizija vraća iz »Crne Gore« s de-

LJUDSKI RATNI GUBICI HRVATSKE

Prema popisu stanovništva Jugoslavije iz 1931. godine, današnje područje Hrvatske ima 3,430.000 stanovnika, od kojih je 2,481.000 (72,33 posto) Hrvata i 633.000 (18,45 posto) Srba.

Prema njegovu proračunu za 1941. godinu, Hrvatska ima 3,780.000 stanovnika, tj. 2,735.000 (72,35 posto) Hrvata i 703.000 (18,60 posto) Srba.

Da nije bilo ratnih demografskih poremećaja, Hrvatska bi 1948. godine imala 4,044.000 stanovnika, od toga 2,926.000 (72,35 posto) Hrvata i 758.000 (18,74 posto) Srba (bez dijelova hrvatskog prostora koji prije rata pripadaju Italiji, s kojima se odnos mijenja 72,01 posto prema 17,72 posto).

Prema popisu stanovništva od 1948. godine, Hrvatska ima 3,757.000 stanovnika, od toga 2,975.000 (79,18 posto) Hrvata i 544.000 (14,48 posto) Srba. Kako je u tom razdoblju iz Hrvatske migracijskim saldom izgubljeno 60.000 Srba, a kako je istim pokazateljem Hrvatska dobila 33.000 Hrvata te asimilacijom još 20.000, ukupni *demografski gubici* u Hrvatskoj iznose 502.000, pri čemu su hrvatski 178.000 (35,49 posto), a srpski 159.000 (31,67 posto). U tome su *čisti demografski gubici* 50.000, tj. 30.000 (60 posto) hrvatski, a 10.000 (20 posto) srpski. Ukupni *stvarni demografski gubici* u Hrvatskoj iznose 452.000, od toga 148.000 (32,74 posto) hrvatski, a 147.000 (32,52 posto) srpsko. Njima su obuhvaćeni i *emigrirali u inozemstvo,* a takvih je ukupno 157.000, od toga 30.000 (19,11 posto) Hrvata i 12.000 (7,64 posto) Srba. Stoga su od ukupno 295.000 *ratnih gubitaka* 118.000 (40 posto) Hrvata i 137.000 (46,44 posto) Srba.

Ratni gubici u Jugoslaviji iznose 1,027.000 stanovnika, od toga 530.000 (51,61 posto) Srba i 192.000 (18,69 posto) Hrvata. Hrvati iz Hrvatske sa 106.000 čine 55,21 posto ukupnih hrvatskih ratnih gubitaka, a 131.000 Srba iz Hrvatske čini 24,72 posto ukupnih srpskih ratnih gubitaka.

Ako se na temelju tih podataka izračunaju *ratni gubici prema očekivanom stanovništvu 1948. godine, Hrvati u Hrvatskoj gube 3,6 posto pripadnika, a Srbi u Hrvatskoj 17,3 posto pripadnika.*

(Vladimir Žerjavić, »Gubici stanovništva Jugoslavije u drugom svjetskom ratu«, Zagreb 1989.)

JOŠ JEDAN ZNAK PUNE RAVNOPRAVNOSTI

Srpski klub vijećnika ZAVNOH »Srpskom narodu u Hrvatskoj«, (Otočac, 12. siječnja 1944.):

Srpski narode!

Osnivanje Srpskog kluba vijećnika ZAVNOH-a, još jedan je znak pune ravnopravnosti Srba i Hrvata, bez koje nema sreće ni jednima ni drugima. Srpski klub je garancija, da će interesi srpskog naroda biti pravilno zastupani u slobodnoj Hrvatskoj. Njegov je zadatak, pored ostalog, stvaranje, produbljivanje i čuvanje jedinstva srpskog naroda, te učvršćivanje bratstva srpskog i hrvatskog naroda.

Zato pozivamo čitav srpski narod da se okupi oko prve narodne vlade, Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije, oko ZAVNOH-a i Srpskog kluba, da zbije svoje redove u gusti neprobojni front u borbi protiv okupatora i svih izdajica, ustaša, četnika i njihovih poglavica Pavelića, Nedića, Draže Mihailovića, izbjegličke vlade i kralja Petra.

Nećemo dozvoliti, da iko cijepa i razjedinjuje srpski narod i da ga upotrebljava kao oruđe za ostvarenje svojih mračnih računa. Kao najveću svetinju čuvaćemo jedinstvo i bratstvo svih naroda Jugoslavije, napose srpskog i hrvatskog naroda, jer je ono zalog naše sretne budućnosti. Nećemo Jugoslaviju ropstva i mraka, Jugoslaviju u kojoj su živjeli ugnjetači i ugnjetavani, nego hoćemo novu, slobodnu, demokratsku, federativnu Jugoslaviju, zajednicu slobodnih i ravnopravnih naroda, u kojoj će i naša uža otadžbina Hrvatska imati istinsku slobodu i nezavisnost.

(»ZAVNOH. Zbornik dokumenata 1944«, Zagreb 1970.)

RATNA STRADANJA: Kordun u proljeće 1942. (lijevo); zbjeg Banijaca u siječnju 1943.

setinom svojega sastava!), promjena političke konstelacije u NOP Hrvatske sa stvaranjem hrvatske većine, u sve izvjesnijoj premoći Antifašističke koalicije u svijetu, otvara pitanje hrvatsko-srpskih odnosa u Hrvatskoj, dakako, u »partizanskoj« Hrvatskoj, na uveliko nov način, osobito u vezi s državnopravnim pitanjima.

Srpska »elita« NOP Hrvatske inzistira, najvećim svojim dijelom, na hrvatskoj državnosti i ravnopravnosti u jugoslavenskoj zajednici, u biti ne zaostajući za hrvatskom »elitom«, ali ona istodobno postavlja i pitanje svoga primjerena utjecaja na hrvatsku politiku. Dakako, sva ta pitanja postavljaju se u granicama

HRVATSKI NAROD ZAJEDNO SA SRPSKIM

Treće zasjedanje ZAVNOH-a o Drugom zasjedanju AVNOJ-a (Topusko, 9. svibnja 1944.):

Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske izjavljuje:

1. da odluke II zasjedanja Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije, kao zajedničko i jednodušno djelo pravih predstavnika svih naroda Jugoslavije, – prvi put u povijesti istinski ravnopravnih i stoga prvi put zaista bratski ujedinjenih, – izražavaju ostvarenje vjekovnih težnja i hrvatskog i srpskog naroda Hrvatske za nacionalnom slobodom i samostalnošću, te ostvaruju njihove težnje za životom južnih Slavena u zajedničkoj državi na osnovu stvarne demokracije i pune nacionalne ravnopravnosti, i osigura(va)ju hrvatskom i srpskom narodu u Hrvatskoj punu suverenost, ujedinjenje svih hrvatskih zemalja i oživotvorenje hrvatske državnosti.

2. da je hrvatski narod zajedno sa srpskim narodom u Hrvatskoj ušao dobrovoljno sa narodima Srbije, Slovenije, Makedonije, Crne Gore i Bosne i Hercegovine u demokratsku federativnu državnu zajednicu, stvarajući ravnopravno s njima zajedničku državu, demokratsku federativnu Jugoslaviju, svjestan da snažna državna zajednica odgovara životnim interesima svih naroda Jugoslavije, kao i životnim interesima hrvatskog naroda.

3. uvjereno, da su u demokratskoj federativnoj Jugoslaviji hrvatskom i srpskom narodu u Hrvatskoj zajamčena sva prava, koja im pripadaju kao ravnopravnim i slobodnim narodima, Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske, kao najviše zakonodavno i izvršno tijelo federalne Hrvatske, svečano izjavljuje u ime naroda Hrvatske, da ce izvršavati sve obveze, koje proizlaze iz njihove pripadnosti demokratskoj federativnoj Jugoslaviji na čelu sa Antifašističkim vijećem narodnog oslobođenja Jugoslavije i nacionalnim komitetom oslobođenja Jugoslavije.

(»ZAVNOH. Zbornik dokumenata 1944«, Zagreb 1970.)

Ukupno poginuli i umrli u drugom svjetskom ratu u Hrvatskoj

područje	sveukupno poginuli i umrli	pali borci	Žrtve fašističkog terora					Po nacionalnosti			
			ukupno žrtve	u naseljima	logori	žrtve rata	umrli od tifusa	Srbi	Hrvati	Židovi	Ostali
Lika	24.398	6.662	17.736	11.717	1.175	918	3.926	23.021	1.291	10	76
Kordun	29.996	5.177	24.819	15.648	2.094	904	6.183	25.771	3.368	195	662
Banija	27.508	7.305	20.203	10.445	5.502	1.256	3.000	24.460	2.500	100	448
Slavonija	34.815	8.114	26.701	11.010	14.868	823	–	22.773	4.852	2.163	5.027
Sjeverozapadna Hrvatska	47.758	13.327	34.431	16.941	14.061	3.429	–	18.960	17.483	7.401	3.914
Gorski Kotar/Hrv. primorje	9.700	4.872	4.828	2.639	1.760	429	–	2.990	6.561	–	149
Dalmacija	30.478	19.107	11.371	9.334	1.249	788	–	8.059	21.976	150	193
Ukupno	204.653	64.564	140.089	77.734	40.709	8.547	13.109	126.034	58.131	10.019	10.469
Četnici	3.500	3.500						3.500			
										Slovenci	600
Ustaše	26.000	26.000							26.000	Romi	8.000
Domobrani	19.000	19.000							19.000	Čehosl.	1.000
										Ostali	1.000
Neobuhvaćeni:											
Romi	7.000	–	7.000	600	6.400	–	–				7.000
Slovenci	1.400	1.000	400	400	–	–	–				1.400
Muslimani	2.000	1.000	1.000	1.000	–	–	–				2.000
Mađari	1.000	1.000	–	–	–	–	–				1.000
Nijemci	2.000	2.000	–	–	–	–	–				2.000
SVEUKUPNO	266.000	118.100	148.000	79.700	47.100	8.600	13.100	129.500	103.100	10.000	24.000

(Vladimir Žerjavić, »Gubici stanovništva Jugoslavije u drugom svjetskom ratu«, Zagreb 1989)

kategorija jednoga revolucionarnoga pokreta pluralitičkoga sociopolitičkog porijekla.

Čitavo dotadašnje političko iskustvo, partijsko i izvanpartijsko, učinci ustaške i četničke politike na nacionalne odnose, utjecaj srpskoga činioca u NOP Hrvatske itd. otvaraju pitanja načela i praktičnopolitičkih izbora na svim razinama u vezi s budućim nacionalnim odnosima Srba i Hrvata u Hrvatskoj i Jugoslaviji.

Pri tome je temeljno načelo, oblikovano u »Izjavi o ciljevima i načelima narodnooslobodilačke borbe« Inicijativnog odbora ZAVNOH i Glavnog štaba NOV i POH od 26. svibnja 1943: »Nakon oslobođenja od fašističkih okupatora i njihovih slugu i pomagača, hrvatski i srpski narod Hrvatske, samostalno će – na temelju najšire narodne demokracije i prava narodnog samoodređenja – odlučiti kako o svom unutrašnjem uređenju, tako i o odnosima s ostalim narodima i zemljama.«

U tom smislu, vodstvo NOP Hrvatske, neovisno o dramatičnim potresima u njegovu vrhu, kontinuirano traži načine individualiziranja hrvatske državnosti na novim povijesnim pretpostavkama sa stajališta usklađivanja interesa hrvatskoga i srpskoga nacionalnog kolektiviteta, dakako, u Hrvatskoj.

Inicijative u vezi sa Srpskim klubom vijećnika ZAVNOH, listom »Srpska riječ«, sa stvaranjem »Prosvjete« (kao nastavljača »Seljačkog kola« itd. nemoguće je razumjeti izvan toga obzorja. Zbivanja u jugoslavenskom i evropskom prostoru imaju svoga utjecaja u rješavanju tih pitanja, ali su ona duboko ukorijenjena u samoj prirodi NOP Hrvatske. U tom se smislu zaključuje u rezoluciji Drugoga zasjedanja ZAVNOH:

»Hrvatski i srpski narod, u zajednici sa ostalim narodima Jugoslavije, bore se za novu demokratsku Jugoslaviju slobodnih i ravnopravnih naroda, u kojoj će – na bazi samoodređenja – biti izgrađena slobodna i demokratska Hrvatska. Srbi u Hrvatskoj dali su u dosadašnjim borbama neviđene žrtve i dokaze o svojoj velikoj ljubavi prema zajedničkoj domovini, pa kao što su se zajedno s Hrvatima borili protiv zajedničkog neprijatelja, tako će zajedno uživati i plodove pobjede i slobode. Nema, ne smije i neće biti Hrvatske, u kojoj Srbima ne bi bila zajamčena puna ravnopravnost i jednakost.«

34

Dvojbene nacionalne ustanove

Elementarna činjenica o prožimanjima procesa nacionalnih integracija Hrvata i Srba u hrvatskom prostoru, pa i Srba i Hrvata općenito, reflektira se na različite načine u svim nacionalnim i političkim ideologijama jednih i drugih.

U hrvatskom prostoru, u tipološkom smislu, jedna su skupina nacionalne ideologije u Hrvata i Srba koje u različitim svjetonazornim obzorjima negiraju bilo kakvu različitost između jednih i drugih u narodnom smislu, svodeći sve na Hrvate ili sve na Srbe, odnosno, sjedinjujući ih u nečemu trećem (ilirstvo, jugoslavenstvo). Druge, prisiljene suočiti se s realnostima nacionalnih kolektiviteta, u »drugom« otkrivaju učinke zavjere. Tako Hrvate »izmišlja« Vatikan svojim prozelitizmom ili u novije vrijeme Kominterna u svome konfliktu s versajskim sistemom itd., ili Srbe u Hrvatskoj »izmišlja« Srpska pravoslavna crkva ili »Načertanije« Ilije Garašanina. Treće, suočavajući se s realnostima procesa srpske i hrvatske nacionalne integracije, otvaraju pitanja interferencija i prostorâ suživota.

Dakako, sve one, neovisno o tome kako se iskazuju, svoj zbiljski povijesni smisao imaju samo u obzorju konkretne historijske analize, što znači da i diskurzivno identična stajališta u različitim situacijama imaju različit smisao.

Kultura kao politika

S toga je stajališta i nacionalna politika komunističkog pokreta u Hrvatskoj višeznačna i iz hrvatske i iz srpske nacionalne perspektive i stoga je u egzaktnom smislu sasvim neprimjereno upotrebljavati iskaze kao »Hrvati hoće...« ili »Srbi neće...« itd., jer nijedna nacija nikada, potpuno neovisno o političkom sistemu ili bilo kojemu drugom analitičkom činiocu, ne može biti homogena zajednica. Nacija je *per definitionem* konfliktna, kao i svaka druga društvena zajednica, što znači da su takvi i odnosi među nacijama u istom ili različitim društvima.

Sve su te »marginalije« nužne da bi se trijezno moglo raspravljati o pitanju srpskih nacionalnih ustanova u Hrvatskoj u razdoblju od ZAVNOH-a do suvremenih kontroverzi. Velika je zabluda raspravljati o tom pitanju s preduvjerenjem da su svi Srbi i svi Hrvati u NOP Hrvatske, naprimjer, istomišljenici u granicama svojih nacionalnih kolektiviteta.

Brojni Srbi u Hrvatskoj, situirani na različitim razinama strukture moći u NOP Hrvatske, u ZAVNOH ili negdje drugdje, nikada ne doživljavaju pitanje srpskih nacionalnih ustanova u Hrvatskoj izvan obzorja »revolucionarne strategije i taktike«, jer za njih ne postoje pitanja nacionalne kulture izvan konteksta pitanja revolucionarne vlasti, a što se same kulture tiče, ona je smislena samo

toliko koliko promiče sasvim određen sistem revolucionarnih vrijednosti, tj. samo toliko koliko je jugoslavenska proletkultura. U takvoj perspektivi, sve ostalo je taktika. Slavljenje Božića ili svetoga Save u ratu ili neposredno poslije rata u tom je smislu vrlo indikativno.

Također, brojni Srbi u NOP Hrvatske, a teško je bilo što egzaktnije reći u smislu »odnosa snaga« jer je to neistraženo, baštinici tradicije ravnopravne suradnje Srba i Hrvata, u Hrvatskoj i bilo gdje drugdje u Jugoslaviji, tako mukotrpno oblikovane u toku 19. i 20. stoljeća, pretežno komunisti samostalnodemokratskoga porijekla, pristalice su politike optimalnoga izražavanja obaju nacionalnih identiteta u granicama hrvatskoga društva i hrvatske državnosti.

Ni jedna se ni druga pozicija individualno, dakako, ne iskazuju u svom »čistom« obliku, već u cijelom spektru artikulacija. I jedna i druga povijesno su ograničene činjenicom da su u strukturama NOP Hrvatske stjecajem povijesnih okolnosti Srbi nesravnjivo utjecajniji nego što je njihova etnodemografska »težina« u hrvatskom prostoru. Stoga su i sva kulturna pitanja *par excellence* politička.

BRATSKO PRIZNANJE HRVATSKOM NARODU

»Srbi iz Hrvatske okupljeni na svom prvom kongresu u Zagrebu 29. i 30. septembra 1945. razmotrivši svoj položaj u prošlosti, svoju ulogu u NOB i zadatke, koje budućnost postavlja pred narode Jugoslavije, donose ovu svoju rezoluciju:

1.Treba čuvati jedinstvo srpskog naroda u političkom i kulturnom životu kao zalogu opstanka i napretka. Granice federalnih jedinica ne cijepaju i ne razdvajaju srpski narod, već su čvrste spone, koje vežu sve Srbe u Jugoslaviji.

2. Čvrsto i nerazorivo bratstvo s hrvatskim narodom, skovano u zajedničkoj borbi i patnjama jamstvo je za srećan i zadovoljan život Srba i Hrvata u Hrvatskoj, kao i za opstanak i napredak Federalne Hrvatske i čitave Jugoslavije.

3. Bratstvo i jedinstvo svih naroda Jugoslavije, niklo iz zajedničkih patnja i krvi, stup je srećne budućnosti DF Jugoslavije koga treba čuvati kao zjenicu oka.

4. Tekovine NOB: narodnu demokratsku vlast, slobodu i ravnopravnost naroda treba učvršćivati sa istom odlučnošću s kojom su izvojevani u 4-godišnjoj borbi.

5. Koljače naših naroda osobito ustaše s Pavelićem, četnike s Nedićem, Ljotićem i Dražom Mihailovićem treba kazniti ma gdje se oni našli i utrti svaki trag fašizmu, koji je prijetio da nas sve uništi.

6. Odričemo se odlučno kralja i svih starih reakcionarnih političara. Mi smo protiv njih danas, jer su oni bili protiv nas uvijek, a osobito kad smo se borili za opstanak i slobodu.

7. Obnovit ćemo našu otadžbinu vlastitim snagama, kako smo je sami i oslobodili. Zahvalni smo slobodoljubivim narodima, koji nam pomažu u tom velikom djelu izgradnje.

8. Uzdizat ćemo našu srpsku kulturu i razvijati je preko srpskog kulturno-prosvjetnog društva »Prosvjeta«.

9. Podizat ćemo srpske zemljoradničke zadruge, da bismo se ekonomski što više unaprijedili.

10. Čuvat ćemo uspomenu na žrtve koje je srpski narod dao.

11. Srdačno blagodarimo slobodoljubivim narodima svijeta, koji su nam tako obilno pomogli u borbi za slobodu.

12. Odajemo najveće priznanje i zahvalnost dragom ruskom narodu, narodima sovjetske otadžbine, pobjedonosnoj Crvenoj armiji – spasiteljici čovječanstva i velikom vođi generalissimusu Staljinu.

13. Odajemo bratsko priznanje hrvatskom narodu, koga Pavelić i ustaše nisu mogli zavesti, nego se zajednički s nama borio za zajedničku slobodu.

14. Jugoslavenska armija, njeni generali, oficiri, komesari i vojnici naš su najveći ponos, pa im odajemo priznanje i zahvalnost. Klanjamo se sjenama heroja i palih boraca. Našu ćemo djecu vaspitati onim blagom, što nam je u borbi ostavila naša vojska.

15. Mi Srbi odajemo drugarsku zahvalnost junačkoj Komunističkoj partiji. U doba pokolja pojavila se među nama. Njeni članovi su bili vazda u prvim redovima u borbi ne žaleći živote.

16. Iznad svega podignimo lik velikoga Tita, čije je ime bilo na svim ustima kao utjeha i nada, kao bojni poklič i pjesma pobjede. S njim smo bili u borbi, s njim smo sada, s njim ćemo ostati.

17. Smatramo da je republikanski oblik države jedino pravo jamstvo boljeg života naših naroda i napretka Federativne Demokratske Jugoslavije.

18. Stavlja se u dužnost izabranom glavnom odboru da, u saglasnosti sa Zemaljskim odborom Narodnog fronta u Hrvatskoj, izradi statut masovne frontovske organizacije Srba u Hrvatskoj.

19. Smatramo se dijelom NF Jugoslavije pa ćemo izvršavati njegove zadatke i držati se njegovog programa u svemu našem radu.«

(Rezolucija Prvog kongresa Srba u Hrvatskoj)

MNOGOSTRUKE AMBICIJE: Kongres Srba u Hrvatskoj

U središtu kontroverzi

U tom je smislu vrlo indikativno shvaćanje srpskih nacionalnih institucija u Hrvatskoj u politici nove, pučkofrontovske vlasti. Ni za rata, a ni poslije njega, u tom shvaćanju u biti nema mjesta za srpske privredne institucije, kao što su »Privrednik«, Savez srpskih zemljoradničkih zadruga, Srpska banka, itd. Što se toga tiče, dakako, nema nikakve razlike u odnosu prema hrvatskim i srpskim institucijama.

Međutim, važno je istaći da je poslije rata obnovljen rad tradicionalnoga, moćnoga Saveza srpskih zemljoradničkih zadruga, s vidnim sudjelovanjem utjecajnih političara samostalnodemokratskoga porijekla, poput Stanka Opačića, ali je taj savez, a i svi ostali tradicionalni savezi, ubrzo raspušten i umjesto njega osnovan je Zadružni savez Hrvatske, s potpuno drugom inspiracijom i funkcijom. Ima pokušaja obnove »Privrednika«, ali bez ikakva uspjeha.

U strukturi nove vlasti najprije je stvoren Srpski klub vijećnika ZAVNOH. U odluci Izvršnog odbora ZAVNOH od 10. studenoga 1943. godine, s tim u vezi ističe se golema politička važnost takva akta jer njime Srbi u Hrvatskoj, u interpretaciji Stanka Opačića, dobivaju »po prvi put u svojoj povijesti pravo i istinsko narodno predstavništvo i vodstvo«. (Prema Hodimiru Sirotkoviću) Srpskim klubom se posljednjih godina bavi više autora, uključivši i povjesničare (Mile Dakić, Janko Pleterski, Ljubo Boban).

S punim uvažavanjem njihovih podosta međusobno različitih interpretacija, ostaje činjenica da o Srpskom klubu valja napisati studiju utemeljenu u iscrpnim, kritičkim arhivskim istraživanjima jer je još mnoštvo pitanja s njim u vezi krajnje nejasno. U svakom slučaju, Klub je u središtu brojnih kontroverzi u vezi s državnim uređenjem Hrvatske, a traje i poslije usvajanja Ustava NR Hrvatske 1946. godine, s tim što se ne zna što radi poslije rata i kada prestaje djelovati, i da li je uopće formalno ukinut.

Kongres i »Prosvjeta«

Sličnih dvojbi ima i u vezi s Glavnim odborom Srba u Hrvatskoj, koji nastaje s Kongresom Srba u Hrvatskoj, održanim u Zagrebu, 29. i 30. rujna 1945. godine, s trideset tisuća sudionika! Dakako, mnogostruke su ambicije priređivača Kongresa (jasno je da je to partijski i državni vrh Hrvatske), ali je nejasno u kakvu je odnosu Kongres prema Narodnoj fronti Hrvatske. Iako je kongres održan kao prvi, nikada se više nije postavilo pitanje njegova sazivanja, a o djelatnosti Glavnoga odbora također je jedva što egzaktnije moguće reći i također se ne zna je li je i kako prestao raditi.

Drugo je sa Srpskim kulturno-prosvjetnim društvom »Prosvjeta«, koja nastaje 18. studenog 1944. u Glini, kao baštinica »Srpskog kola« i »Seljačkog kola«. U njezinoj je konstituciji izvorno sadržan i princip vlastite negacije jer je programski usmjerena djelovati u ruralnim ambijentima prema istim načelima prema kojima djeluju brojna nacionalnoprosvjetiteljska društva u toku 19. i 20. stoljeća.

Izgubivši u ishodištu urbano obzorje, situiravši se čvrsto u strukturu Narodne fronte Hrvatske, »Prosvjeta«, uz nesumnjivo velike uspjehe u prvih pet poratnih godina u »obnovi i izgradnji«, suštinski djeluje kao transmisijski mehanizam, podržavajući, naprimjer, svim silama, politiku otkupa ili kolektivizacije. S tim u vezi, ona u najkritičnijem razdoblju otvaranja procesa povlačenja države iz kulture u izravnim formama, poslije kraha vodeće skupine srpskih političara u novim hrvatskim vlastima, sve ubrzanije gubi orijentaciju.

Oficijelna hrvatska politika u pedesetim i šezdesetim godinama sve više sužava sa svoje strane prostor njezina djelovanja, tako da do njezine ekspanzije 1969.-1971. godine dolazi na političkim, a ne kulturnim pretpostavkama jer drugačije nije moglo ni biti. Time je »osigurala« istu sudbinu kao i Matica hrvatska u procesu »političke stabilizacije« koji je uslijedio.

35
Neprijatelji revolucije

Dušan Brkić, Rade Žigić i Stanko Opačić do jeseni 1950. godine pripadaju užoj skupini hrvatskoga partijskog i državnog rukovodstva, a među Srbima u Hrvatskoj do tada su najistaknutije ličnosti. Među »najuglednijim« su zatočenicima Golog otoka, a Rade Žigić kao zatočenik tragično gubi život.

O razlozima njihova konflikta s hrvatskom i jugoslavenskom partijskom državom, s čijim su stvaranjem i sami uveliko identificirani, o mnoštvu drugih vidova njihova »slučaja« u biti se još jedva nešto zna, iako je izvjesno da je upravo njihov »slučaj« izuzetno važan ne samo za razumijevanje kontroverzi u hrvatsko-srpskim odnosima u revolucionarnoj vlasti u Hrvatskoj, nego i mnogo slojevitijih pitanja u vezi sa samim socijalizmom i Srbima u Hrvatskoj.

U svojoj knjizi »Sa Staljinom protiv Tita« (Zagreb 1990.) Ivo Banac vrlo opravdano

ZADRUŽNE ILUZIJE: Propali program »borbe za unapređenje sela«

upozorava da je sve ono što se oficijelno dovodi u vezu s Informbiroom u Jugoslaviji, poslije sukoba 1948. godine, izuzetno raznorodna porijekla i da je shvatljivo samo u svojoj pluralističkoj genezi. Njegova teza nadasve je opravdana kada se radi o trojici spomenutih funkcionara, koji, *nota bene,* nikada i ne čine neku »grupu« u hrvatskom rukovodstvu. Štoviše, moguće ih je situirati u različite partijske struje, prema onome što je poznato o njihovim prethodnim djelatnostima i afinitetima.

Činjenica je da do njihova hapšenja dolazi poslije nekoliko seljačkih buna u različitim dijelovima Hrvatske, gotovo isključivo u srpskim, k tome ustaničkim selima, u vezi s politikom (prisilnoga) otkupa plodina i također (prisilnoga) mobiliziranja seljačke radne snage za različite radove, a mnoštvo ostalih povoda da ne spominjemo. Kakva je privredna moć srpskoga seljaštva u Hrvatskoj, osobito u onim krajevima koji su partizanska uporišta od 1941. godine, također je izvjesno. Bez kolonizacije velike mase, pretežno boračkih porodica u Slavoniju i Vojvodinu na napuštena imanja njemačke manjine, glad i teške društvene potrese u najsiromašnijim dijelovima Banije, Korduna, Like i Dalmacije nemoguće bi bilo izbjeći.

Međutim, ni kolonizacija, kao ni svojevrsni egzodus na pravcu ruralni-urbani ambijenti, koji nova vlast potiče u svome izravnom interesu, ne mogu riješiti temeljna pitanja »obnove« nekih stotinjak tisuća uništenih gospodarstava, srpskih i hrvatskih, to više što se oficijelna poljoprivredna politika uveliko svodi na surovu državnu represiju nad seljaštvom i »iscjeđivanje« najvećeg dijela uroda i prinosa, u skladu s potrebama politike ubrzane industrijalizacije, prema staljinističkome modelu.

Jasno je da mase demobiliziranih partizana srpske narodnosti i iz svoje seljačke i iz svoje nacionalne perspektive takvu politiku doživljavaju traumatično. Demobilizirani borci se u više slučajeva odmeću (u Slavoniji ima i drastičnih slučajeva s tim u vezi), ulaze u zavjere, s dalekosežnim ambicijama. Naravno, državna represija je u svim slučajevima buna još drastičnija, a što se sve s tim u vezi događa u to doba, danas je još znatno više »oralna historija« nego bilo što drugo.

Tako je i otvoreno pitanje na koji način slučaj spomenute trojice istaknutih Srba u Hrvatskoj treba dovoditi u pitanje sa »slučajem Andrije Hebranga«. Mišljenja su o tome, kao i o manje-više svemu ostalome, podijeljena.

Čini nam se da je u suvremenoj historiografiji u nas dosad najozbiljniji prilog egzaktnom postavljanju čitava pitanja fragment iz monografije Darka Bekića o Jugoslaviji u hladnom ratu, iako se njime historiografski ništa ne rješava, osim najvažnijeg, da je i taj slučaj politička »montaža« u staljinističkoj maniri.

NA GOLI DOLAZE NAM MINISTRI

Ante Miletić, jedan od predratnih članova KPJ interniraca na Golom otoku, sjeća se dolaska trojice visokih funkcionara NR Hrvatske srpske nacionalnosti – Stanka Opačića Ćanice, Dušana Brkića i Rade Žigića – u golootočki logor

Jednoga dana stigla je na Goli otok nova 'pošiljka' informbirovaca. Upozoreni da je to specijalna grupa neprijatelja, pripremili smo se za specijalni doček. Veliko je iznenađenje bilo kada su iz broda 'Punat' iskrcana samo tri čovjeka. Bila su to tri ministra hrvatske vlade, tri Srbina, koji su, navodno, počeli 'srbovati', tri prvoborca, do tada ugledna i vrlo uvažena rukovodioca; nije mi bilo jasno ni tada, a ni poslije, zbog čega su dospjeli na *Havaje.*

Kakav izbezumljeni strah u očima, drhtaj u tijelu, koje iznenađenje i zaprepaštenje u to troje ljudi, u to troje bivših ljudi, bivših pukovnika i generala, ministara, rukovodilaca poduzeća i stotina tisuća radnika... Jedan među njima, malne, gotovo sićušan (ni 160 cm), skakuće kroz stroj i nadomak mene ja ga prepoznah: bio je to ministar građevina hrvatske vlade, general, junak Korduna, sudionik sastanka na Abezu i tako dalje – Stanko Opačić Ćanica.

Brzajući sitnim koracima, koračićima kroz stroj, već dobrano istučen (bila su samo trojica, pa ih podobro istukosmo), naleti na mene, prepoznaje me i – prokleh u trenutku i Goli, i rezoluciju, i Staljina, i socijalizam, jer mi se učini da u bljesku, na stotinku sekunde ugledah u njegovim očima muku, kao molbu za milost, učini mi se da ugledah strah u očima i licu toga malog, fizički, čovjeka koji bijaše strah i trepet fašistima pune četiri godine, herojski jurišajući iz bitke u bitku...

(*»Moja istina o Golom otoku«, »Vjesnik«, 18. lipnja 1990.*)

OPTUŽENI BRKIĆ, ŽIGIĆ I OPAČIĆ

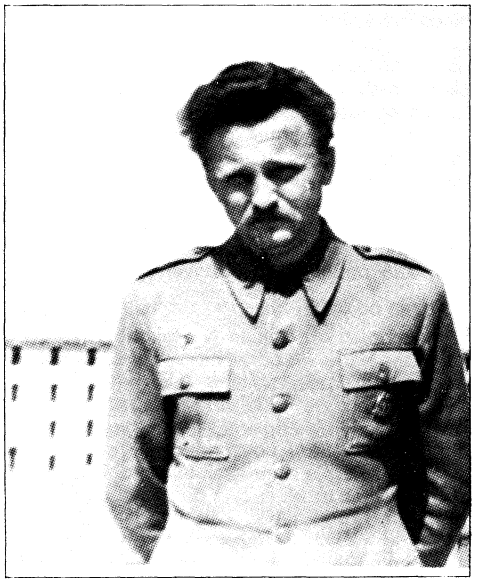
Dne 9. rujna (1950, nap. D. R.), na osnovi informacije nekog svojeg »izvora« o hapšenju više članova republičke vlade, odnosno oficira zagrebačke vojne oblasti, britanski generalni konzul u Zagrebu potražio je odgovor od premijera, dr. Bakarića. On mu je objasnio da su »zbog informbirovske aktivnosti suspendirani« potpredsjednik vlade D. Brkić, predsjednik republičkog savjeta za industriju R. Žigić i ministar šumarstva S. Opačić, a da će sve pojedinosti biti objavljene u novinama. Francuski konzul u Zagrebu, Guy de Radenac, poslao je 11. rujna vijest u Pariz da su spomenuta trojica funkcionara bili najistaknutiji pojedinci iz grupe od oko 25 ljudi koji su zastupali iste stavove.

»Agentura na terenu«

O kakvim se stavovima radilo izvijestio je premijer, dr. Bakarić, zastupnike Sabora 11. rujna. Sva trojica bila su optužena zbog suprotstavljanja ekonomskoj politici NR Hrvatske, osobito industrijalizaciji i politici na selu. Glavnooptuženi, R. Žigić je, prema Bakarićevu izvještaju, zauzeo protivne, prosovjetske stavove i izravno uzrokovao pad proizvodnje u hrvatskoj industriji. Brkić je navodno rekao da bi politiku industrijalizacije Hrvatske »bolje vodio svaki seoski trgovac, nego oni koji njom sada rukovode«, a za boravka u svojim izbornim jedinicama na Kordunu sva trojica su osudili vojno-policijske represalije protiv pobunjenih Kordunaša početkom svibnja, kritizirali politiku otkupa hrane i isticali da u ratu poharani srpski krajevi u Hrvatskoj ne bi trebali ništa davati.

Kada je koncem kolovoza smijenjen Žigić, pod sumnjom da surađuje s jednom stranom službom, Brkić je samoinicijativno ponudio ostavku, ističući da ima »sentimentalnu slabost prema svemu što je rusko«, a ostavku je opravdavao antisrpskom diskriminacijom i zanemarivanjem srpskih krajeva u Hrvatskoj. Zatim se ovoj dvojici pridružio i Opačić, pa su sva trojica pokušali i javno braniti svoje stavove koje su, u sukobu s politikom vlade NRH, predstavljali kao stavove Srba u Hrvatskoj.

Bakarićeve riječi odražavale su, ustvari, glavne ocjene CK KPH, odnosno zaključke postignute u razgovorima što su ih s biroom CK KPH, o ovoj aferi, poveli Kardelj i Ranković. Dva dana nakon premijerova istupa u Saboru održana je i sjednica Politbiroa CK KPJ, na kojoj je u ime CK KPH izvještaj podnio I. Gošnjak. U raspravi nadopunio ga je Ranković, kritizirajući »nebudnost drugova u Hrvatskoj«, »a donekle i našu (tj. Politbiroa CK KPJ; op. D. B.), naročito po pitanju Žigića. (. . .) Odobravaju se jednoglasno odluke ČK KPH. Drug Tito iznosi da se odranije očekivalo da će IB ići po liniji razbijanja bratstva i jedinstva. Slaže se da je u ČK KPH bilo političke sljepoće. Ne slaže se s vicevima na račun manjina ili naroda i s neukusnim šalama. Slabosti u ustaničkim krajevima treba suzbijati i dalje učvršćivati bratstvo i jedinstvo (. . .) Treba raskrinkati tu agenturu na terenu. . .«

GLAVNOOPTUŽENI: Rade Žigić

Hrvatsko-srpski okršaj

U svojem izvještaju Washingtonu ambasdor SAD, Allen, ocijenio je ovaj događaj kao »hrvatsko-srpski okršaj unutar Hrvatske, u kojem su, bez obzira na vrlo moguće prosovjetske sklonosti trojice optuženih funkcionara, ipak pretjerane optužbe da su bili informbirovski agenti«. (. . .) Ograničavamo se da spomenemo samo dva implicitna zaključka što su ga američki promatrači izveli iz analize ovog političkog obračuna: a) da se, u uvjetima ekonomskih teškoća, hrvatsko-srpski sukob u Hrvatskoj perpetuira, unatoč Titovim nastojanjima da ga iskorijeni i b) da je Informbiro u Hrvatskoj nemoćan, a da namještene optužbe za »informbirovsku aktivnost« pokazuju kako se sukob između KPJ i SKP(b), nakon izbijanja rata u Koreji, dalje produbljuje.

Opširni izvještaj Parizu, poslan koncem rujna, pokazuje da ni francuski generalni konzul u Zagrebu, Guy de Radenac, u ovom političkom sukobu nije vidio »informbirovsku vezu«, ali je njegove vanjskopolitičke značajke ipak vidio u drugačijem svjetlu. On je glavnooptuženog R. Žigića sticajem okolnosti dobro poznavao, pa je čak bio u posjeti njegovoj rodnoj kući u Korenici. Tamo je, slušajući članove njegove obitelji kako, u Žigićevu prisustvu, slobodno kritiziraju režim, a zatim i kroz vlastite razgovore s njim, zaključio da je Žigić u ratu i poslije, u partijskoj hijerarhiji, napredovao više zbog svoje žestine, hrabrosti i iskrenosti, nego zato što je bio marksist, a još manje, proruski orijentiran. Radenac je poznavao i D. Brkića, za kojeg kaže da je kao poštovalac francuske kulture diskretno pomagao Francuski institut u Zagrebu.

Ni trećeg »zavjerenika«, Stanka Opačića, tipičnog narodskog čovjeka i tribuna srpske manjine na Kordunu, Radenac nije mogao zamisliti kao nosioca bilo koje teorijske koncepcije. Zato je razloge za »pobunu« trojice ministara, suprotno službenim optužbama, nalazio u njihovu strahu pred ruskom intervencijom u Jugoslaviji, nakon izbijanja korejskog rata: »... Našoj trojici Srba se, izgleda, učinilo da su se ukrcali na krivi brod. Nastavljajući oportunističku politiku srpske manjine u Hrvatskoj, koja je nekada marširala protiv Hrvata s Mađarima, a zatim s Beogradom protiv Zagreba, i uvijek prelazila na stranu jačega, ne samo da bi preživjela nego i izvukla najveće koristi, g.g. Žigić, Brkić i Opačić poželjeli su obnoviti svoju slobodu.

Bojazan od osvete

Stari hrvatski političari (vjerojatno HSS-ovci, s kojima je Radenac održavao vezu; op. D. B.) smatraju da je srpska manjina (akcijom ove trojice) nastojala, ako ne da izbori prednosti, ono bar da izbjegne sovjetsku osvetu u slučaju invazije (...) opsjednuti morama novih pokolja. Prečani se nikada nisu do kraja angažirali (u osudi Informbiroa), već su uvijek tražili načina da očuvaju mogućnost prelaska u drugi tabor. Zato nijedan od njih nije, kao drugi komunisti, držao grube govore protiv Informbiroa, Staljina i ruskog imperijalizma. (...) Prema izjavi žene jednog od njih, koja je kasnije također uhapšena, oni su imali čistu savjest i vjerovali da zauzimaju dovoljno visoke položaje, s kojih mogu izražavati i braniti svoje stavove, bez da ih tko dirne. Zato su bili naivno iznenađeni hapšenjem i optužbama što su protiv njih podignute.«

Konačno, najambiciozniju analizu »slučaja Žigić-Brkić-Opačić« dao je francuski ambasador u Jugoslaviji, P. Baudet. On je 1. studenog na Quai d'Orsay poslao čitav jedan esej u kojem je dao konzistentnu ocjenu samog događaja, ali i njegovih dalekosežnih reperkusija, vodeći, dakako, računa o aspektima koji će najviše zanimati njegovu vladu.

Oblik oporbe režimu

Zanimljivost Baudetove analize sastoji se u tome što je ovoj političkoj aferi pristupio slobodan od hipoteka kojima bi svaki domaći analitičar više ili manje robovao, pa je došao do posve originalnih zaključaka. Baudetu, za razliku od njegova konzula Radenaca, nisu bile važne ni specifične regionalne i sociološke okolnosti, već je događaj nastojao utemeljiti na razini globalnih društvenopolitičkih kategorija i procesa u jugoslavenskom društvu. Konkretno, akciju Žigića i njegove grupe on je vidio kao oblik oporbe vladajućem režimu koji se oslonio na dvije, objektivno, najslabije točke režima: a) nacionalna trvenja i b) neprijateljstvo seljaka prema vlasti.

U tom smislu Baudet odbija identificirati Žigića i drugova na temelju njihova »diskursa«: uostalom, ovaj je, po Baudetovoj ocjeni, bio posve oportunistički, od veličanja sovjetske moći do najoštrije kritike kolektivizacije sela i otkupa, dakle, bitno boljševičke politike na selu. Zato Baudet smatra da Žigićeva grupa nije imala nikakvu, pa tako ni »informbirovsku«, niti »reakcionarnu« ideologiju, već se naprosto protivila onom što je smatrala pogrešnim u politici režima. Gotovo u marksističkoj maniri, Baudet kao temeljni problem socijalizma općenito, i u Jugoslaviji posebno, identificira »seljačko pitanje«.

Zanimljivo je, međutim, da on »amnestira« Tita od odgovornosti za očajno stanje u ekonomiji i osobito u poljoprivredi zemlje, a glavnim socijalnim nosiocem defektne politike proglašava »aktiviste u bazi« (»militants de base«), točnije, lokalnu birokraciju i policiju koje nameću krute planove i programe, odnosno, represijom guše svaku inicijativu ili prigovore pojedinaca i naroda u cjelini.

(Ulomak iz knjige Darka Bekića »Jugoslavija u hladnom ratu. Odnosi s velikim silama 1949-1955«, Zagreb 1988.; oprema teksta uredničke)

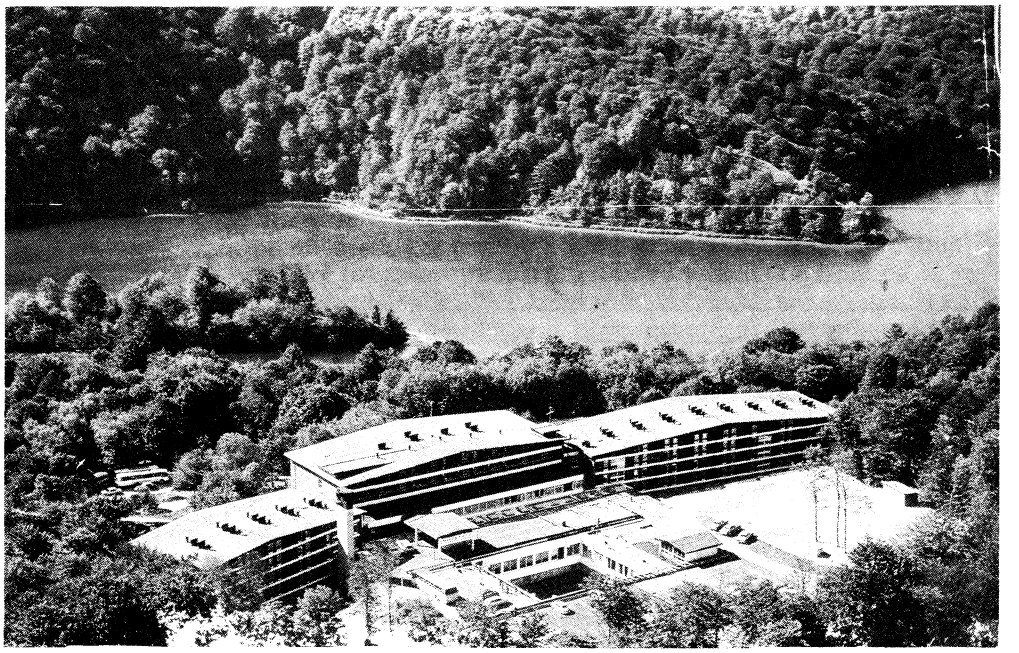
36

Promjene u stanovništvu

Prema poslijeratnim popisima stanovništva Jugoslavije, Srba u Hrvatskoj ima 543.795 u 1948. godini, 588.411 u 1953., 624.985 u 1961., 626.789 u 1971. i 531.502 u 1981. godini, tj. oni sačinjavaju 14,5 posto stanovništva Republike 1948. godine, 15 posto u 1953. godini, koliko i 1961., zatim 14,2 posto 1971. i 11,6 posto 1981. godine.

Da bi ti pokazatelji bili još jasniji, valja istaći da su prosječne godišnje stope rasta na sto stanovnika u Hrvatskoj za razdoblje 1948.-1953. 0,84 ukupno, a za Srbe 1,57, za razdoblje 1953.-1961. 0,74 ukupnno, a za Srbe 0,75, za razdoblje 1961.-1971. 0,62 ukupno i za Srbe 0,02 te za razdoblje 1971.-1981. 0,38 ukupno i za Srbe - 1,64. Kada se tome doda da je hrvatska stopa u posljednjem desetljeću najniža u Jugoslaviji, pogoršanje srpskoga etnodemografskoga stanja još je drastičnije.

Drugo je pitanje koji sve uzroci uvjetuju takve promjene. Oni sigurno nisu tako jednostavni kako bi se s pristranom, emocionalnom reakcijom moglo zaključiti, ali nema dvojbe da sva moguća, čak nužna objašnjenja ne mijenjaju krajnji pokazatelj. Dakle, Srba je u Hrvatskoj sve manje i manje i apsolutno i re-

IZLAZ IZ NERAZVIJENOSTI: Pogled na Nacionalni park Plitvice

lativno, a to je činjenica koja ne može a da nema učinaka na globalne tendencije u nacionalnim odnosima u Hrvatskoj.

U tom se smislu stanje Srba u Hrvatskoj u biti ne razlikuje od stanja dijelova drugih naroda Jugoslavije izvan republika – nacionalnih država, a posebno su uočljive srpsko-hrvatske polarizacije. Jugoslavensko opredjeljivanje, koje je učestalo u Srba i Hrvata u posljednja dva popisa stanovništva, donekle usložnjava zaključivanje, ali sam zaključak ne dovodi u pitanje.

Iseljavanje, doseljavanje

Nikada se ne smije smetnuti s uma da ti procesi nisu jednosmjerni, kao što pokazuju podaci o migracijskom saldu Hrvatske u razdoblju od 1971. do 1981. godine, iz srpske perspektive. Dakle, iz Bosne i Hercegovine doseljava se tada u Hrvatsku 18.167 Srba, a 4710 Srba iseljava se u Bosnu i Hercegovinu (migracijski saldo 13.457). Iz Crne Gore doseljava se 259, a u nju iseljava 374 Srba (saldo – 115). Iz Makedonije se doseljava 210, a u nju iseljava 226 Srba (saldo – 16). Iz Slovenije se doseljava 619, a u nju se iseljava 1269 Srba (saldo – 645). Na kraju, iz Srbije se doseljava 9287, a u Srbiju iseljava 22.284 Srba (saldo – 13.300).

Izvjesno je da takvi podaci isključuju mogućnost olakog, euforičnog zaključivanja, obvezujući istraživače da s najvećom pomnjom istražuju etnodemografske procese i s tako »osjetljiva« stajališta.

Ništa manje važne promjene s etnodemografskoga stajališta zbivaju se unutar hrvatskoga prostora. U svom radu »Brojnost i teritorijalni raspored Srba u SR Hrvatskoj. (Prema popisima stanovništva 1948-1981. godine)«, objavljenom u Zborniku o Srbima u Hrvatskoj (Beograd 1989.), Ruža Petrović istražuje koliko se mijenja udio srpskog stanovništva u pojedinim regijama Hrvatske (prema njezinu grupiranju) u odnosu prema ukupnom srpskom stanovništvu određene godine.

Tako se od 1948. do 1981. godine udio srpskoga stanovništva Like u ukupnom srpskom stanovništvu u Hrvatskoj smanjuje s 14,7 posto na 10,3 posto, u Dalmatinskoj zagori s 15,8 na 14,3, na Kordunu i Baniji s 24,8 na 20,7, u Bilogori i Moslavini s 18,2 na 13,3, u Slavoniji s 9,5 na 8,3, a povećava se u Baranji s 9,7 na 12,5 i u ostalim općinama sa 7,3 na 20,6 posto!

Drugim riječima, u poslijeratnom razdoblju ustrajno se smanjuju srpske demografske koncentracije u tradicionalnim područjima njihove disperzije, a izrazito se povećava broj Srba u područjima na kojima tradicionalno nema većih koncentracija, što je izravna posljedica dubokih promjena u socioekonomskoj strukturi.

Stanovništvo Hrvatske po grupama općina prema visini narodnog dohotka po stanovniku (u tisućama dinara) 1981.

dohodak	broj stanovnika		struktura u postocima		
	ukupno	Srbi	ukupno	Srbi	% Srba u stanovništvu
Ukupno	4 601 469	531 502	100,0	100,0	11,6
160 i +	1 223 242	67 495	26,7	12,8	5,5
140–159	110 568	4 924	2,4	0,9	4,4
120–139	676 981	87 667	14,7	16,2	12,9
110–119	397 084	16 447	8,6	3,1	4,1
90–109	625 193	79 554	13,6	14,9	12,7
70–89	785 164	90 268	17,0	17,0	11,4
50–69	541 526	130 548	11,7	24,6	24,1
do 49	241 711	54 599	5,3	10,3	22,5

(Izvor: Statistički godišnjak Jugoslavije 1948; R. Petrović, »Brojnost i teritorijalni raspored Srba u SR Hrvatskoj /Prema popisima stanovništva 1948–1981. godine/«, »Zbornik o Srbima u Hrvatskoj 1«, Beograd 1989)

Deruralizacija i urbanizacija u Srba u hrvatskim zemljama vidno su sporiji u toku čitava 19. i 20. stoljeća nego u Hrvata, premda je u tom smislu čitav hrvatski prostor, prema srednjoevropskim kriterijima, vrlo »usporen«. Međutim, srpska situacija u odnosu prema hrvatskoj, u granicama Hrvatske, osjetno se pogoršava s drugim svjetskim ratom (1941.-1945.), jer srpska zajednica doduše gubi mnoštvo svojih pripadnika u svim društvenim slojevima, ali su učinci tih gubitaka dalekosežniji, s modernizacijskoga stajališta, iz urbane perspektive.

Najkritičnije godine

U toku rata, u mnoštvu hrvatskih gradića i gradova nestaje većega ili najvećega dijela starijega građanskoga sloja, bilo zbog ljudskih gubitaka, bilo zbog trajnog iseljavanja iz Hrvatske. Popis stanovništva iz 1948. godine ne bilježi stanje iz 1945., već tri godine poslije, kada brojni hrvatski gradovi dobivaju novo srpsko stanovništvo seljačkoga porijekla, zajedno s dubokim političkim i privrednim promjenama. U sociološkim istraživanjima upravo je to najkritičnije razdoblje »najneuhvatljivije«, iako je manje-više moguće istražiti i njega, ali s većom primjenom metoda historijske demografije i socijalne historije.

Razumijevanje promjena u regionalnoj redistribuciji srpskoga stanovništva unutar hrvatskih granica u čitavu poslijeratnom razdoblju nemoguće je seriozno utemeljiti ako se previde te najkritičnije godine, jer su sve ostale, potonje demografske promjene uveliko uvjetovane tim, »bazičnim« promjenama.

To znači, osim ostaloga, da se procentualni udio zagrebačkih Srba od 1953. do 1981. godine u ukupnom srpskom stanovništvu u Hrvatskoj povećava s 2,99 posto na 7,15 posto, osječkih s 3,98 na 5,37, vukovarskih s 3,36 na 4,73, karlovačkih s 2,69 na 3,42, riječkih s 0,74 na 3,06, zadarskih s 0,84 na 2,02, splitskih s 0,69 na 1,81, itd. (proračuni Željka Pajića).

Kada se tome doda da je socioekonomski i sociokulturni status srpskih zajednica u navedenim i drugim gradovima, gdje tradicionalno nema većih koncentracija srpskoga stanovništva, viši, u pretežnom broju slučajeva, nego u mahom nedovoljno razvijenim krajevima tradicionalne etnodemografske koncentracije, jasno je da budućnost Srba u Hrvatskoj (etnodemografska, privredna, kulturna, itd.) prije svega ovisi o tome što će se zbivati u urbanim ambijentima, u prostorima gdje su Srbi izrazita manjina stanovništva.

Svijest o tome izuzetno je slabo razvijena i na srpskoj i na hrvatskoj strani u Hrvatskoj, a to može imati vrlo loše posljedice, kao izvorište fenomena o kojima se malo što racionalno može iskazati, s obzirom na dosadašnji odnos prema njima.

Prema narodnom dohotku

Dakako, time se ne umanjuje dramatičnost kriza (sadašnjih i, možda, budućih) u krajevima koji su nedovoljno razvijeni po republičkim kriterijima, a koji su naseljeni i hrvatskim i srpskim stanovništvom. Prema visini narodnoga dohotka po stanovniku, po cijenama iz 1981. godine, 10,3 posto od ukupnog broja Srba u Hrvatskoj živi u općinama u kojima je narodni dohodak do 49.000 dinara, kao i 5,3 posto ukupnog stanovništva Republike; u sljedećoj skupini od 50-69.000 d je 24,6 posto od ukupnog srpskog stanovništva i 11,7 posto ukupnog stanovništva Hrvatske; potom, u skupini 70-89.000 d je 17 posto srpskog i 17 posto ukupnog stanovništva; u skupini od 90-109.000 d je 14,9 posto srpskog i 13,6 posto ukupnog stanovništva; u skupini od 110-119.000 d je 3,1 posto srpskog i 8,6 posto ukupnog stanovništva; u skupini od 120-139.000 d je 16,2 posto srpskog i 14,7 posto ukupnog stanovništva; u skupini od 140-159.000 d je 0,9 posto srpskog i 2,4 posto ukupnog stanovništva te u skupini od 160.000 i više dinara je 12,8 posto srpskog i 26,7 posto ukupnog stanovništva Hrvatske. (Ruža Petrović)

Prema tome, u općinama do 109.000 dinara narodnoga dohotka 1981. godine živi 65,8 posto ukupnog srpskog i 47,6 posto ukupnog republičkog stanovništva, što, osim ostaloga, svjedoči i o realnim ekonomskim odnosima unutar hrvatskoga društva iz nacionalne perspektive.

Pogrešno bi bilo zaključivati na temelju tih pokazatelja da je poslije 1945. godine svjesno vođena politika usporenijega ekonomskoga razvoja krajeva u kojima su veće koncentracije srpskoga stanovništva, kao što se to nerijetko može čuti i pročitati na raznim stranama.

Ulagana znatna dodatna sredstva za razvoj

Prema istraživanjima Željka Pajića po narudžbi »Školskih novina«, objavljenim u »Zborniku radova o povijesti i kulturi srpskog naroda u Hrvatskoj« (Zagreb 1988.), pod naslovom »Socio-ekonomski razvoj krajeva u SR Hrvatskoj naseljenim srpskim stanovništvom od 1945. godine«, vidljivo je da su osnovni proizvodni fondovi privredno nedovoljno razvijenih krajeva, promatrani u cjelini, porasli više od dvadeset i četiri puta u posljednjih deset godina, dok je u Hrvatskoj taj porast devetnaest puta.

Taj pokazatelj, a i cijeli niz drugih kumulativnih pokazatelja, svjedoče da su u razvoj privredno nedovoljno razvijenih područja Hrvatske, naseljenih i Hrvatima i Srbima, ulagana znatna dodatna sredstva, kao i da je samo stanovništvo u tim krajevima angažirano u brojnim investicijskim projektima, ali sve to očigledno još ne utječe na bilo kakve temeljnije promjene globalnih razvojnih odnosa, što dodatno svjedoči da je nužno tragati za novim modelima razvoja, koji će biti primjereniji zbiljskim potrebama, ne samo stanovništva u tim krajevima, nego i hrvatskoga društva u cijelosti.

Kada je iz povijesne perspektive riječ o daljim, mogućim etnodemografskim promjenama u hrvatskom prostoru, jasno je da njihovi dalji tokovi uveliko ovise ne samo o usklađenijem regionalnom razvoju, nego i o njegovoj privrednoj integraciji, prije svega sa stajališta ostvarivanja »jadranske orijentacije« hrvatske privrede. Svaka, uistinu ozbiljno projektirana »jadranska orijentacija« ne može previdjeti krajeve koji dijele panonski i mediteranski prostor, a u kojima su još razmjerno velike skupine i srpskog i hrvatskog stanovništva.

Dalje depopuliranje tih prostora i iz srpske i iz hrvatske perspektive (a demografska je situacija već sada katastrofalna sa stajališta demografske reprodukcije) ne može a da ne bude bez loših posljedica za hrvatsko društvo i privredu u cijelosti, a ne samo za Srbe i Hrvate u tim krajevima, što potonji već uveliko ispaštaju, dakako, i s punom vlastitom, povijesnom odgovornošću.

37

Privilegirana ili obespravljena nacija

Kada se raspravlja o nacionalnim odnosima u Hrvatskoj u poratnom razdoblju, nerijetko se ističe teza o privilegiranosti Srba, s hrvatske strane, odnosno antiteza o obespravljenosti Srba, sa srpske strane.

Zastupnici teze o privilegiranosti Srba redovito ističu da je poratna Jugoslavija partijska država, sa srpskom premoći, posvuda, pa tako i u Hrvatskoj, čak osobito u Hrvatskoj. Poslije svega iskušanoga u poslijeratnom razdoblju, u situaciji u kojoj je neizvjesna i sama budućnost bilo kakve Jugoslavije i ne samo Jugoslavije, vrijedi se založiti za što je moguće egzaktniji dijalog i o takvim pitanjima, do krajnjih konzekvenci jer je on preduvjet bilo kakvu nacionalnom pokušaju »novoga povijesnoga dogovora«.

Partijska država

Izvjesno je da je u poratnom razvoju Jugoslavije partijnost države jedno od temeljnih obilježja, ali je također izvjesno da ta partijnost nije ista u svim razdobljima, kao što ustrajno ponavlja više povjesničara i politologa, a izvjesno je i to da se ona osjetno razlikuje od partijnosti države u nekim drugim »realsocijalističkim«zemljama. Izvjesno je također da partijska država u Jugoslaviji nije »uvezana« na način na koji je to učinjeno u zemljama srednje, istočne i jugoistočne Evrope, tj. da ona ima svoju društvenu osnovu u toku znatnoga dijela poratne povijesti.

Međutim, nedvojbeno je istina da je, unatoč svim tim razlikama, država u Jugoslaviji, neovisno o tome je li riječo nekom centralističkom ili decentralističkom razdoblju, i pored svih promjena u Komunističkoj partiji/Savezu komunista Jugoslavije (republika, pokrajina), kao »diktatura proletarijata« (u ovom ili onom teorijskom izvođenju, uključivši i radničko i društveno samoupravljanje) doista *partijska* i da je u konstituiranju strukture moći od početka do kraja važno na određenim mjestima i u određenim zanimanjima udovoljavati kriterijima partijske podobnosti. (Namjerno ističemo pojam partijske podobnosti, jer je kontinuirano unutar same Partije u toku raslojavanje, »diferenciranje«, između sljedbenika različitih shvaćanja socijalizma, kao i svih konkretnohistorijskih pitanja njegova razvoja. Uostalom, pred slom Saveza komunista Jugoslavije znatno je više ljudi koji su nekoć bili njegovi članovi nego onih koji su u tom trenutku u njegovu sastavu.)

Dakle, tendencijski može biti govora da znatniji udio nekog nacionalnog kolektiviteta u partijskom članstvu svjedoči i o privilegiranosti čitava toga nacionalnog kolektiviteta u društvu. Podaci o nacionalnoj pripadnosti članstva Komunističke partije Hrvatske od njezina osnutka 1937. godine, koliko nam je poznato, još nisu sistematizirani (ako je to uopće moguće). Pouzdano je da Srbi nisu malobrojni u njezinu članstvu, tim brojniji što se rat više približava.

Kako su u prve dvije godine NOR u Hrvatskoj Srbi apsolutna većina boraca (ili bar u najvećem dijelu toga razdoblja), jasno je da se potrebe brzoga razvoja KPH ponajviše zadovoljavaju među Srbima, što dodatno dolazi do izražaja i

zbog velikih gubitaka među predratnim komunistima, bilo u ustaškom i ostalom teroru, bilo na vojno-političkim zadacima. Kada dolazi do znatne promjene u nacionalnoj strukturi, od ljeta 1943., još preciznije od kapitulacije Italije, NOP se doista vrlo brzo širi, ali s mnoštvom pristalica koji imaju jasnije partijsko obilježje različito od komunističkoga, što ima svoje implikacije i u nacionalnim odnosima unutar Komunističke partije Hrvatske.

Brojniji u Partiji i u strukturama moći

Ipak, valja dodati da su jedno nacionalni odnosi u partijskoj bazi, među »aktivistima«, a drugo u rukovodstvima, jer u potonjima, bar na hrvatskoj razini, praktično nikada, od smrti Rade Končara, nema rukovodioca srpske nacionalnosti, sve do poznatih promjena u toku 1944. godine.

Dakle, izuzimajući komuniste u vojnim jedinicama, u lipnju 1945. godine Srbi sačinjavaju 41 posto partijskog članstva, ali se brzim primanjima novih članova, najvećim dijelom hrvatske nacionalnosti, taj udio smanjuje na 28,1 posto 1946., neznatno diže 1947. na 29,2 posto, iznova pada 1948. godine na 28,3 posto. Za godine od 1948. do 1963. nismo došli do podataka, iako je vrlo važno provjeriti učinke sukoba s Informbiroom na nacionalni sastav KPH/SKH.

U 1964. godini Srbi su 27,3 posto članstva, od kada njihov udio iznova pada, lagano, ali ustrajno, sve do 1984. godine, kada iznosi 22,6 posto. Dakle, može se zaključiti da je srpski udio u članstvu Komunističke partije Hrvatske/Saveza komunista Hrvatske kontinuirano veći od udjela u stanovništvu, ali s trajnom tendencijom pada.

Srpski je udio još manji u sastavu Centralnog komiteta KPH/SKH, ali i u njemu je redovito iznad udjela u stanovništvu: 1948. (26,3 posto), 1954. (24,5 posto), 1959. (24,7 posto), 1965. (19,4 posto), 1968. (20 posto), 1974. (15,7 posto), 1978. (19 posto), 1982. (17,5 posto) i 1986. (21,6 posto). (Momčilo Diklić)

Kada ne bi bilo otvoreno pitanje partijske države, rasprava o nacionalnom sastavu stranke imala bi sasvim drugačiji smisao, jer je bez teškoća moguće prihvatiti pretpostavku da se različite ideologijske opcije ne distribuiraju u svim nacionalnim kolektivitetima na isti način. Kako to doista nije slučaj, ti podaci svjedoče ne toliko o tome da su za poratnoga razdoblja Srbi u situaciji da mogu dominirati hrvatskom politikom, jer tako sasvim pouzdano nikada nije bilo u toku čitava poslijeratnoga razdoblja, koliko o tome da su na raznim razinama strukture moći Srbi mogli biti brojniji nego što bi to mogao biti slučaj u politici konstituiranoj na drugim načelima.

Mnogo političara, malo stručnjaka

Ništa, dakle, drugo nego brojniji jer ti podaci o razmjerno većoj srpskoj zastupljenosti nemaju nikakve veze s nacionalnim kolektivitetom budući da u čitavu razdoblju od pedesetih godina dalje nema nikakvih legalnih mogućnosti da se interesi srpskoga nacionalnoga kolektiviteta iskažu u hrvatskom društvu. Štoviše, poslije prestanka rada SKD »Prosvjeta«, 1972. godine, čak i najbezazlenije književne hrestomatije predstavljaju povod za javnu uzbunu i medijske kampanje na najvišim razinama. Dakle, ako netko »profitira« sa srpske strane, onda je to politička elita, ali u individualnom smislu.

S decentralizacijom federacije od kraja šezdesetih godina u Jugoslaviji prevladava stav da se u granicama pojedinih republika – nacionalnih država može afirmirati samo izvorni nacionalni identitet i u tom smislu Hrvatska uopće nije iznimna, niti su Srbi u Hrvatskoj, kao nacionalni kolektivitet, jedini kojima to ne odgovara.

Međutim, decentralizacija nije jedini fenomen u nas kada se radi o redistribuciji moći, štoviše, promjene u sistemu relativno autonomiziraju privredu, bar u razvijenijem dijelu Jugoslavije, kao što je Hrvatska, kao što u granicama određene »represivne tolerancije« autonomiziraju i kulturu. S tim u vezi, izuzetno je važno vidjeti kakav je nacionalni sastav ne samo političkih, nego i privrednih i kulturnih elita, a i nižih društvenih slojeva.

U razdoblju poslije 1981. godine, kada Srbi sačinjavaju 11,5 posto stanovništva Hrvatske, precizno 1984. godine, Vjeran Katunarić nalazi da su Srbi u Hrvatskoj 17,7 posto političkih rukovodilaca, 12,5 posto privrednih rukovodilaca, 11,9 posto pripadnika »sistemske inteligencije«, 7,5 posto stručnjaka, 13,7 posto VKV i KV radnika, 18,4 posto NKV radnika, 5,8 posto obrtnika i 11,2 posto seljaka.

Uočljivo je, dakle, da je »iskakanje« u kategoriji političkih rukovodilaca, ali i svih kategorija radnika, ali i podbacivanje u kategorijama stručnjaka i obrtnika. Kako Srbi tradicionalno nemaju jačih udjela u obrtničkom staležu, pokazatelj je i moguće razumjeti, bar povijesno, ali kao što zabrinjava prevelik udio političkih rukovodilaca, tako zabrinjava i premali udio stručnjaka.

Jedva da išta »profitiraju«

Može se zaključiti da se Srbi u Hrvatskoj, kao nacionalni kolektivitet, neizbježno teže suočavaju s temeljnim promjenama u Hrvatskoj i Jugoslaviji, u sociopolitičkom, socioekonomskom i sociokulturnom sistemu nego Hrvati u Hrvatskoj. Izravno su pogođene kategorije političkih rukovodilaca, dijelom i privrednih (i to ne samo »kadrovici« jer se u privredi očigledno provode promjene osjetno većega domašaja), kao i sve kategorije radnika, s obzirom na neizbježne duboke potrese u privrednoj strukturi.

Među pogođenijima su neizbježno i seljaci u nedovoljno razvijenim dijelovima Hrvatske, a takvih je većina među seljacima srpske nacionalnosti, jer se teže prilagođavaju tržišnoj privredi. Negativno je opterećenje i to što kategorije stručnjaka i obrtnika, koje su izuzetno važne, ako ne i ponajvažnije u otvaranju prema novim tehnikama i tehnologijama, sudjeluju tako nisko u srpskoj populaciji. Osobit je problem »sistemska inteligencija«, jer se o njoj ne može suditi bez podrobnijega uvida u njezin sastav.

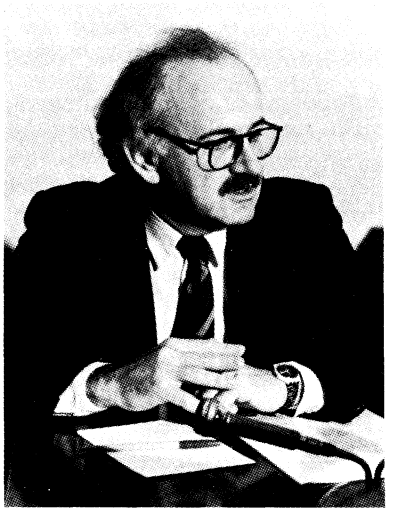
Drugim riječima, poslije tolikih godina (iznuđene) identifikacije sa sistemom, od kojega, da parafraziramo Krležu u vezi s predratnim zbivanjima, srpska etnička zajednica u Hrvatskoj u biti jedva da išta »profitira«, ako izuzmemo pripadnike upravljačkih elita (premda je i njihov »profit« u najvećem broju slučajeva krajnje sumnjive vrijednosti). U tom je smislu i srpska politika u Hrvatskoj, neovisno o stranačkim artikulacijama, u totalnoj krizi.

Relativna većina Srba, ako ne i apsolutna, na izborima glasa za stranku s kojom je identificirana posljednjih pola stoljeća, ali koja u najkritičnijem trenutku promjene ne umije artikulirati bilo kakav program koji bi bio realna politička osnova za novu hrvatsko-srpsku suradnju u modernoj, lijevoj stranci, evropske inspiracije, privrženoj mogućnostima rekonstituiranja Jugoslavije na načelu izvornoga suvereniteta republika-nacionalnih država.

Možda će promjene s kojima se Stranka demokratskih promjena suočava ipak otvoriti takav prostor u bližoj budućnosti. U svakom slučaju, ona više ne može računati na većinsku podršku srpskih birača u doglednoj budućnosti.

Srpska demokratska stranka, koja danas nesumnjivo ima, eksplicitno ili implicitno, podršku velikog, ako ne i većinskog dijela Srba u Hrvatskoj, takva kakva je prije je stranka straha pred budućnošću, sa spremnošću da s tim u vezi uđe u avanture s dalekosežnim posljedicama, prije svega za Srbe u Hrvatskoj, nego bilo kakva zbiljska alternativa.

Izvjesno je da će se, neovisno o svim potresima unutar nje, koji su bili u toku i koji su privremeno prekinuti zbivanjima koja još traju, Srpska demokratska stranka zadržati kao utjecajna stranka u Srba u Hrvatskoj sve dok se ne oblikuje uistinu djelotvorna, moderna politička alternativa, vjerojatno negdje oko lijevoga centra, koja će umjeti suočiti se s pitanjima razvoja, po evropskim kriterijima, reartikulacije srpskoga nacionalnoga identiteta (prije svega kvalitetnim programom kulturne autonomije, otvorenim i prema sociokulturnom i prema nacionalnom kolektivitetu) i u granicama hrvatskog društva i srpske nacije općenito, koja će biti činilac povezivanja, a ne razdvajanja i koja će umjeti povezati vrijednosti ljudskih sloboda i građanskih dužnosti.

Bilješka o piscu

DRAGO ROKSANDIĆ docent je na Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Rođen u Petrinji 1948., studirao je filozofiju i sociologiju (Filozofski fakultet u Zagrebu) i povijest (Filozofski fakultet u Beogradu). Studijski je boravio u Beču (1978/79.) i Parizu (»Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales«, 1980/81.).
Godine 1980. radom »Bune u Senju i Primorskoj krajini (1719-1722)« magistrirao je na Filozofskom fakultetu u Beogradu, gdje je i bio zaposlen sve do jeseni 1990. Doktorirao je 1988. na Filozofskom fakultetu u Zagrebu istraživanjem povijesti Vojne krajine u Hrvatskoj, koje je, kao dvoknjižje, objavljeno u nakladi »Školske knjige« i »Stvarnosti« iz Zagreba pod naslovom »Vojna Hrvatska: La Croatie militaire. Krajiško društvo u Francuskom Carstvu (1809-1813)« (Biblioteka »Povijesna istraživanja«, 1988.).
Glavni je urednik priručnika u pripremi »Povijest srpskog naroda u Hrvatskoj« koji će objaviti »Školske novine« iz Zagreba. Bio je na čelu Uređivačkog odbora zbornika znanstvenih radova »Glina. Glinski kraj kroz stoljeća« (Glina 1988.). Priredio je tekstove za knjigu Ognjeslava Utješenovića Ostrožinskog o kućnim zadrugama i Vojnoj krajini i Karla Marxa o Utješenoviću (»Školska knjiga«, Zagreb 1988.).
Redovito objavljuje znanstvene, stručne i publicističke radove historiografske tematike u znanstvenim i stručnim publikacijama , te u više dnevnika i tjednika.

Sadržaj

Predgovor 5
1. PROŽIMANJA U PORAZIMA 7
2. DIJASPORA, RAT I KULTURA 11
3. VLASI JABUKA RAZDORA 15
4. U OBRANI HRVATSKE I KRANJSKE 19
5. VLAŠKA PRAVA I POVLASTICE 23
6. ISTARSKI RUBOVI DIJASPORE 27
7. HRVATSTVO I SRPSTVO DALMACIJE 31
8. PRAVOSLAVLJE I KATOLIČKA OBNOVA 35
9. SRBI U TURSKOJ, SLAVONIJI I SRIJEMU 39
10. U KLIŠKOM SANDŽAKU 43
11. BEČKI RAT I VELIKA SEOBA 47
12. U KRUGU MORLAČKIH ZAJEDNICA 51
13. MILITARIZACIJA VOJNE KRAJINE 55
14. U PROVINCIJALNOM PODANIŠTVU 59
15. POKRETLJIVO GRAĐANSTVO 18. STOLJEĆA 63
16. IZMEĐU ISTOKA I ZAPADA 67
17. NAPOLEON I PRAVOSLAVLJE 71
18. SVJESNI UZALUDNOSTI ŽRTVOVANJA 75
19. PREMA MODERNOJ NACIJI 79
20. POLITIČKA IDEOLOGIJA ILIRIZMA 83
21. ZASTUPNICI SRBI U HRVATSKOM SABORU 87
22. ZAČARANI KRUGOVI IDENTITETA 91
23. DOBA ZAVJERA I KOMBINATORIKE 95
24. KOALICIJA HRVATA I SRBA 99
25. LOJALNI SRBI BANA KHUENA 103
26. DUBROVAČKI POKRET SRBA-KATOLIKA 107
27. ISKUŠENJA HRVATSKO-SRPSKE KOALICIJE 111
28. DOBA REPRESIJE I STRAHA 117
29. KAPITAL IZ ZAGREBA U BEOGRAD 121
30. INTEGRALNO JUGOSLAVENSTVO 125
31. SVE DALJE OD MONARHIJE 129
32. PAKAO RATNIH ISKUSTAVA 133
33. VELIKA LJUBAV ZA ZAJEDNIČKU DOMOVINU 139
34. DVOJBENE NACIONALNE USTANOVE 143
35. NEPRIJATELJI REVOLUCIJE 147
36. PROMJENE U STANOVNIŠTVU 151
37. PRIVILEGIRANA ILI OBESPRAVLJENA NACIJA 155
Bilješka o piscu 158

IZVORI: Čitava sila turska bi razbijena (12), Srbi u floti Matijaša Korvina (12), Dozvola za gradnju kapelica (16), Ferdinand I. podjeljuje privilegije Srbima doseljenim na Žumberak (20), »Statuta Valachorum« Ferdinanda II. (24), Tako su bijedni da nemaju ništa (28), U zapadnom dijelu Hrvati, istočno Srbi (32), Vlaške molbe u mletačkom senatu (32), Porezna zaduženja manastira Krušedol (40), Radosav, sin Mijanov, postaje martolos (40), O Vlasima u pograničnom vilajetu (41), Crkva Svetog Mihajla u manastiru Krka (44), Crkve poznata i nepoznata posvećenja (44), Kraljeva privilegija od 21. kolovoza 1690. (48), Što je nacionalni mit, a što stvarnost (49), Privilegija Leopolda I. od 4. ožujka 1695. (50), Iz dnevnika makarskog biskupa Bjankovića (52), Dositej Obradović u sjevernoj Dalmaciji (52), »Potežčice« i »trplenja« pobunjenih krajišnika (56), Na selo kao skakavci koji sve obrste (60), Slavonski i srijemski Srbi 1790. (60), Temišvarski sabor predlaže Leopoldu II. (64), Žitelji pravoslavne općine u Zagrebu (64), Pakračka eparhija Temišvarskom saboru (65), Pleme koje je dostiglo vrhunac slave (68), Pod zaštitom Marije Terezije (70), O književnom jeziku u Dalmaciji 1841. (72), Drašković o pravoslavnima u Hrvatskoj (76), Obrada tla u Karlovačkom generalatu (76), Suci koji nisu znali hrvatski (78), Posebni kolorit socijalnog života naroda (80) Pravoslavni u hrvatskim zemljama (84), Sva zahtijevanja dalmatinskih Srba (88), Pismo Petra Matića Ljudevitu Gaju (88), Braća jesu, ali isti narod nisu (92), Autonomija s vojvodom srpskim (92), Preopterećenja Vojne krajine (96), »Srpski zakon« Hrvatskoga sabora (100), Hrvatski jer su ga pisali Hrvati (100), Priznanje srpskoga naroda u Trojednici (104), Rame uz rame za sjedinjenje Dalmacije (108), Zahtjevi iz Zadarske rezolucije (112), O saborskoj raspravi o Srbima u Hrvatskoj (114), Umjesto zdravica i kićenih fraza (115), Nećemo podupirati hrvatsku vladu (118), Da svi budu potpuno jednak faktor (118), Takva mora da bude naša država (122), Posljednja poruka Svetozara Pribićevića (127), Kritičari sporazuma Cvetković-Maček (130), Bratstvo hrvatskog i srpskog naroda (134), Dokumenti ZAVNOH-a (136), Ljudski ratni gubici Hrvatske (140), Još jedan znak pune ravnopravnosti (140), Hrvatski narod zajedno sa srpskim (141), Bratsko priznanje hrvatskom narodu (144), Na Goli dolaze nam ministri (148), Optuženi Brkić, Žigić i Opačić (149)

Drago Roksandić

SRBI U HRVATSKOJ

Nakladnik
VJESNIK
politički dnevnik,
novinsko-nakladničko poduzeće, p. o.,
Zagreb, Avenija bratstva j jedinstva 4

Za nakladnika
DRAŽENA SLADE-ŠILOVIĆ

Redaktura
ŽIVANA MORIĆ

Likovno-grafička oprema
RENÉ LATTINGER

Tisak
NIŠPRO »VJESNIK«, Zagreb
OOUR Grafička proizvodnja

Tiskano u nakladi od
20.000 primjeraka, u veljači 1991.

ВѢЧНЫЙ

то есть

начала до конца міра трающій

КАЛЕНДАРЬ,

содержащій въ себѣ

вацилобъ и краткая, по

сточныя Церкве исчисленію, о кругахъ

овыхъ, и прочихъ принадлежащихъ вещей

сненія; къ тому физическая о тѣлахъ міра,

о водяныхъ и воздушныхъ приключеніяхъ разсу-

денія; съ прибавленіемъ церковныя и свѣтскія

Хронологіи нынѣ первѣе на славенскомъ языкѣ

въ пользу славеносербскихъ народовъ.

НАПИСАНЪ

ЗАХАРІЕМЪ ОРФЕЛІНОМЪ

...с. Крал. Вѣнскія Академіи художествъ членомъ.

съ фігурами.

Напечатанъ въ Царствующемъ Градѣ Вѣ...
...іемъ.

CIJENA 150 DINARA